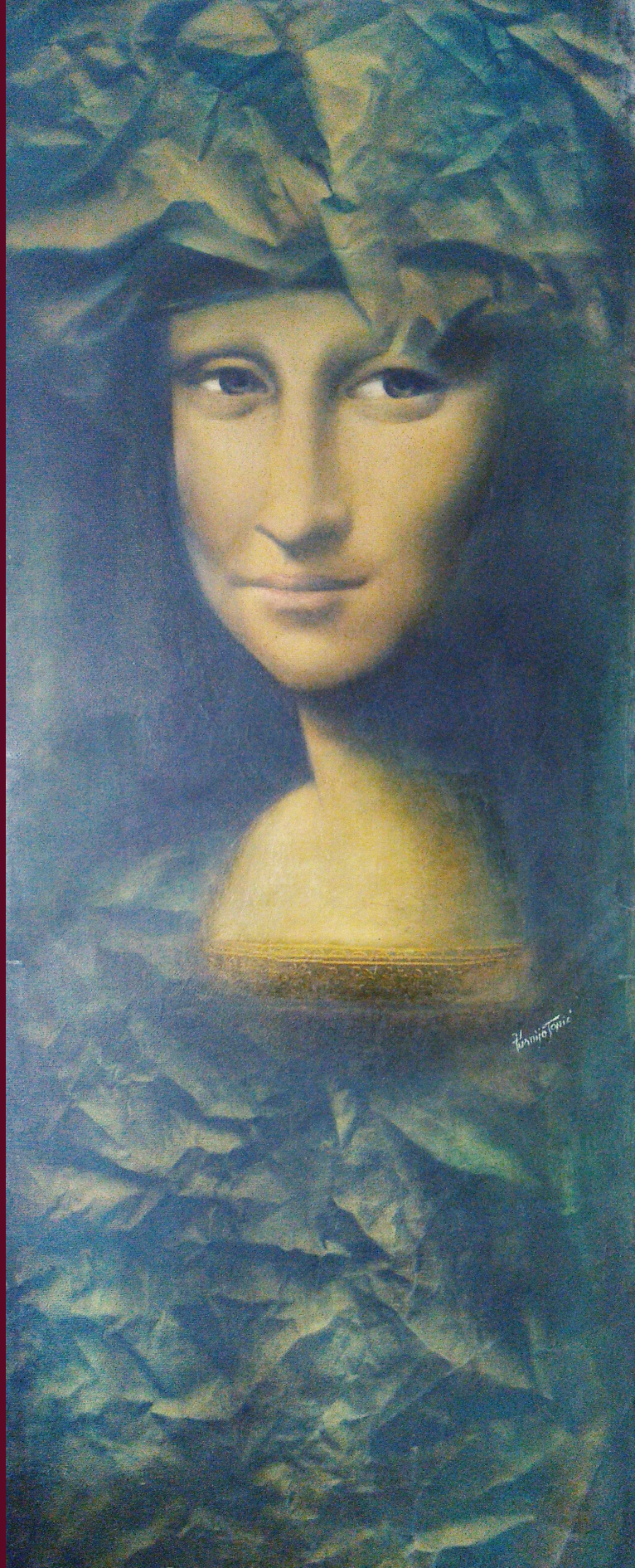

ISSN print: 2232-741X
ISSN online: 2232-8556

POST SCRIPTUM

Časopis za društvene, humanističke i prirodne nauke
Pedagoški fakultet Univerziteta u Bijaću

Godina X, broj X, proljeće/ljeto, 2021.

Časopis Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću

Post Scriptum

ISSN print: 2232-741X

ISSN online: 2232-8556

Web: ps.pfb.unbi.ba

E-mail: pfcasopis@gmail.com

Glavna i odgovorna urednica: **Šeherzada Džafić**; seherzada.dzafic@unbi.ba

Tehnički urednik: **Adis Kozlica**; pfb@unbi.ba

Izdavač: **Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću**

Za izdavača: **Vildana Pečenković**

Oblikovanje: **NDM Agency Bihać**

Dizajner: **Erna Poprženović, Nermin Nino Kasupović**

UDK brojevi: **Mirela Midžić, Kantonalna i univerzitetska biblioteka Bihać**

Međunarodni naučni odbor:

Elvira Islamović, *Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću*

Zrinka Čoralić, *Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću*

Vedad Spahić, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*

Amira Dervišević, *Pedagoški fakultet/Univerzitet u Bihaću*

Bećo Pehlivanović, *Pedagoški fakultet/Univerzitet u Bihaću*

Bernisa Puriš, *Filozofski fakultet/Univerzitet u Sarajevu*

Elizabeta Šeleva, *Filozofski fakultet/Univerzitet Ćiril i Metodije u Skoplju*

Dimitar Atanassov, *Bugarska akademija nauka/Univerzitet u Sofiji*

Dupanović Edin, *Pedagoški fakultet/Univerzitet u Bihaću*

Đurđa Strsloglavac, *Filozofski fakultet/Univerzitet u Ljubljani*

Ivana Odža, *Filozofski fakultet/Sveučilište u Splitu*

Hassan Yalcinkaya, *Fakultet primjenjenih nauka/Univerzitet u Rotterdamu*

Olivera Marković-Savić, *Filozofski fakultet/Univerzitet u Prištini*

Sanja Josifović Elezović, *Filološki fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci*

Tin Lemac, *urednik Republike/Društvo hrvatskih književnika Zagreb*

Zvonko Kovač, *Filozofski fakultet/Sveučilište u Zagrebu*

Recenzenti:

Adela Velentalić, Jasmina Čeleš, Elvira Islamović, Ena Begović-Sokolija, Dževad Džibrić,

Sanja Soče, Agata Jawoszek, Andrijana Kos-Lajtman, Anisa Avdagić, Branko Tošović, Edin

Pobrić, Elizabeta Šeleva, Eva Kovolwik, Dario Hrupec, Dejan Milošević, Demir Alihodžić,

Dijana Hadžizukić, Đurđa Strnoglavec, Hassan Yalcinkaya, Marijana Jelec, Meho Čaušević,

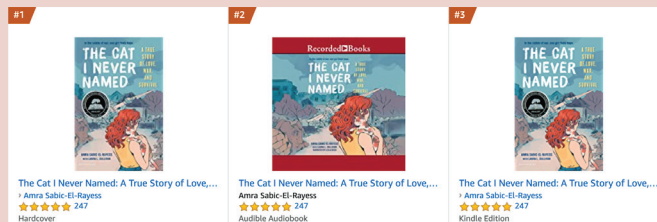
Mirza Bašić, Jasmina Pacek, Nusreta Kepeš, Ingeborg Jandl, Iva Prosoli, Ivica Baković, Ivo

Pranjković, Jasmin Hodžić, Olivera Đokić, Olivera Marković, Refik Ćatić, Sanela Nesimović,

Sanel Hadžiahmetović Jurida, Sanja Berberović, Sanja Elezović, Tin Lemac.

Sadržaj

Von Gedächtnisorten und Erinnerungslandschaften in Robert Prossers Roman <i>Phantome</i> , M. Jeleč, I. Leovec	5
Emocionalno ekspresivna leksika u romanu <i>Delije na Bihaću</i> , Z. Ćoralić, M. Mujagić	27
Procjena učeničkih postignuća u razumijevanju pročitaneog teksta, L. Ovčina, S. Soče	47
<i>Tekstualni univerzum T. Kulenovića</i> , E. Pobrić	65
Svjetonazorske osnove predodžbi o drugom u Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije, V. Spahić	85
Prostorni obrat u proznome opusu Amira Brke – mnemotopi grada Tešnja, Š., Džafić	105
Simbolika prostora u romanu <i>Kronika provincijskog kazališta Pavla Pavličića</i> , S. Franković	127
Zastupljenost prostornog oblikovanja u nastavi likovne kulture III i IV razreda osnovnog obrazovanja, M. Žmukić	141
Prepoznavanje darovitosti i unapređenje načina rada sa darovitim djecom u vrtiću, M. Kolčaković	155
Verbalno i fizičko nasilje nad sportašima: spolne razlike i razlike s obzirom na vrstu sporta, I. Cajner Mraović, L. Tomić, , M. Korad	173
Trening jakosti snage u košarci, D. Šumar, B. Međedović, G. Đukić	197
Učinkovitost rada u skupinama u nastavnoj praksi, D. Matić, K., Lasić	225

Najbolje što se može desiti u izradi sadržaja nekog broja jeste da se tekstovi redaju smisleno sami od sebe. Tako se desilo i u ovome broju, koji sadržajno prenosi univerzalnu poruku o važnosti čitanja. Takvu poruku ove godine sigurno je prenijela i Bišćanka, Amra Šabić-El-Rayess, čija se knjiga "The Cat I Never Named" našla na vrhu svih (online) knjižara, a neko vrijeme na Amazonu je zauzimala prva tri mjesta kao najpopularnija knjiga za djecu i mlade. Cjelokupno "američko" djelovanje ove Bišćanke ruši predrasude i govori o tome kako jedna knjiga može učinkovito apstrahirati nacionalne, etničke i vjerske granice, a što je najvažnije ukazati na genocid, koji se tamo gdje se desio doregira. U narednome broju donijet će se detaljnija interpretacija ove knjige koja krajem godine dobiva i svoj prvi prijevod na bosanski jezik.

Za razliku od knjige o genocidu, koja slavi odličnu američku percepciju, u BiH imamo knjige koje govore o istome problemu, ali su gotovo stigmatizirane. Takva je knjiga *Jerej ili pseudosakralni pledoaje za genocid* u Tešnju Amira Brke, koja je na marginama čitateljstva, kao i djela Tvrtka Kulenovića, Branka Ćopića ili ljetopisi Mula Mustafe Bašeskije – tekstovi o ovim djelima možda mogu biti podsticaj da mijenjamo odnos konkretno prema njima, ali i uopće prema čitanju. U istome kontekstu su i radovi o učinkovitosti čitanja te prepoznavanja telenta u ranoj dječjoj dobi. Dodijeljena DOI doznaka dodatni je podstrek da nastavimo promovirati vrijednosti koje imamo, a ne uspijevamo osvijestiti. Na koncu zahvala svima koji su dali doprinos ovome broju, a posebna zahvala Husniji Topiću, čija fascinantna djela krasi ovaj, već jubilarni, X broj.

Urednica časopisa:
Šeherzada Džafić

MARIJANA JELEČ
IVICA LEOVAC

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru

pregledni naučni rad

Von Gedächtnisorten und Erinnerungslandschaften in Robert Prossers Roman *Phantome*

Abstract: Schon in den ersten Jahren nach den Jugoslawienkriegen erschienen auch im deutschsprachigen Literaturraum zahlreiche Romane, die den Zerfall des Landes und seine Folgen als Schwerpunkte setzten. Literarische Reisen ins Nachkriegsbosnien unternehmen sowohl Schriftsteller deutschsprachiger Herkunft als auch jene aus dem ehemaligen Jugoslawien. Die seit Jahrzehnten stetig wachsende Zahl an Romanen über den Zerfall Jugoslawiens zeugt eindeutig davon, dass das Thema weiterhin aktuell ist. Von der Aktualität des Themas zeugt auch der Roman *Phantome* (2017) des österreichischen Schriftstellers Robert Prosser, dem sich dieser Beitrag unter besonderer Berücksichtigung von Gedächtnisorten und Erinnerungsprozessen widmet und den Fragen nachgeht, wie Erinnerungen an das kriegszerstörte Bosnien-Herzegowina konstruiert werden, welche von der Literatur- und Kulturwissenschaftlerin Aleida Assmann hervorgehobenen Impulse zum Erinnern bei den Figuren im Roman *Phantome* ausgemacht werden können und welche Funktion die Erinnerungen der einzelnen Figuren haben. Als zentrale Funktion der Erinnerung im Roman erweist sich nach der Analyse die Rekonstruktion von Vergangenheit und das entscheidende Medium dieser Rekonstruktion die Sprache bzw. die Niederschrift des Erlebten. Die Rekonstruktion wiederum dient in Prossers Text der Bewusstmachung der Vorgänge und der Identitätsvergewisserung.

Schlüsselwörter: Bosnienkrieg, Heimat-Herkunft-Topos, „Eastern turn“, Erinnerung, Identität

Sažetak:

Već prvih godina po okončanju ratova u bivšoj Jugoslaviji objavljeni su brojni romani na njemačkom jezičnom području kojima su raspad SFRJ i njegove posljedice u središtu radnje. Pisci njemačkog govornog podrijetla jednako kao pisci iz bivše Jugoslavije svoju inspiraciju pronalaze u poslijeratnoj Bosni. Broj romana o raspadu Jugoslavije koji već desetljećima neprekidno raste jasno pokazuje da je ova tema i dalje aktualna. Roman *Phantome* (2017) austrijskog pisca Roberta Prossera također svjedoči o aktualnosti teme. Cilj ovoga rada ogleda se u analizi spomenutog romana s posebnim razmatranjem mjesta sjećanja i procesa sjećanja te u ispitivanju načina konstruiranja sjećanja na ratom razorenu Bosnu i Hercegovinu. U radu se analiziraju impulsi sjećanja i funkcija sjećanja za ključne likove u romanu. Analiza navodi na zaključak da je jedna od glavnih funkcija sjećanja u romanu rekonstrukcija prošlosti, a ključni medij za rekonstrukciju je jezik odnosno zapisivanje onoga što je proživljeno kako bi se povijest sačuvala za buduće generacije, dok rekonstrukcija služi podizanju svijesti o proživljenome kao i izgradnji identiteta.

Ključne riječi: rat u Bosni i Hercegovini, domovina, podrijetlo, „Eastern turn“, sjećanje, identitet

1. EINLEITUNG

Über den Jugoslawienkrieg wurden bisher unzählige politische Debatten geführt. Für ebenso viele Schriftstellerinnen und Schriftsteller deutschsprachiger Herkunft, insbesondere aber für Schriftstellerinnen und Schriftsteller aus dem ehemaligen Jugoslawien hielt der Vielvölkerstaat Jugoslawien als Inspirationsquelle her (vgl. Lovrić 2009, 369–373). So erschienen gleich in den ersten Jahren nach den Jugoslawienkriegen auch im deutschsprachigen Literaturraum zahlreiche Romane, die den Staatszerfall und seine Folgen als Schwerpunkte setzten. Drei Jahre nach dem letzten bewaffneten Konflikt auf dem Balkan veröffentlichte die deutsche Schriftstellerin Juli Zeh (geb. 1974) die Reiseerzählung *Die Stille ist ein Geräusch: Eine Fahrt nach Bosnien* (2002), die ihre Eindrücke von der Reise mit ihrem Hund durch das vom Krieg geprägte Bosnien im Jahr 2001 versammelt. Literarische Reisen ins Nachkriegsbosnien – um hier zwei weitere zu nennen

– haben nach Zeh auch der gebürtige Kroatte Nicol Ljubić (geb. 1971), dessen Roman *Meeresstille* (2010) zwar vom längst vergangenen Jugoslawienzerfall, von der Geschichte Bosnien-Herzegowinas und im Besonderen von der Geschichte der bosnischen Kleinstadt Višegrad erzählt, aber aufgrund der Ästhetisierung des Schreckens dennoch „das 20. Jahrhundert in Europa als ein neues Jahrhundert der Verunsicherung“ (Erstić 2018, 103) inszeniert, und der aus Bosnien und Herzegowina stammende deutschsprachige Schriftsteller, aktueller Träger des Deutschen Buchpreises, Saša Stanišić (geb. 1978), der bereits mit seinem Debütroman *Wie ein Soldat das Grammophon repariert* (2006) die Aufmerksamkeit auf sich lenkte und im Roman *Herkunft* (2020) noch konzentrierter über die stets definitionsbedürftigen Begriffe Heimat und Herkunft reflektiert, unternommen. In dieser Reisefiktion stehen die Figuren in unmittelbarer Verbindung mit der Geschichte des Landes, welche durch das Einbinden bedeutender historischer Ereignisse an Authentizität gewinnt. Das ehemalige Jugoslawien war und ist ein „Land in Bewegung“ (Zink 2014, 98), ein in der Literatur „dynamischer Raum“ (Jeleč 2018, 122). Dieser Raum scheint in zeitgenössischen literarischen Werken unausweichlich mit Erinnerungen an den Krieg, die Familie, Flucht, Kindheit und Tradition verbunden zu sein. Der Vergangenheit und den Erinnerungen stellt sich auch Ivana Sajko (geb. 1975) im Roman *Familienroman: Die Ereignisse von 1941 bis 1991 und darüber hinaus* (2020), womit sie nicht nur den internationalen Trend zu Familien- und Generationenromanen weiter anhält, sondern das Thema Ex-Jugoslawien in seinen historisch-politischen sowie individuell-biographischen Dimensionen auch in diesem Jahr fest im literarischen Diskurs verankert. Ljubić, Stanišić, Sajko und weitere im deutschsprachigen Raum lebende Schriftstellerinnen und Schriftsteller aus dem ehemaligen Jugoslawien wie Adriana Altaras (geb. 1960), Marica Bodrožić (geb. 1973), Alida Bremer (geb. 1959) oder Dragica Rajčić (geb. 1959) bilden heute aufgrund ihrer literarischen Auseinandersetzungen mit dem Zerfall Jugoslawiens und dem Heimat-Herkunft-Topos einen bedeutenden Bereich des „eastern turn“. Die seit Jahrzehnten stetig wachsende Zahl an Romanen über die Auflösung Jugoslawiens zeugt nun eindeutig davon, dass der Jugoslawien-Topos nicht erst mit der Verleihung des Nobelpreises für Literatur im vergangenen Jahr an den österreichischen Schriftsteller Peter Handke (geb. 1942) an Aufmerksamkeit gewann, dafür aber voraussichtlich

das auslösende Ereignis für weitere Schreib- und Erinnerungsprozesse sein wird. Spätestens mit der Veröffentlichung bzw. Übersetzung des Romans *Logiorgäste* (1997; *Konačari*, 1995) des bosnischen Schriftstellers Nenad Veličković (geb. 1962), der sich als einer der ersten in der bosnisch-herzegowinischen Literatur mit dem Krieg in Sarajevo auseinandersetzte (vgl. Kabić 2018, 150), ist eine neue Entwicklung in der Literatur des ausgehenden 20. Jahrhunderts abzuzeichnen. Veličković veröffentlicht 2016 in einem österreichischen Verlag die deutsche Übersetzung seines Folgeromans *Der Vater meiner Tochter* (*Otac moje kćeri*, 2002), der nun über Sarajevo der Nachkriegszeit erzählt. Auch heute also ist der ehemalige Vielvölkerstaat für den deutschsprachigen Literaturraum ein beliebter literarischer Topos, der in Bezug auf menschliches Sozialverhalten sowie das nationale, kulturelle und individuelle Gedächtnis behandelt wird und in dieser Hinsicht immer wieder als Erinnerungsort fungiert. Von der Aktualität des Themas zeugt auch der Roman *Phantome* (2017) des österreichischen Schriftstellers Robert Prosser, dem sich dieser Beitrag unter besonderer Berücksichtigung von Gedächtnisorten und Erinnerungsprozessen widmet und den Fragen nachgeht, wie Erinnerungen an das kriegszerstörte Bosnien-Herzegowina konstruiert werden, welche von der Literatur- und Kulturwissenschaftlerin Aleida Assmann definierten Impulse zum Erinnern bei den Figuren im Roman *Phantome* erkennbar sind und welche Funktion Erinnerungen haben. Im Anschluss an die Analyse des Romans folgt ein Gespräch mit dem Schriftsteller über den Roman und den Krieg in Bosnien-Herzegowina.

2. GEDÄCHTNISORTE UND ERINNERUNGLANDSCHAFTEN

Der Begriff der Erinnerung oder des Gedächtnisses ist eng verknüpft mit dem Geschichtsbewusstsein eines Individuums oder einzelner Gruppen. Die beiden Begriffe können allerdings nicht als Synonyme verstanden werden. Während das Gedächtnis als „System zur Aufnahme, zur Aufbewahrung und zum Abruf jeder Art von Informationen“ verstanden werden kann, ist die Erinnerung der „Abrufvorgang dieser Informationen“ bzw. der „einzelne und disparate Akt der Rückholung oder Rekonstruktion individueller Erlebnisse und Erfahrungen“ (Gudehus/Eichenberg/Welzer 2007, 75, VII, VII). Die Autoren halten in Bezug auf die Funktion des Gedächtnisses fest:

„Das Gedächtnis schließt unsere menschliche Existenz zu einer Einheit zusammen. Ohne die Fähigkeit zu erinnern, würde das Wissen von uns selbst und der Welt in unzusammenhängende Einzelheiten auseinanderfallen. Eine Vergegenwärtigung des Vergangenen für eine Orientierung in der Gegenwart und eine Gestaltung der Zukunft, wäre ohne Gedächtnis und Erinnerung nicht möglich. Das Gedächtnis als basales Organ und die Erinnerung als zentrale Fähigkeit stehen somit seit Jahrtausenden im Fokus des menschlichen Interesses“ (Gudehus/Eichenberg/Welzer 2007, VII).

ErlI führt zwei zentrale Merkmale des Erinnerns an: Gegenwartsbezug und konstruktiver Charakter. Sie kommt zum Schluss, dass Erinnerungen „keine objektiven Abbilder vergangener Wahrnehmungen [sind], geschweige denn einer vergangenen Realität. Es sind subjektive, hochgradig selektive und von der Abrufsituation abhängige Rekonstruktionen. Erinnern ist eine sich in der Gegenwart vollziehende Operation des Zusammenstellens [...] verfügbarer Daten“ (ErlI 2005, 7). Dass diese Operation von verschiedenen Zeitmodi abhängig ist, macht Oesterle mit der Konstatierung, dass Erinnerungen immer von der Gegenwart ausgehen und dann auf die Vergangenheit und Zukunft eingreifen und somit in allen drei Zeitmodi gleichermaßen involviert sind, deutlich (vgl. Oesterle 2009, 9). Die Vergangenheit und die Gegenwart stehen somit in Romanen mit einem hohen Erinnerungsgehalt stets in einer Wechselbeziehung. Das Erinnern vollzieht sich dabei immer als ein Rückgriff aus einer Gegenwart in eine vergangene Gegenwart. In diesem Sinne konstatiert Keppler: „Die Gegenwarten, an die Menschen sich erinnern, sind ebenso wie die Gegenwarten, aus denen sie sich erinnern, soziale Konstruktionen einer bedeutsamen Welt des Erlebens und Handelns. Sie sind darauf angewiesen, kollektiv in Erinnerung gerufen und durch Erinnerung erhalten zu werden“ (Keppler 2001, 137). Nur so, durch das Erhalten und Aufrufen von Erinnerungen und schließlich durch den Akt des Erinnerns selbst wird ein wichtiger Beitrag zum Selbstverständnis der Kulturen, Gemeinschaften und ihrer Mitglieder geleistet.

Ausgehend von Lübke und Bohrer hebt Aleida Assmann (2007, 25–27) drei Impulse zum Erinnern hervor:

(1) Die Neugierde ist der erste Impuls zum Erinnern. Die Voraussetzung für diesen Impuls ist das Nicht-Wissen, wie auch das Bedürfnis,

Erfahrungsdefizite auszugleichen. Es handelt sich dabei um ein Streben nach Aufklärung und Gewissheit. Auf diesen Impuls antworten üblicherweise Erinnerungsstücke, aber auch historische Bücher, Gedenkorte oder Archive, in denen Nachforschungen angestellt werden.

(2) Die Identitätsvergewisserung ist der zweite Impuls. Zentral ist hierbei die Vergewisserung des individuellen Selbst. Das Bedürfnis nach einer Identitätsvergewisserung tritt meist dann auf, wenn das Individuum eine Identitätskrise durchläuft. Ein Identitätsverlust hätte den Verlust sämtlicher Gruppenzugehörigkeiten zur Folge. Indem sich das Individuum auf die Suche nach seinen Wurzeln macht, um sich seiner Herkunft zu vergewissern, begibt es sich gleichzeitig auf die Suche nach Identität.

(3) Der dritte Impuls zum Erinnern geht aus dem Imperativ „Du sollst dich erinnern!“ hervor. Hierbei handelt es sich nicht um einen spontanen Impuls zum Erinnern wie bei den ersten beiden Impulsen. Vielmehr geht es bei der dritten Dimension des Erinnerns um die Anerkennung bestimmter Episoden der Vergangenheit als eine ethische Pflicht.

Die Beschäftigung mit Erinnerungsprozessen und verschiedenen Formen des Gedächtnisses ist ein europäisches Phänomen, das Ende der 1980er Jahre motiviert durch die verzögerte Reaktion auf die Auswirkungen des Zweiten Weltkrieges überhandnahm und in der Literatur- und Kulturwissenschaft seitdem anhaltend diskutiert wird. Doch schon in den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts entwickelte der französische Philosoph und Soziologe Maurice Halbwachs den Begriff *mémoire collective* (Halbwachs 1991), der Gegenstand seiner Werke *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925 veröffentlicht, *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*, 1985), *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte. Étude de mémoire collective* (1941 veröffentlicht, *Stätten der Verkündigung im Heiligen Land*, 2003) und *La mémoire collective* (1950 veröffentlicht, nachgelassenes Werk, *Das kollektive Gedächtnis*, 1991) ist. Halbwachs weist darin auf die soziale Bedingtheit von Erinnerungen hin und bezeichnet jede persönliche Erinnerung als eine „*mémoire collective*“, also als kollektives Phänomen. Halbwachs vereint zwei grundlegende Konzepte des kollektiven Gedächtnisses: kollektives Gedächtnis als organisches Gedächtnis des Individuums, das sich im Horizont eines soziokulturellen Umfelds herausbildet und kollektives

Gedächtnis als der innerhalb von sozialen Gruppen erfolgende Bezug auf Vergangenes. Individuell sind Empfindungen, nicht aber die Erinnerungen, die nur durch Kommunikation und Interaktion im Rahmen sozialer Gruppen entstehen, wie beispielsweise in Familien, religiösen Gemeinschaften oder sozialen Schichten. Individuelle und kollektive Identitäten sind demnach voneinander abhängig, denn das Individuum bildet sich durch die Teilnahme an Interaktions- und Kommunikationsprozessen von Gruppen. Ohne den Bezug zu anderen Menschen, d.h. zu anderen Gruppen bleibt somit auch der Zugang zum eigenen Gedächtnis verwehrt. Das liegt daran, wie Astrid Erll bemerkt, dass Erfahrungen im Umgang mit anderen Menschen entstehen, die Daten und Fakten, kollektive Zeit- und Raumvorstellungen sowie Denk- und Erfahrungsströmungen vermitteln, die später helfen können, bestimmte Ereignisse zu erinnern (vgl. Erll 2005, 15). Aus diesem Grund ist für Halbwachs jede persönliche Erinnerung ein kollektives Phänomen und jede soziale Gruppe ein Rahmen von zentraler Bedeutung, ohne den Sinnwelten weder entstehen noch weitergegeben werden können.

3. ANALYSE DES ROMANS PHANTOME (2017)

Der literarische Werdegang des österreichischen Schriftstellers Robert Prosser (geb. 1983) begann in Innsbruck auf der Bühne des Bierstindl Poetry Slams (vgl. Prosser, Web). Prosser studierte Komparatistik, Kultur- und Sozialanthropologie. Er ist Mitbegründer von „Babelsprech“, eines Projekts zur internationalen Förderung junger deutschsprachiger Dichtung, und konzipiert in Wien die Lesungsreihe „Kombo Kosmopolit“, die österreichische Schriftstellerinnen und Schriftsteller zusammenbringt. Bisher hat der Schriftsteller fünf Prosawerke veröffentlicht und ist aktuell Writer-in-Residence der One World Foundation in Sri Lanka. Für sein Buchdebüt *Strom. Ausufernde Prosa* (2009) wurde Prosser mit der Autorenprämie des Bundesministeriums für Unterricht, Kunst und Kultur ausgezeichnet. Prossers zweites Buch und Prosawerk *Feuerwerk* wurde 2011 veröffentlicht und **mit dem Staatsstipendium für Literatur 2010/2011 sowie mit dem zweiten Preis beim Literaturwettbewerb der Grazer Akademie 2010 ausgezeichnet. Im Jahr 2013 erschien sein Debütroman *Geister und Tattoos*. Prosser ist außerdem Mitherausgeber der Anthologie *Lyrik von Jetzt 3 (2015), die jungen Dichterinnen und Dichtern***

eine Plattform zum Austausch bietet. Zwei Jahre später erschien der Roman *Phantome* und 2019 der Roman *Gemma Habibi*.

Als Prosser mit *Phantome* begann, stand der Krieg nicht in seinem Fokus. Seine Aufenthalte in Bosnien-Herzegowina änderten dies. Der österreichische Schriftsteller stellte während der Arbeit an seinem Bosnien-Roman fest, dass der Krieg in der Gesellschaft und im Leben Einzelner in diesem Land weiterhin nachwirkt, und dass sich ohne ihn von Bosnien-Herzegowina kaum erzählen lässt (vgl. Prosser, Gespräch). Der dreiteilig aufgebaute Roman erzählt im ersten Teil von einem namenlos bleibenden jungen Studenten und Graffiti-sprayer aus Wien, der in nächtlichen Streifzügen mit Spraydosen durch die Stadt zieht. Die eigentliche Geschichte dreht sich aber um die Muslimin Anisa, die 1992 aus Sarajevo nach Wien flüchtet und in den beginnenden ethnischen Säuberungen ihren Vater und ihren Freund Jovan, einen bosnischen Serben, der zum Militärdienst eingezogen wird, zurücklässt. Es folgt die Schilderung von Flüchtlingsschicksalen. Anisa ist in einem Auffanglager in Wien und begegnet weiteren Flüchtlingen: Jasmin, Emir, Azra und Rahim. Zur selben Zeit kämpft Jovan einen Kampf, von dem er nicht weiß, warum oder gegen wen er ausgeführt wird. Jahrzehnte später – Anisa hat in Wien ihr Leben neu geordnet – möchte Anisas Tochter Sara das Heimatland ihrer Mutter kennenlernen und begibt sich gemeinsam mit ihrem Freund, dem Graffiti-sprayer aus dem ersten Teil des Romans, auf eine Spurensuche. Auf ihrer gemeinsamen Reise ins zu Beginn noch unbekanntes Land entdecken sie immer mehr Spuren des vergangenen Krieges und werden dabei mit dem Schicksal der Kriegsflüchtlinge konfrontiert. Der Hauptteil handelt in zwei ständig wechselnden Erzählsträngen von Anisas und Jovans Erlebnissen nach Ausbruch des Bosnienkrieges im Jahr 1992. Im letzten Teil berichtet Jovan als Ich-Erzähler im Jahr 2015 aus dem Gefängnis in Wien, wobei er immer wieder in Rückblicken auf seine Kriegserlebnisse in Bosnien zurückkommt:

In den Feldern und Uferböschungen abseits der Straße standen mit aufgerissenen Türen und offenen Motorhauben mehrere PKWs und ein Lieferwagen mit zerschossener Heckscheibe. Bis zum Waldrand legen Kleidungsstücke, Papier, Schampooflaschen und Bücher verstreut, die Scherben

zertretener Brillen blitzten in der Sonne und die offenen Koffer erinnerten an die Gräber der muslimischen Friedhöfe Banja Lukas, die umgraben worden waren auf der Suche nach Schmuck oder Goldzähnen. (Prosser 2017, 155f.)

Ein Foto seiner geflüchteten Freundin Anisa spielt bei Jovans Erinnerungsausflügen in die Vergangenheit eine zentrale Rolle. Das Foto fungiert als Erinnerungsträger, dem „vielfältige Funktionen bei der Ermöglichung, Produktion, Konservierung, Deutung und intersubjektiven Weitergabe von Erinnerungen“ (Horstkotte 2009, 10) zukommen. Das Foto ist hier ein in die Narration transformiertes Medium, das Phantome der Vergangenheit beschwört:

Er zieht das kleine, welke Foto aus der Tasche. Er kennt es in- und auswendig, weiß um den Schatten, den eine Haarsträhne über die Stirn wirft. Wenn er versucht, sich Anisa ohne das Foto vorzustellen, hat er keine greifbare Gestalt im Kopf, sondern ein Gemisch aus Stimme, Gefühl, Berührung, eine geisterhafte, zugleich ungeahnt starke Erinnerung, die ihm unter die Haut und in jede Zelle kriecht, bis er nichts anderes tun möchte, als sofort zurück über die Grenze zu fahren und Anisa zu suchen. Jovan hat keine Ahnung, wie er dieses Phantom auf die Wand bringen soll. Wie waren die Farben ihrer Augen, ihrer Lippen, ihrer Haut, rätselt er, wie änderten sich diese Farben, wenn sie wütend, glücklich, gedankenverloren war? (Prosser 2017, 154f.)

Der Krieg hinterließ sowohl bei Opfern als auch Tätern, wie Prosser beispielhaft mit der Figur des serbischen Soldaten Jovan präsentiert, langfristige Spuren. Bei der Erwähnung des ehemaligen Staates, denkt Jovan nicht mehr an das friedliche Jugoslawien, in dem er aufgewachsen ist, studiert und seine erste Liebe gefunden hat. Für ihn und für viele andere lösen Gedanken an Jugoslawien jetzt in erster Linie Angst aus, erinnern an Verluste und Schmerz. Auch Anisa lernt mit Verlusten umzugehen und muss im Auffanglager ununterbrochen an ihre Heimat und die Hinterbliebenen denken. Sie erinnert sich an den Morgen, an dem ihre Flucht begann:

Vater ergriff ihre Hand, und gebannt von seinen Augen, der Angst darin, folgte sie ihm hinaus. Knistern, Qualmgeruch. Die geschwärzten Gesichter der Uniformierten, die zu viert oder fünft zu den mit Leintüchern gekennzeichneten Häusern eilten. Gestalten in Camouflage und an ihren Füßen weiße Turnschuhe, die im Morgen wie leuchtende, kleine Farbewesen tänzelten aufgeregt vom Feuer, das an den Laken fraß. Imre, ihr Nachbar, hetzte den Hang hoch zum Wald. Vater gab ihr einen Stoß, ihm nach, schrie er, lauf ihm nach. (Prosser 2017, 110)

Um die Erinnerungen vor dem Vergessen zu bewahren und das Erlebte zu verarbeiten, schreibt sie in ein Notizbuch, was ihr vom Angriff auf ihr Dorf in Erinnerung geblieben ist: „[Vater] strich die Tischdecke glatt, wischte imaginäre Brösel zu Boden, fahrig und nervös. Das Singen. Die Explosion. Die brennenden Laken. Wie er ihr einen Stoß gab, seine gefasste, befehlende Stimme, mit der er sie Imre nachschickte. [...] Wie sie auf den Wald zulief, der Rettung versprach, denn das glaubte sie in Vaters Worten zu hören: Im Wald bist du sicher. Im Rücken die Echos von Schreien, Schüssen.“ (Prosser 2017, 152) Durch die Nennung von Familienangehörigen und die Beschreibung vertrauter Orte werden im Notizbuch auch Emotionen gespeichert und somit affektive Zugänge zur Vergangenheit ermöglicht. Während die Erinnerung an den Vater im Hinblick auf ein Wiedersehen mit ihm und die Hoffnung, dass er noch lebt, motivierend wirken, können Erinnerungen an Jovan anfangs noch als Hindernisse auf dem Weg zum Neuanfang im neuen Land gedeutet werden. Letztendlich schafft sie es, diese zu überwinden:

Vielleicht, grübelt sie, begann das Verschwinden Jovans, als Rahim sie vorm Prater fragte, ob sie je einen Serben näher gekannt habe. Nein, hatte sie geantwortet, ein einfaches Wort, das einmal laut ausgesprochen ihrer Erinnerung an Jovan, dem Gefühl, das mit ihm verbunden war, einen Riss verpasste. Die Zeit hat ihn an den Rand gedrängt, er ist ein wichtiger Teil ihrer Vergangenheit, die Verbindung zur Gegenwart aber ist gekappt. (Prosser 2017, 295)

Anisas Antwort erweist sich als Anfang einer Tendenz der Abgrenzung unter

den konstitutiven Völkern, die in den Medien und selbst im österreichischen Auffanglager genährt wird. So wird sich auch Anisa ihrer Zugehörigkeit zu Familie und Religion bewusster:

Der familiäre Hintergrund, stellt Anisa verwundert fest, und die damit verbundene Religion scheinen mit einem Mal alles zu erklären und den Krieg in Bosnien plausibel zu machen. [...] Bisher hat Anisa nie einen Gedanken daran verschwendet, einer muslimischen Familie anzugehören. Bis auf die Ferien zu Bayram oder dem Ende des Ramadans war die Religion in ihrem Leben nicht existent. Während der Flucht, im Wald und in Zvornik, da hat sie gebetet, ja, doch war dieses stille Flehen nicht an Allah gerichtet, sondern an eine unbestimmte Form höherer Macht. Dass die Trennung in Muslime, Serben und Kroaten auch in ihr Spuren zeitigt, kann sie aber nicht abstreiten. Nie würde sie zugeben oder es jemanden verraten, dass Jovan ein bosnischer Serbe ist. Wenn jemand sie fragt, ob sie verheiratet sei oder einen Freund habe, verneint sie; es scheint zu gefährlich, eine Beziehung zu einem Serben einzugestehen. Er ist zum Feind geworden, und vielleicht genügt das, um eine Muslimin zu sein: Es gibt das Negativ, von dem sie sich abgrenzen muss. (Prosser 2017, 179)

4. SCHLUSSWORT

Die Erinnerungen weiterer Figuren aus dem Roman stellen für Leserinnen und Leser eine Möglichkeit dar, Flüchtlingsschicksale nachzuvollziehen, sich des Ausmaßes des menschlichen Leidens und der Intensität der Gewaltanwendung bewusst zu werden sowie Sichtweisen zu verstehen. Die Erinnerungsarbeit zeichnet sich in Prossers Roman durch ein besonderes Verhältnis von Fiktionalität und Referenzialität aus. Sie beruht zwar auf Bezügen zur Zeitgeschichte, allerdings wird auch auf literarische Strategien zurückgegriffen, mit deren Hilfe Erinnerungsprozesse im Roman entwickelt werden. Die zentrale Funktion der Erinnerung ist im Roman das Rekonstruieren von Vergangenen und das entscheidende Medium dieser Rekonstruktion die Sprache bzw. die Niederschrift des Erlebten. Die

Rekonstruktion wiederum dient in diesem Text – hier ist vor allem an die Protagonistin Anisa zu denken – der Bewusstmachung der Vorgänge und der Identitätsvergewisserung. Zwar muss sie viele Verluste einstecken, schafft es aber letzten Endes, sich selbst zu finden bzw. sich ihrer Herkunft und Zugehörigkeit bewusst zu werden. So liegen in *Phantome* gewissermaßen alle drei Erinnerungsimpulse Assmanns vor: Die Neugierde zeigt sich bei Anisas Tochter Sara, die nicht nur die Lebensgeschichte ihrer Mutter rekonstruiert, sondern auch das Wissen über die eigene Herkunft und Identität erweitert. Die Identitätsvergewisserung ist damit sowohl für die Mutter als auch für die Tochter von herausragender Bedeutung. Hinzu kommt, dass Anisa eine Zeitzeugin ist und als solche hat sie das Bedürfnis und die ethische Pflicht von der Vergangenheit zu erzählen. Damit ist schließlich auch der dritte Impuls nachgewiesen. Abschließend sei noch bemerkt, dass erst Anisas Erzählungen die Neugierde der jüngeren Generation geweckt haben, womit noch einmal die Wichtigkeit der Bewahrung und Aktualisierung von Erinnerungen belegt ist.

Robert Prosser im Gespräch über seinen Roman *Phantome* und den Krieg in Bosnien und Herzegowina: „Ich wollte mir ein Land erschreiben, seine Vergangenheit und Gegenwart.“

Der Bosnien-Kriegsroman *Phantome* wurde 2017 für den Deutschen Buchpreis nominiert. Wie geht man mit den Erfahrungen von Krieg und Flucht um? Wie leicht lassen sich Feindbilder erzeugen und inszenieren? Diesen Fragen begegnete der 37-jährige österreichische Schriftsteller Robert Prosser bei der Recherche über den Bosnienkrieg für seinen Roman *Phantome* (2017), der die Folgen des Krieges und eine Spurensuche auf dem noch immer verminten Boden Ex-Jugoslawiens schildert.

Herr Prosser, Sie haben in den letzten Monaten intensiv an Ihrem neuen Roman gearbeitet und sind auch oft auf Lesungsreisen. Schön, dass Sie schon Zeit für ein Gespräch haben!

Robert Prosser: Vielen Dank, ich freu mich über das Interesse.

Kurz nachdem Ihr Bosnien-Roman „*Phantome*“ über die Folgen des Krieges in Bosnien und Herzegowina erschienen ist, haben Sie eine Lesungsreise in die USA gemacht. Wie war dort die Reaktion auf Ihren Roman und wie vertraut

ist heute überhaupt das dortige Publikum mit dem Bosnienkrieg?

Robert Prosser: Die Reaktion in den USA war durchwegs gut. Mir schien, dass das Publikum sehr interessiert war, nicht nur aufgrund des Graffiti-Aspekts und der performativen Vortragsweise, sondern besonders in Bezug auf Bosnien. Was für das Publikum spricht, denn die politische und historische Dimension, die der Roman in Bezug auf Ex-Jugoslawien zu verhandeln versucht, war vielen unbekannt. Die jüngere Geschichte des Balkans ist in den USA kein gängiges Thema – was nichts heißen soll, das trifft auf den gesamten europäischen Raum zu. Überhaupt kam mir vor, dass man auf beiden Seiten des Atlantiks weniger voneinander weiß, als man glauben möchte.

*Ihre Buchvorstellungen haben einen multimedial-performativen Charakter. Auf Ihrer Homepage kann man sich Ihre Performance zum Roman *Phantome* ansehen. Wie reagiert das Lesungspublikum auf diese Art von Buchvorstellung, besonders wegen der kriegsähnlichen Hintergrundgeräusche und der Nachkriegsbilder aus den Städten Zvornik und Srebrenica?*

Robert Prosser: Ich habe einige Zeit mit Performance und Spoken-Word experimentiert und vor ein, zwei Jahren den Entschluss gefasst, diese Herangehensweise ernsthafter umzusetzen. Der Live-Aspekt ist mir sehr wichtig, es geht mir um eine zusätzliche Ebene, ich will die Energie, die im Text steckt, auch auf diese zusätzliche Weise transportieren. Ich empfinde es als Teil desselben Werks: das Schreiben und die Darbietung. Und ich möchte die Erfahrung umsetzen, die ich während der Recherche zu *Phantome* machen durfte: Während der Interviews mit Menschen aus Ex-Jugoslawien wurde ich von ihren Geschichten in einer bis dahin unbekanntem Intensität eingesponnen, regelrecht geschluckt. Als ich darüber nachdachte, wie sich das am besten auf die Bühne umlegen lässt, schien es mir am sinnvollsten, Teile von *Phantome* auswendig vorzutragen – der Kontakt mit dem Publikum wird vertieft, eine Performance kann direkter, energetischer wirken.

Kommt es dadurch nicht zu einer Mischung der Gattungen und welche Absichten stehen dahinter?

Robert Prosser: Durch eine solche Aufführung, die in Richtung Theater zielt, kann ich ein intensiveres Erzählen erreichen, als dies in einer Lesung möglich

wäre. Ich habe den Eindruck, als könne ich dadurch das Publikum einerseits berühren, andererseits ein umfassenderes Bild von Bosnien vermitteln. Besonders durch das Filmmaterial aus Zvornik und Srebrenica bekommt der Roman eine greifbare, reale Ebene. Zudem sehe ich die Performance als offene Form an: Das Buch ist zwar abgeschlossen, aber da ich nach wie vor nach Bosnien fahre, kann ich neue Einfälle oder Entdeckungen, neue Audio- oder Filmaufnahmen, integrieren und das Stück laufend erweitern.

Sie waren 9 Jahre alt, als die Jugoslawienkriege ausbrachen. Der Krieg in Kroatien, Bosnien und Slowenien war Anfang der 90er Jahre immer wieder ein Thema österreichischer Medien. Haben Sie die Kriegseignisse und die Zuwanderung von Flüchtlingen aus diesen Staaten nach Österreich damals überhaupt wahrgenommen, und wenn ja, wie?

Robert Prosser: Während des Schreibens ist mir bewusstgeworden, wie vage meine Kindheitserinnerung in Bezug auf die Jugoslawienkriege ist. Ich weiß, dass meine Eltern und Nachbarn darüber gesprochen haben, dass im Radio davon zu hören, im TV davon zu sehen war, wie eine Art konstantes Hintergrundgeräusch. Später, in der Schule, waren unter meinen Klassenkameraden etliche Bosnier, aber dass warum sie mit ihren Familien in Österreich waren, kam nie zur Sprache – dieser Umstand war nie ein Thema. Ein berührender Effekt von *Phantome* war, dass mich nach Erscheinen des Buches manche der ehemaligen, aus Bosnien stammenden Schulkameraden kontaktiert haben. Als wir uns dann nach langer Zeit wieder begegnet sind, war die gegenseitige Überraschung groß: von meiner Seite, weil sie mehr von Krieg und Flucht geprägt waren, als ich früher begriffen hatte, von ihrer Seite, weil sie es erstaunlich (und auch ein wenig absurd) fanden, dass sich ein Tiroler intensiv mit ihrem Herkunftsland auseinandergesetzt hat.

Wie und wann kam eigentlich das Interesse für den Jugoslawienkrieg und die Idee für den Roman? Lag es tatsächlich nur am Zwischenstopp in Sarajevo (wie Sie in Ihrer Danksagung schreiben), oder hat dazu auch die jüngste Flüchtlingskrise in Europa beigetragen?

Robert Prosser: Es war tatsächlich dieser Zwischenstopp in Sarajevo, im

Juli 2013. Aus Albanien kommend war ich damals erstmals in Bosnien und mir wurde klar, wie wenig ich von Ex-Jugoslawien weiß. Aus Neugier begann ich nach der Rückkehr, Interviews mit Menschen zu führen, die es aufgrund des Krieges nach Österreich verschlagen hatte. Diese Gespräche enthüllten mir nach und nach eine andere Vergangenheit, die 1990er aus der Sicht ehemaliger Flüchtlinge, eine parallele Geschichtsschreibung, die mir Wien in einer bis dahin unbekanntem Weise näherbrachte und die mir auch klarmachte, dass es da sehr viel zu erzählen gibt. Die jüngste Flüchtlingskrise dagegen war kein Anstoß. Als diese im Herbst 2015 in Österreich zu einem wichtigen Thema wurde, war ich mit dem Schreiben bereits recht weit. Es hat mich aber überrascht, wie sich in der Gegenwart unerwartet Parallelen zu dem Stoff ergaben, an dem ich mich gerade abarbeitete.

Sie haben für Ihren Roman lange recherchiert, Interviews geführt, Bosnien bereist, Neues erlebt und erfahren... Was hat sie während Ihrer Recherche am meisten fasziniert und/oder erschüttert?

Robert Prosser: Ich habe fast vier Jahre an diesem Manuskript geschrieben und in dieser Zeit etliche besondere Momente erlebt. Angefangen von den ersten Interviews in Wien, mit Menschen, die als Elektriker oder Lehrerin fest im gegenwärtigen, österreichischen Alltag stehen, deren Existenz jedoch auf traumatischen Erlebnissen von Gewalt, Tod und Flucht gründen und die mich mit ihren Erzählungen in einer bis dahin unbekanntem Art eingesponnen haben, bis hin zu einer Wanderung am Vlašić, als ich mit einem bosnischen Freund, auf dem die Romanfigur des Jovans zu Teilen basiert, im Gebirge die ehemaligen Frontstellung suchte, in die er während des Krieges abkommandiert worden war. Sehr erschütternd war Srebrenica 2015. Die Menschenmassen, die geteilte Erinnerung, die Aufruhr (oder fast schon Massenpanik), als Aleksandar Vučić vorm Begräbnis den Friedhof betrat - alles was während der paar Juli-Tage geschah, überforderte mich und empfand ich als sehr heftig. Ich sprach dort mit jenen Frauen, die im Juli 1995 an diesem Ort ihre Ehemänner, Freunde, Söhne, Väter und Brüder verloren hatten, und die erst in Richtung Tuzla deportiert worden und von dort nach Österreich, Deutschland, Schweden, Kanada oder Australien gelangt waren, Frauen, die ihre ermordeten Familienmitglieder schon begraben hatten oder noch warteten, dass ihnen vom Institute for Missing Persons in Sarajevo

mitgeteilt werde, dass es bei einem gefundenen Skelettstück und der von ihnen zur Verfügung gestellten Blutprobe zur Übereinstimmung gekommen sei. All diese Wut und Trauer an einem Ort, das hat mich sehr mitgenommen.

Die Geschichte lassen Sie einen jungen Graffiti-Sprayer aus Wien erzählen, der nachts in Wiener U-Bahn-Stationen auf die Suche nach dem Adrenalinkick geht und Sprayaktionen durchführt. Sie waren ja zunächst auch in der Graffiti-Szene tätig. Wie viel Robert steckt in Ihrem Buch? Und nebenbei gefragt, gibt es in Wien auch Graffitis von Ihnen?

Robert Prosser: Es gibt noch ein paar wenige Pieces, nicht in Wien, aber an der Bahnlinie in der Provinz, alte Bilder, die an den Mauern verwittern. Ich habe mich über Jahre mit Graffiti auseinandergesetzt und viel dadurch gelernt, aber es kam der Moment, in dem ich wusste, dass es vorbei ist, ich etwas Neues, anderes brauche.

Wie kam es zu diesem Wendemoment?

Robert Prosser: Mir stellte sich die Frage, wie manche Erlebnisse und Gefühle als Graff dargestellt werden können und ob nicht andere künstlerische Formen geeigneter wären. Graff wurde mir als Ausdrucksmittel zu beschränkt – was zugegeben zu großen Teilen an meinen nicht gerade ausgeprägten zeichnerischen Fähigkeiten lag. Mich interessiert Graff aber nach wie vor, auch von einem literarischen Standpunkt aus. Ein Bild blitzt vorm Fenster einer U-Bahn oder eines Zuges auf, man sieht's für einen Moment, eine Farbexplosion, an der man verwundert vorbeirast: in *Phantome* wollte ich einen ähnlichen Erzähler schaffen, jemanden, der aus dem Nichts vorm Leser erscheint und mitten rein in die Geschichte reißt, ohne Rücksicht auf Kontext, und daraufhin ebenso vollkommen wieder verschwindet wie ein Piece im Tunnel.

Österreichische Schriftsteller haben sich in den letzten Jahrzehnten des Öfteren öffentlich und literarisch mit dem Jugoslawienkrieg auseinandergesetzt, was nicht selten zu Diskussionen geführt hat. Kann man eigentlich über den Krieg objektiv schreiben?

Robert Prosser: Nein. Aber man kann sich sehr bewusst mit Sprache

beschäftigen, um ein adäquates Mittel zu finden, vom Krieg zu erzählen. Als ich mit *Phantome* begann, stand der Krieg nicht im Fokus. Während der Aufenthalte in Bosnien wurde ich damit aber laufend konfrontiert. Der Krieg wirkt in der Gesellschaft und im Leben Einzelner weiterhin nach, ohne ihn lässt sich von Bosnien leider kaum erzählen, kommt mir vor. Auf der Suche nach einer Form, damit möglichst respektvoll umzugehen, bin ich letztlich bei der eher zurückgenommenen Erzählweise des Hauptteils des Romans gelandet. Das erschien mir als die sinnvollste Art, um in einer ehrlichen Form von den Kriegs- und Fluchtgeschehnissen zu erzählen.

Wie wichtig sind heute noch die Vergangenheitsbewältigung und Erinnerungskultur in den Ländern Südosteuropas?

Robert Prosser: Von meiner Außenseiter-Position aus scheint es, als wäre das ungemein wichtig: sich zu erinnern und darüber zu sprechen, einen Dialog zu suchen. Gerade das Wie ist eine heikle Sache: Erinnerungskultur neigt dazu, einseitig und im Dienst einer nationalistischen Sichtweise gestaltet zu sein. Aber man darf sich die eigene Erinnerung nicht von der Politik stehlen lassen, die daraus Propaganda fabriziert. Ich habe beispielsweise oft die ernsthafte Ansicht gehört, die Bosniaken hätten Knochen nach Srebrenica geschafft und dort verscharrt, um den Serben einen Genozid anzuhängen. Um zu verhindern, dass sich solche Anfeindungen und Verschwörungstheorien, die auf allen Seiten kursieren und die Fronten aufrechterhalten, bis in die jüngste Generation fortsetzen, muss man sich der Vergangenheit gemeinsam stellen.

Phantome wird in der Presse als politischer Roman bezeichnet (z.B. im „Falter“). Kann die Literatur im Rahmen der Politik Ihrer Meinung nach etwas erreichen oder ist ihr Platz „im Elfenbeinturm“?

Robert Prosser: Ich glaube, dass es weniger um den Leser geht, als vielmehr um den Schreibenden. Schreiben ist für mich ein politischer Akt, aufgrund des Erzählens von abweichenden, alternativen sozialen Welten und Denkmustern. Man ist sich als schreibender Mensch selbst überlassen, muss aus sich selbst etwas schaffen – dieser Rückwurf auf die eigene Individualität verlangt Konzentration und eine gewisse Punk-Mentalität, ein bisschen Irrsinn, ein widerständiges Bewusstsein.

Welches Buch über den Krieg in Bosnien sollte man Ihrer Ansicht nach gelesen haben?

Robert Prosser: Schwierig, eine Empfehlung auszusprechen, die Bandbreite ist groß. Aber um zwei Titel zu nennen, die mich beeindruckt haben: Selvedin Avdićs Debütroman, der ins Englische übersetzt den Titel *Seven Terrors* trägt und den bosnischen Verhältnissen kurz nach Kriegsende dank eines Drehs ins Surreale eine erschreckende Zeitlosigkeit verpasst. Und immer wieder neu zu entdecken: *Das Museum der bedingungslosen Kapitulation* von Dubravka Ugrešić, eine meisterhafte Erzählung von Vertreibung und Exil, stilistisch elegant und erschütternd gleichermaßen.

*Sie gelten als vielseitiger Autor und schreiben über für das deutschsprachige Lesepublikum eher unbekanntes Welten. Mit ihrem ersten Roman *Geister und Tattoos* führen Sie die Leser in den Norden Armeniens, der literarisch kaum erschlossen ist, im zweiten Roman befinden wir uns in Bosnien und der dritte führt noch weiter in den Osten. Wie sind diese gewaltigen Raumsprünge zu erklären? Bieten weniger bekannte Gebiete in thematischer Hinsicht mehr Raum?*

Robert Prosser: Es ist zumindest mehr Raum zwischen mir und dem Stoff auszufüllen. Neue Welten verlangen verstärkte Recherche, egal, ob sie sich in einem fremden Land oder im nächsten Stadtviertel befinden. Ich will herausfinden, wie sehr diese scheinbare Ferne auf das eigene Leben einwirkt. *Geister und Tattoos* etwa, die Geschichte einer verschollenen Siedlung ehemaliger Soldaten, erzählt auch von einem Lebensraum, den es in Tirol bis zum Vormarsch des Tourismus in ähnlicher Weise gegeben hat. Der Roman handelt unter anderem von der archaischen Abgeschlossenheit der Berge, im kaukasischen Tal der Geschichte spiegelt sich meine familiäre Vergangenheit. Stärker hervor tritt dies bei *Phantome*: Österreich ist geprägt von ex-jugoslawischer Kultur, keine Frage. Wie sehr dies aber der Fall ist, wurde mir erst im Verlauf der Recherche und des Schreibens bewusst. Wie nah der Bosnienkrieg und dessen Auswirkungen und Verheerungen sind, wie sehr diese bis in meinen Alltag reichen, das war mir in dieser Tragweite nicht klar. Ähnliches gilt für den nächsten Roman *Gemma Habibi*, der bis ins syrische Kurdistan und nach Ghana führt. Den maßgeblichen Hintergrund

der Geschichte bildet die Amateur-Boxsportszene in Wien, die von Menschen aus der arabisch/muslimischen Welt geprägt wird. Wie diese verschiedenen Schicksale aufeinandertreffen und wie sich diese vielfältigen Herkünfte ähneln und abstoßen gleichermaßen, davon lässt sich mit Fokus auf einen Boxclub erzählen, hoffe ich.

Ihr jüngster Roman heißt Gemma Habibi und ist diesen Sommer in die Buchläden gekommen. Wie entstand das Interesse für einen Roman über den Kampfsport?

Robert Prosser: Mich hat die Frage interessiert, welche Obsession und welcher Irrsinn dahinterstecken, um sich über Jahre ganz dem Kampfsport zu widmen. Es war eine Herausforderung, darüber zu schreiben.

Wie gelingt es Ihnen, sich in diese Welten und die extrem unterschiedlichen Figuren hineinzusetzen?

Robert Prosser: Ich versuche möglichst viel aufzunehmen, Literatur, Film, Musik, alles, was für den Roman von Bedeutung sein könnte. Sehr wichtig sind Interviews mit Menschen, die sich in jenen Welten bewegen, über die ich schreiben möchte; auch, um gewährleisten zu können, dass im Text die Details richtig sind. Das eigene Hinsehen und Erfahren, mich selbst in die Thematik oder den Ort einzuarbeiten, das scheint mir das Wichtigste zu sein. Ich suche nach einem gemeinsamen Nenner, einem Gefühl beispielsweise. Im ersten Teil von *Phantome*, dem Monolog eines Graffiti-Sprayers, war es etwa der Umstand, dass ich in Tuzla mit Menschen zu tun hatte, welche Teil der Hiphop-, bzw. Graffiti-Szene waren. Im Verlauf der Zeit wurde mir klar, dass sich unser Aufwachsen und die Lebenserfahrungen unterschieden, die Energie aber, die man ins Sprayen steckte, die war dieselbe, die konnte ich nachvollziehen. Das Graffiti als ein Ventil wirkt, als für eine bestimmte Art von Wut, das kenne ich aus meiner eigenen Vergangenheit.

Gibt es abgesehen von der Verlagerung der Handlung ins Ausland noch weitere verbindende Elemente zwischen Ihren drei Romanen?

Robert Prosser: In verschiedenster Form geht es um Inseln: Anarchische Zellen, Subkulturen, abseitige Szenen und Orte. Graffiti, Straßenkunst, ein

Dorf ehemaliger Soldaten, Amateurboxen, um ein paar der Motive zu nennen, das alles stellt für mich ein aufregendes Abseits dar. Und mich interessieren die Inselbewohner, die Querköpfe und Getriebenen, die von einer gewissen Obsession dazu gebracht werden, sich für ein solches Leben zu entscheiden.

Und zum Abschluss noch eine Bemerkung und Frage: Was Literatur ist, darüber gibt es verschiedene Ansichten. Was stellt Literatur für Sie dar?

Robert Prosser: Für mich persönlich ist Literatur Ausdruck einer Haltung, die sich jeglichem Herdentrieb entgegensetzt. Sie kann festgefahrene Denkmuster unterwandern und aushöhlen, kann Propaganda entgegenwirken. Sie ist der Antrieb, sich über Gegebenheiten hinwegzusetzen, mit dem Status Quo nicht zufrieden zu sein. Auch weil es bedeutet, rauszugehen und sich mit dem Inhalt des eigenen, zu schreibenden Textes obsessiv zu beschäftigen, um diesen Inhalt, der ein Mensch oder ein Land sein kann, eine Tätigkeit oder ein Gefühl, so tiefreichend wie möglich zu verstehen.

LITERATUR

Assmann, Aleida (2007), *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, C. H. Beck Verlag, München.

Erll, Astrid (2005), *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, J. B. Metzler Verlag, Stuttgart-Weimar.

Erstić, Marijana (2018), „Nicol Ljubićs Roman *Meeresstille* oder vom Vermögen der Sprache in einem Zeitalter der Verunsicherung“, in: Goran Lovrić, Slavija Kabić, Marijana Jeleč (Hrsg.), *Die Darstellung Südosteuropas in der Gegenwartsliteratur*, Peter Lang Verlag, Berlin, S. 105-119.

Gudehus, Christian, Ariane Eichenberg, Harald Welzer (Hrsg.) (2010), *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, J. B. Metzler Verlag, Stuttgart-Weimar.

Halbwachs, Maurice (1991), *Das kollektive Gedächtnis*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Horstkotte, Silke (2009), *Nachbilder. Fotografie und Gedächtnis in der deutschen Gegenwartsliteratur*, Böhlau Verlag GmbH & Co, Köln-Weimar-Wien.

Jeleč, Marijana (2018), „Wer warst du im Jugoslawienkrieg, Vater? Über den Umgang mit einem Kriegsverbrecher in Goran Vojnovićs Roman *Vaters Land*“, in: Goran Lovrić, Slavija Kabić, Marijana Jeleč (Hrsg.), *Die Darstellung Südosteuropas in der Gegenwartsliteratur*, Peter Lang Verlag, Berlin, S. 121-134.

Kabić, Slavija (2018), „Für mich ist der Kanister ein Symbol. – Krieg und Nachkriegszeit in Romanen von Nenad Veličkov“, in: Goran Lovrić, Slavija Kabić, Marijana Jeleč (Hrsg.), *Die Darstellung Südosteuropas in der Gegenwartsliteratur*, Peter Lang Verlag, Berlin, S. 105-119.

Keppeler, Angela (2001), „Soziale Formen individuellen Erinnerns. Die kommunikative Tradierung von (Familien-)Geschichte“, in: Harald Welzer (Hrsg.), *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburger Edition, Hamburg, S. 137-160.

Lovrić, Goran (2009), „Literarische Reisen in Nachkriegsbosnien – Reisebericht oder Selbsterkenntnistrip?“, in: Slavija Kabić, Goran Lovrić (Hrsg.), *Mobilität und Kontakt – Deutsche Sprache. Literatur und Kultur in ihrer Beziehung zum südosteuropäischen Raum*, Universität Zadar, Zadar, S. 369-378.

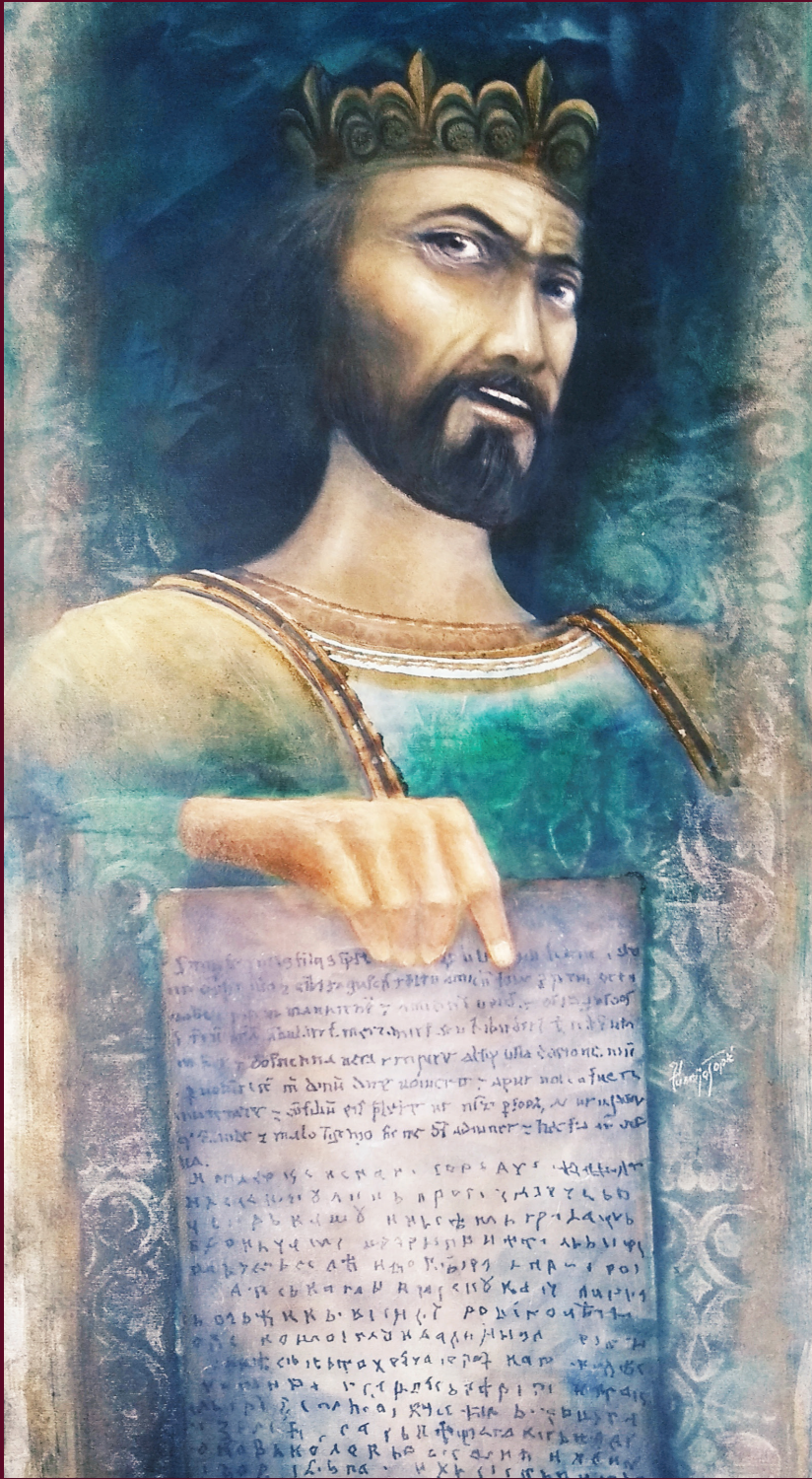
Oesterle, Günter (2009), „Kontroversen und Perspektiven in der Erinnerungs- und Gedächtnisforschung“, in: Judith Klinger, Gerhard Wolf (Hrsg.), *Gedächtnis und kultureller Wandel*, Max Niemayr, Tübingen, S. 9-18.

Prosser, Robert (2017), *Phantome*, Roman, Ullstein fünf, Berlin.

Zink, Andrea (2014), „Land in Bewegung. Die Imagination Jugoslawiens in der bosnisch-kroatisch-serbischen Literatur“, in: Thomas Grob, Boris Previšić, Andrea Zink (Hrsg.), *Erzählte Mobilität im östlichen Europa. (Post-)Imperiale Räume zwischen Erfahrung und Imagination*, Narr Francke Attempto Verlag, Tübingen, S. 79-100.

Internetquelle:

URL: www.robertprosser.at [Stand: 15.8.2020]

Husnija Topić - Ban Kulin

ZRINKA ĆORALIĆ
MERSINA MUJAGIĆ

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

izvorni naučni rad

Emocionalno ekspresivna leksika u romanu *Delije na Bihaću*

Sažetak

U fokusu ovoga rada je Ćopićev roman *Delije na Bihaću*, odnosno markirana leksika koja može biti emocionalno-ekspresivna leksika i leksika sa određenom funkcionalno stilskom markiranošću. Postoje različite tipologizacije leksike u našem jeziku (vidi npr. Halilović/Tanović/Šehović 2009). Međutim, u radu smo se opredijelili za klasifikaciju koju je načinila Katnić-Bakaršić (2007). Analiza obuhvata frazeme, posuđenice i deminutive ekscerpirane iz posljednjeg Ćopićevog romana. Tražeći najbolji način da opiše iskustva i utiske, Ćopić je birao emocionalno obojenu, inherentno ekspresivnu leksiku. Analiza zavičajnih idiomatskih i leksičkih specifičnosti romana otkriće u kojoj mjeri upotreba autentične leksike doprinosi ubjedljivijoj i vjerodostojnijoj karakterizaciji likova, te dati jasniju sliku o društvenim i jezičkim aspektima u Krajini u tom periodu.

Ključne riječi: frazeologija, frazem, posuđenice, ekspresivnost, Ćopić

1. UVOD

Posljednji Ćopićev roman, *Delije na Bihaću*, čini kolaž likova i situacija Ćopićevih ranijih djela, ali ih je pisac grupisao oko jednog događaja – napada na Bihać. Objedinjeni piščevim osjećanjem i komentarom, čitaocu pružaju nov doživljaj (Vučković, 1985: 499). Ćopić krajiško-podgrmečki narod poznaje, što se kaže,

u dušu, nagonski, iz najprisnije blizine i intimnosti, i literarno ga predstavlja u bezbrojnosti varijacija i tipova i punoj živopisnosti životnog šarenila i sa mnogo simpatija za njegove ljudske osobine i sudbine (Trifković, 1985: 74).

Mnogo je jezičkih studija (Ćoralić/Mujagić 2017; Tošović (ur.) 2015; 2016) koje kao predložak za analizu imaju Ćopićeva djela. Ipak, njegov posljednji roman, *Delije na Bihaću*, rijetko je analiziran s jezičkog (naročito frazeološkog) aspekta. Iako Branko Ćopić kuje riječi samo u krajnjoj nuždi, „leksičko bogatstvo prvih stotinu stranica ove knjige svakako je dovoljno reprezentativno za Ćopićevo delo u celini“ (Danojlović, 1985: 408). Upečatljivo je da jezik njegovih djela ne sadrži napadna novačenja nego Ćopić ih radije proširuje značenja, malo ih izokreće, ogrubljuje ili raznježava (ibid.). Prema Gligoriću (1985: 261), odlike i osobine darovitih bosanskih pripovjedača su neposrednost i sočnost u pripovedanju, iskusna i bistra opservacija, te svjež, jedar, bogat, izvoran jezik.

Tematika koja se provlači kroz više Ćopićevih djela jeste rat, a u romanu *Delije na Bihaću* Ćopić govori o ratu u svom zavičaju. Njegovo pričanje podsjeća na zavičaj, domaće ognjište i one koji se zlopate kod kuće pod okupacijom jer je jezik kojim pripovijeda anegdote iz partizanske borbe sočan, narodu prislan, drag i razumljiv (Gligorić, 1985: 265-266). Unatoč raznovrsnosti motiva i sadržaja u svome stvaralaštvu, Ćopić je ostao vjeran problematici zavičaja i vezan za Grmeč, Bosansku krajinu i doživljaje tih ljudi (v. Trifković, 1985: 237).

S obzirom da su djetinjstvo i zavičaj bili nepresušan izvor inspiracije za Ćopića, razumljivo je da je njegovo pripovijedanje zapravo „neznatno stilizovani, modifikovani živi govor, u kome, u diskretnijoj noti, čujemo glas pripovedača, veseo ili sjetan, lirski obojen, i, neuporedivo bučniji, goropadnije glasove i fraze ostalih junaka. Taj živi govor i ćaskanje, sa bezbroj umetaka, poštapalica, skraćanja, poigravanja riječima, uslovljen je prije svega sredinom i ljudima (selo i seljaci), a zatim i karakterom priče“ (Bandić, 1985: 417).

Zavičajni govor čini jezik Ćopićevih djela posebnim jer on osjeća „one tajne, nadgramatičke zakone jezika i kada jednom uklopi riječ u frazu, onda se ona iz tog živog tkiva više iščupati ne da; izbacite li jednu jedinu rječcu iz Ćopićeve stranice, cijela će se građevina srušiti“ (Danojlić, 1985: 406).

U podnaslovu koji slijedi analiziramo frazeme, posuđenice i deminutive – tri skupine leksike kojom obiluju Ćopićeve *Delije na Bihaću*.

2. INHERENTNO EKSPRESIVNA LEKSIKA U ROMANU DELIJE NA BIHAĆU

Jezička jedinica može imati inherentnu ili kontekstnu ekspresivnost. Inherentno ekspresivni leksemi (deminutivi i augmentativi, odnosno pejorativi i hipokoristici, vulgarizmi i psovke, žargonizmi i argotizmi, arhaizmi, frazemi, onomatopeizmi) od izuzetnog su značaja u književnom tekstu jer „ako se markirani leksem zamijeni nemarkiranim, gubi se efekt intenzifikacije subjektivnog stava govornog lica, a još više svojevrsna igra, želja za oneobičavanjem iskaza koja je veoma zastupljena i u razgovornom stilu (Katnić-Bakaršić, 2007: 220). Analiza obuhvata frazeme, posuđenice i deminutive koji su identifikovani kao dominantne leksičke jedinice u *Delijama*, kao i efekte koji se ostvaruju kroz njihovu upotrebu.

2. 1. Frazološki fond

U našem istraživanju, pojam frazeologija odnosi se na frazeološki fond jednog jezika. Osnovna jedinica frazeološkog jezičnog sistema je frazem. To su jezične jedinice sa dva značenja: denotativnim, osnovnim značenjem, koje je neutralno i obavijesno, neovisno o odnosu govornika prema predmetu i pojavama iz izvanjezične zbilje i uvjetima u kojima se govorni čin ostvaruje, i konotativnim ili ekspresivnim značenjem, kojim se ostvaruje emocionalna (i ekspresivna) jezična funkcija, jer pri označavanju predmeta i pojava izražavaju se različite emocije govornika, kao što su odobravanje, neslaganje, ublažavanje, preuveličavanje, ironija, nepovjerenje, humor i dr. (v. Filaković 2008). Dakle, radi se o slijedu riječi koji se kao cjelina memorira u našem mentalnom leksikonu.

Frazemi identifikovani u romanu *Delije na Bihaću* verificirani su u frazeološkim rječnicima: Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik (Matešić 1988), Bosanski frazeološki rječnik (Ćoralić/Midžić 2012), te u općim rječnicima: Školski rječnik bosanskog jezika i Rječnik bosanskog jezika u tomovima (Jahić 1999; 2010; 2011).

U fokusu frazeološke analize su modifikacije frazeoloških jedinica, budući

da se u toj igri riječi zrcali sva Ćopićeva kreativnost. Pod frazeološkom modifikacijom Burger (1998: 27) podrazumijeva frazem preoblikovan u svrhu određenog teksta, dok Elspaß (1998, prema Ćoralić, 2008: 55) modifikacijom smatra svaku promjenu sintaktičke i/ili semantičke strukture frazema koja nije neophodna za morfosintaktički spoj frazema u rečenici.

U korpusu su zastupljena 54 nemodifikovana frazema. U skupinu nemodifikovanih frazema svrstali smo različite tipove frazema:

a) čvrste predikativne konstrukcije (31 primjer), koje se odlikuju reproduktivnošću, stabilnošću i idiomatičnošću, naprimjer:

Vidi ti mitraljeske rešetaljke kako prosipa pamet – začudi se kuvar Lijan (DNB 11). Sigurno su se nešto posvađali. Usmrđilo se i njihovo maslo – što bi rekli stari mudri ljudi u koje ja spadam (DNB 159). O, braćo moja, kad ste tako duševni, i ja vama poklanjam po jednu deku svoje čete koja je noćas uhvatila maglu preko mosta – raspilavi se domobran (DNB 120). Zimi, kad je onemogućeno vježbanje napolju, Jarić se sprema da predaje ‚teoriju‘, ali tu ga uvijek, po prastarom đlačkom dogovoru, neko od učenika povuče za jezik i navede ga da se raspriča o svojim atletskim doživljajima ili o čuvenim vježbačima, pelivanima, rvačima i jakim ljudima uopšte (DNB 175). Da je on u našem kraju čuvao ovce, i njega bih ja propustio kroz šake, pa bi bio još pametniji nego što je sad (DNB 18). Čak su se i šalili na njegov račun, kao da im je to neki njihov stari kum (DNB 19).

b) Frazeološki parovi riječi, čije sastavnice su semantički srodne riječi. U korpusu su zastupljeni sa ukupno 8 primjera, naprimjer:

Pa ti si, brate, ponekad pravi pravcati politički komesar (DNB 15). Odmah sam ga poznao, isti on, živ živcat kao na slici ... i čiča Janko stoji s njim, pa mene bilo sramota da pridem bliže (DNB 167). Pa ovo je čitav čitavcit vojnik, Pavelićev domobran! – povika Lijan (DNB 119). Tu se poljar pruži po golom hrbatu planinske kose i poče da se bacaka kao da se bori s podivljalom rijekom, a Gavrlio brže-bolje pusti svoj >šarac< i dopade do njega [...] (DNB 16). Aha, tako, tako, da se malo iskupiš zato što si ga, prava-zdrava,

jurio s tuđih voćaka, iz tuđih bašta, s tuđih konja (DNB 24). A tek neki sijedi dedo ili kakva brkata baba, ihaj, znaju ih **punu puncijatu** torbu, i još bi pretekla poneka da se nađe za čobane kad ih baka zamoli da joj pričaju žutu kravu bez jednog roga (DNB 33). Da, da, toga ljeta ja sam vidio da ćeš ti **kadli tadli**, postati najbolji najvještiji čuvar seoskih njiva – prisjećao se Dundurije (DNB 58). **Malo–malo**, pa se istom javi jedan od nas pjesnika: – Roca, gdje ti je boca? (DNB 84)

c) Poredbeni frazemi u korpusu su evidentirani sa ukupno 15 primjera. Poredbeni frazemi se čvrsto vežu za slobodni elemenat u rečenici kao poredba, a služe za ekspresivno pojačanje i dodatno semantičko nijansiranje. Poredbe u rečenici imaju sintaktičku ulogu priložne odredbe ili atributa, sadrže priložni veznik kao/poput i riječ na lijevoj strani. U korpusu su evidentirane sljedeće konstrukcije:

Šta je, što se bečiš kao tele u šarena vrata? (DNB 120) *Čim bi namirisao takvog lopužanera, čiča bi nakostriješio brkove kao jež i tako se strahovito razvikao da su pred njim hvatali maglu i pravi i krivi, čak i njihovi natovareni konji, rušeći sve pred sobom* (DNB 156). *Deder, skoči brže, što si se tu ukipio kao lipov svetac, odvezoše naši svu rakiju u bolnice* (DNB 157). *Najprije nas tuži, a poslije dođe i moljaka učiteljicu: nemoj, veli, molim te da ih voštiš kao volove u kupusu; šta ćeš, djeca su, treba zažmiriti na jedno oko. – Pa da onda i mi zažmirimo na drugo okce i oprostimo mu ta stara tužakanja – predlažem ja* (DNB 185). *Ima braće ko na gori lista, pune čete mladih komunista* (DNB 28). *A kuvar Lijan, kao navijen, i dalje je >teslao< na svoj način [...]* (DNB 19). *Ovamo, Ilijane, moj lijane, ti si mi danas pomogao da dobijem opkladu i da ovoga derača ljudi utjeramo u laž kao prase u svinjac* (DNB 41). *„Pogodi kao prstom u pekmez!“ – zaškilji Šušlja ispod vrbove grane* (DNB 57). *I skrenula u tvoj torbak na rakiju, pa bi joj se čitav dan vrtilo u glavi – dočeka Gavriilo kao iz puške* (DNB 11). *Dolaze nam u pomoć proleter, sad će gradovi početi da padaju kao gnjile kruške, biće i rakije* (DNB 14). *Evo me ko ispod čekića! – rebri se on* (DNB 181). *Zavideći mu, poljar Lijan poduže je ćutao,*

a kad se pucjava sasvim prorijedi, on zakrešta kao stara vrana (DNB 15). Pazi-der našeg malog, zalijepio se pred onom zgradom ko taksena marka (DNB 165). Aha-ha-ha, pročitati nas obojicu kao bukvar. Mudriji si ti, Lijane, nego što bi čovjek i pomislio (DNB 143).

O strukturnim aspektima frazema moglo bi se mnogo govoriti ali bi nadilazilo obim ovoga rada, što samo svjedoči o bogatstvu frazeološkog fonda u Ćopićevim djelima. Naprimjer, iako su navedeni frazemi nemodifikovani, *pročitati nekog kao bukvar* je frazem koji kao komponentu sadrži rusizam *bukvar* (v. Rječnik Dž. Jahića). Nadalje, tekstovi sadrže i po nekoliko frazema u neposrednoj blizini u tekstu ili paragrafu:

Koji nam je đavo da se među sobom tučemo? Svaka tamo budala iz bijela svijeta može nas, časkom, nagovoriti da se dohvatimo za vratove, pa ožeži, ožeži! Iste gore list, a jedan drugom oči vadi. – A nas dvojica, Skender i ja? Vidiš da dođoše i ta vremena da krenemo zajedno, rame uz rame, u istu borbu – tješim ga ja. – Eto, jedan je Musliman, a drugi Srbin, A kakve tu razlike ima? Iste smo gore list, za istu zemlju bojak bijemo, istim jezikom govorimo [...] (DNB 137-138).

Pri ubjeđivanju i apeliranju na naše emocije, Ćopić teži upotrebi više frazema u neposrednoj blizini u tekstu. Ovakva gomilanja frazema nerijetko su u službi intenzifikacije značenja:

Videći da je poljar Lijan svakako neki neobičan mudrijaš, namazan svim mastima, okićen perjem od svake ptice, onaj brko podiže u vis čuturu i zagudi [...] (DNB 23).

U korpusu je zabilježeno 8 modifikovanih frazema, koji se ponavljaju u romanu i po nekoliko puta. Riječ je o nekoliko tipova modifikacija (sintaktičke, leksičke, semantičke i kombinovane modifikacije), a primjeri su zatim razvrstani prema podtipovima modifikacija kako slijedi:

a) Sintaktičke modifikacije – zabilježen je primjer širenja imeničke komponente frazema pridjevom zelen:

Gađaju nas topovima, sad smo obrali zelen bostan! (DNB 84)

b) Leksičke modifikacije – zabilježeni su primjeri supstitucije i redukcije. U sljedećoj rečenici evidentna je supstitucija imenske komponente paljba sa leksemom rafal, budući da je ustaljeni oblik frazema osuti *paljbu* na nekoga:

Kad se dobro prepadne, poljar bi ponekad brzo zamucao, zatim sasvim zanimemio, a pet minuta kasnije osuo bi čitav rafal riječi, počesto u stihovima (DNB 13).

Ako imamo u vidu da se leksema rafal na toj istoj stranici romana (stranici 13) pojavljuje tri puta i četvrti put kao komponenta frazema, zaključujemo da piščeva modifikacija frazema namjerna. Ćopić je koristio i druge lekseme iz domene RAT (*mitraljez, zarešetati* i sl.) stoga je ova modifikacija namjerna.

Ko je – poljar Lijan, glavom i torbakom (DNB 118). *Pa to mu tako nekako i dođe – reče Lijan. Ja znam Bihać kao svoj rođeni torbak* (DNB 70). *Čak se neki bezobraznik sjetio i mene, pa razvalio gubicu: dođi, veli, krivonogi Lijane, da ti posolim čorbu! Čuo, pas, da soli nemamo* (DNB 96).

U prethodnom primjeru, svjedočimo supstituciji komponente zabiberiti/zapržiti sa glagolskom komponentom posoliti.

Sljedeća rečenica je primjer redukcije komponente i *bradom* unutar frazeološke strukture:

Šta, je li se to javio Zuko Zukić? – Jeste, on glavom (DNB 72).

Međutim, evidentno je da se u romanu nerijetko koriste i nemodifikovani i modifikovani oblici frazema:

Ha, pa ovo mi je dojavio Zuko Zukić, glavom i bradom (DBB 73).

Semantičke modifikacije odnose se na modifikaciju značenja frazema, jedan od podtipova semantičke modifikacije jeste i aludiranje na frazem, gdje se ustvari kroz upotrebu određenih jezičkih jedinica upozorava na leksičko značenje elemenata i naglašava frazeološko značenje. Kod postupka aludiranja na frazem autor svjesno upotrebljava jednu njegovu karakterističnu komponentu, da bi čitalac frazem mogao prepoznati. U navedenom primjeru riječ je o aludiranju na frazem *iz tvojih usta u božje uši*:

Dolaze nam u pomoć proleter, sad će gradovi početi da padaju kao gnjile kruške, biće i rakije. – Iz tvojih usta u Vrhovni štab, iz Vrhovnog u Operativni za Krajinu, iz Operativnog u štab Druge krajiške brigade, iz njega u Bihać, iz Bihaća u moju bocu, iz boce u moje grlo! (DNB 14)

Primjer kombinovane modifikacije u našem sljedećem primjeru obuhvata različite podtipove leksičke modifikacije, odn. izostavljanje komponente grm (redukcija) i dodavanje komponenata *onaj* i *pravi* (ekspanzija):

E, to, to, u tome ti leži onaj pravi zec (DNB 21).

Napominjemo da je i ovaj frazem u korpusu također zabilježen i u svom nemodifikovanom odliku:

Čim počnu nešto da mute, odmah mene zaglumljuju, da se ne dosjetim u kom grmu leži zec pomisli u sebi Šušlja (DNB 51).

U korpusu je zastupljeno 13 zoonima – frazema sa slikom životinje (Više o zoonimima u Ćopićevim djelima v. Šehić, 2014). Riječ je o frazemima sa slikom životinja, a karakteristične su za zavičaj koji Ćopić opisuje. Slike životinja iz zavičaja su ptice, buba, tele, svraka, jež, vo, prase i zec. Neki primjeri zoonima koji su identifikovani su:

Eh, da je tu onaj njihov negdašnji đak, druge bi ,tice pjevale – govorili su (DNB 199). „Da tebi svraka nije mozak popila, ne bi ti na glavi nosio njezinu spavaonicu“ – kiselu se durio Šušlja – „dva dedaka, obadva jednaka“ (DNB 50). Sad si mu baš turio bubu u glavu da mi jednog dana ubaci kamenčinu u moj bakrač s purom! Vodi ga, brate, prosto ti bilo, samo me riješi napasti (DNB 93-94).

Hipoteza da svaki narod koristi slike iz svoga okruženja pri prenošenju značenja razmatrali smo u jednom od radova (Šehić 2014) koji kao predložak za analizu ima upravo Ćopićevu *Pionirsku trilogiju*.

2. 2. Posuđenice

Ovaj dio korpusa sastoji se od 77 posuđenica ekscerpiranih iz *Delije na Bihaću*. Porijeklo riječi provjereno je u RJEČNIKU BOSANSKOG JEZIKA (Jahić 2010-

2012). Ukoliko posuđenica nije zabilježena kod Jahića, istu smo provjerili u rječnicima stranih riječi (Klaić 2004; Anić/Klaić/Domović 2002). Posuđenu leksiku posmatramo kao funkcionalno otvorenu prema leksičkim sistemima drugih jezika. Iako lingvisti imaju oprečan stav kada je u pitanju jezičko posuđivanje (tzv. puristički i funkcionalni pristup), mi smo opredijeljeni za funkcionalni pristup.

a) arabizmi (6 primjera): rakija, telal, avet, haps, sofra, dućan. Naprimjer:

I skrenula u tvoj torbak na rakiju, pa bi joj se čitav dan vrtilo u glavi – dočeka Gavrilo kao iz puške (DNB 11). Naši gosti i zvanice proleterske jedinice, a Krajina, gnijezdo buna, jedna sofra svega puna... (DNB 29). Kako je Omladinska udarna četa bila u sastavu Druge krajiške brigade, kuvar Lijan je za tili čas rastelalio po čitavoj brigadi kako je njegov omiljeni komandant Đurin Predojević pra-pra-pra-pračukun-prapraunuk čuvenog vojskovođe i osvajača Bihaća, Hasan-paše Predojevića, koji je imao konja s dva repa (DNB 76). Zoriću, i ti si tu? – s bolnim čuđenjem uzviknuo je Jarić, vidno posijedio i za to kratko vrijeme toliko ostario da se mladi takmičar iznenađeno trgao i ustao s klupe kao da pred sobom vidi avet (DNB 177). U takav slatki dućan nijesam nikad u vijeku zavirio, a u mojoj porodici nikad niko nije pojeo nijedan slatkiš još od Kulina bana (DNB 90–91). Znala ga je cijela ta bosanska varoš i kad god bi se pojavio uvrh ulice onako razdrljen, malo krivonog i uvijek kočoperan i nekud zahuktan, kao da ide na kakvo takmičenje, svaki bi se dućandžija već uzvrpoljio spreman da čuje šalu, ili da je i sam dobaci (DNB 172).

Ćopić arabizme, koji su u naš jezik ušli posredstvom turskog jezika, bilježi u obliku kakav se često može javiti u nekom narodnom govoru, a dokaz toga je i primjer izostavljanja foneme *h* što njegov jezik čini autentičnijim, npr.:

*Kad se tako pojaviše na kapiji Kule, neki građani sumnjičavo se zagledaše u tu trojicu neobičnih, naoružanih delija, iskrisle iznenada ovako u suton iz **apsane**, i brzo se počеше razilaziti, uplašeno gundajući (DNB 144). A nekad, u moje zatvoreničko*

vrijeme, ja sam kulturno-prosvjetni rad obavljao sjekirom, pilom i ‚magarcem‘ na kome smo pilali drva mi apsenici (DNB 147). Odjednom na čelu hapšenika nastade mala gužva i pometnja (DNB 179).

b) turcizmi (13 primjera): čakšire, komšiluk, bakrač, bukagije, taban, ćepenak, eglen, čizme, čekić, makaze, mehana, čutura, bajrak. Naprimjer:

Sad si mu baš turio bubu u glavu da mi jednog dana ubaci kamenčinu u moj bakrač s purom! Vodi ga, brate, prosto ti bilo, samo me riješi napasti (DNB 93-94). Ma jok, brate – poče da se vadi kuvar – Dane je nosio okove, bukagije, a ti si... (DNB 143). Evo, s onoga ćepenka krao sam zemičke (DNB 191). Ćuti, stari, vrag te odnio, nismo ni mi Krajišnici ništa bolji! – prekide ga jedan đak iz saniteta. – I mi smo nekad ratovali pod mnogim tuđim barjacima, pa bi znali čak i na turskom započeti eglen s rakijom (DNB 155). Razbijeni neprijatelj dao se u bježaniju preko urvina, jaruga, cestom, niz pook, uz brdo, kroza šumu, niz brdo, baca puške, municiju, šinjle, rance, torbe, torbake, čaturice [...] (DNB 16). Jesmo li mi pošli da lumpujemo ili da se borimo? Pazi ti na bunkere, a lako ćemo za mehane (DNB 94).

Također bilježimo i primjer pogrešnog spelovanja turcizma bajrak, a napomena o (očigledno čestom) miješanju ova dva leksema zabilježena je i u Jahićevom Rječniku u tomovima: barjak v. bajrak. Ćopić koristi barjak iako je ispravna forma barjak:

Tu posljednju rečenicu poljar izgovori skoro glasno, jer je toga trena sasvim živo, u nekom čudesnom, budnom snu, negdje visoko povrh svoje glave, ugledao zalepršan barjak pobjede, rumen i blistav kao zora povrh gajeva njegovog rodnog sela (DNB 28).

c) perzizmi (5 primjera): dušman,čador,đerdan,kazan,divan. Naprimjer:

Kasajući za kurirom Druge krajiške, Skender i ja spuštali smo se prema Bihaću, zazirući uz put od aviona, naših glavnih dušmana (DNB 112). Niti je paša, niti se pred njegovim

čadorom vije barjak s dva–tri konjska repa (DNB 75). Nije svak ljepotanko kao ti, đinđuvo s Cujinog đerdana (DNB 124). Neka, neka, nek vide kako je bez Lijanova kazana (DNB 145). Eglen–divan, tek se ispostavilo da je Mara bila učiteljica i Skenderu, u Bosanskom Petrovcu pa se naša đaćka patrola poveća za još jednog deliju (DNB 182).

Arabizmi, turcizmi i perzizmi nazivaju se i orijentalizmima. Najbrojnije u korpusu su upravo posuđenice orijentalnog porijekla. Postoje različite pretpostavke o tome šta je imalo presudan uticaj na njihovu masovnu upotrebu u Bosni: vladavina Osmanlija, Bosanci koji su se obrazovali u Osmanskom carstvu, narodne pjesme kao izvori orijentalizama u narodnom govoru, osmanska vojska i administracija, širenje islama. Jahić (1999: 27) i Škaljić (1989: 12) kao glavni razlog prihvataju dolazak Osmanlija koji su bili nosioci nove kulture i novih izraza. Široko je prihvaćeno mišljenje da su posuđenice iz turskog, talijanskog i mađarskog jezika uglavnom rezultat direktnog kontakta između govornika, za razliku od, kako navodi Radčenko (2006: 145), posuđenica iz ruskog jezika, koje su ušle u jezike na našim prostorima uglavnom preko pisanih izvora, knjiga, rječnika, itd.

d) germanizmi (13 primjera): somot, majne, muter, ajne, cvaj, dekung, mašna, hubertus, kragna, mašingevera, štab, šljem, bircuz. Naprimjer:

Niz golu strmu kosu sunu poljarev šešir, iza njega kožuh, a u nastavku za njim poletješe somotske čakšire, a sve se završi opancima (DNB 13). Majne muter stara, pošalji mi ajne kuruzu i cvaj kilo sira ,torotana‘, jer krepah u dekungu od gladi – tako je u prvom svjetskom ratu pisao materi neki Srđen s Kozare, austrougarski vojnik, nabijen na rov u Karpatima, miješajući naše i njemačke riječi (DNB 125). Uvijek bez mašne, sportski raskopčan, on je sve do prvog snijega išao bez ikakva ogrtača, a tek onda bi se pojavio u nekakvom iznošenom zelenkastom ,hubertusu‘ ... (DNB 173). Pripazi ti samo da mi negdje ne natrčimo na ustašku mašingeveru, jer onda – zbogom, diko! – nema ništa od istorije (DNB 112). Sigurno čuči negdje u pozadini, u nekom zaseoku i čeka da naši oslobode grad, pa će

onda krenuti u napad da najprije napuni svoju čuturu u prvom bircuzu u Bihaću (DNB 88).

Njemački jezik je za vrijeme Austro-Ugarske monarhije bio u mnogim zemljama jedan od službenih jezika, a to je u Bosni i Hercegovini rezultiralo velikim brojem njemačkih posuđenica u bosanskom jeziku. Memić (2009) razlikuje tri etape utjecaja njemačkog jezika na bosanski jezik. Prva etapa traje od srednjevjekovne bosanske države do 1463. godine. Druga etapa predstavlja bosansku državu pod turskom vladavinom u razdoblju preko 400 godina i treća etapa je Austro-Ugarska monarhija koja je kratko trajala (1878–1918) ali je ostavila duboke tragove u životu bosanskohercegovačkog stanovništva.

e) talijanizmi (6 primjera): konvoj, cokula, špalir, kapa, bandit, balkon. Npr.:

U tome brzom munjevitom konvoju odjeće vjerovatno je bio i sam vlasnik poljar Lijan, ali izviđač s aviona nije stigao da ga vidi [...] (DNB 13). Nema druge, moram da mu poklonim onu njegovu lijevu cokulu koju sam povukao ispod kreveta (DNB 119). A Jarić gazi, opijen i srećan, kao da maršira kroz špalir oduševljenih gledalaca, domahuje rukom lijevo-desno i dobrodušno odvrća na primjedbe (DNB 173). Povuci-potegni svaki svoju cokulu, kadli se za njima, ispod kreveta, pomoliše i nogavice vojničkih pantalona, a za njima bluza iste boje, a najзад, na kraju i kapa s glavom (DNB 119). Kako ti ono reče maloprije, Đurajica: ,Ovdje dovode drugove bandite, one što su klali po Bihaću?‘ (DNB 168). Vidim, s onoga internatskog balkona jednom smo zdipili kotur sira od pet kila (DNB 191).

f) grecizmi (8 primjera): telegraf, ćuprija, fenjer, parip, gajtan, epidemija, atleta. Naprimjer:

Molim te, znaš li jesu li naši zauzeli onu poslastičarnicu na desnom ćošku pored same ćuprije? (DNB 102) Ko slaže, pred topom letio, u ustima fenjer nosio, mitraljezom gaće šio, mine mu leđa češale (DNB 105). Okrilatili momci, pa eto ti, utekli bi najbržem paripu (DNB 132). Sve i trunku: ima pištolj, vezao ga gajtanom preko ramena, nosi čizme i uniformu od onog debelog sukna, znaš (DNB 167). Ponekad uđe i komandantov

pratilac Luka, zvani Lujan, neustrašivo i lukavo momče, žutih mačjih očiju, ćutke podstakne vatru u furuni, ogrne Slavka šinjelom i, obavezno, pošaklja mene po tabanima, pa se izgubi (DNB 224).

g) galicizmi (16 primjera): kamuflača, parola, pardon, madam, konjak, šifrant, špijunaža, intendant, kurir, karton, kasarna, kuražno, bluza, komandant, front, bastion. Naprimjer:

Sve je to bilo tako vješto kamufilirano, uz pomoć neiscrpne mašte djeda Dundurija, da je malo poizdalje ličilo na na zapušten gustiš od vrbe, jova i divlje loze, kakvih je bilom koliko hoćeš duž Japre (DNB 56). Čuo sam ja već i za Morzeovu azbuku, dragi moji, svraćaju kod mene i bivši telegrafisti, pa razni šifranti, pa... znam ja dobro šta je konspiracija, špijunaža, kontrašpijunaža... (DNB 52). Osim toga, iskamčio je od intendanta svilenkast gajtan za pištolj isti istackati kao kod Tita! (DNB 181) Dabome da znamo! – važno potvrdi i moj pjesnički saveznik Skender, i kuražno se usadi u zemlju kao hrastov kolac, isprsi se i, onako stamen, visok i brkat dođe mi sličan davnom osvajaču Bihaća, Hasan-paši (DNB 85). Ovo treba zapisati, opjevati, nek naši potomci znaju kako je do juče goloruk narod vojsku stvorio i na juriš zauzeo krvav fašistički bastion u burnoj godini hiljadu devet stotina četrdeset drugoj (DNB 101).

h) latinizmi (7 primjera): municija, radio, transport, sanitet, uniforma, konspiracija, internat;

Ćuti, stari, vrag te odnio, nismo ni mi Krajišnici ništa bolji! – prekide ga jedan đak iz saniteta. – I mi smo nekad ratovali pod mnogim tuđim barjacima, pa bi znali čak i na turskom započeti eglen s rakijom (DNB 155). Sve i trunku: ima pištolj, vezao ga gajtanom preko ramena, nosi čizme i uniformu od onog debelog sukna, znaš (DNB 167). Vidiš, sinko, to je tajna, partizanska tajna koja se zove konspiracija (DNB 51). Vidim,

s onoga internatskog balkona jednom smo zdipili kotur sira od pet kila (DNB 191).

i) anglicizmi (2 primjera): spiker, bunker. Naprimjer:

Ovdje mlino-stanica „Dundurijevo“ iz Klanca priča – poče Lijan da imitira radio-spikera – govorimo na srednjim talasima potoka Japre (DNB 53). Brigada se bije i probija kroz bunkere, zasjede i streljačke strojeve, a njezina slava već zapalila srce ovoga poskočnog curetka na deset konaka unaprijed (DNB 28).

j) hispanizmi (1 primjer):

Obišli su i mlin, radionicu za opravku oružja i ostale barake (DNB 56).

Utvrđeno je da su sve posuđenice asimilirane u naš jezik (Stepen asimilacije odnosi se na to u kolikoj mjeri su se posuđene riječi adaptirale u jezički sistem jezika-primaoca). Asimilacija posuđenih leksema može biti na fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj razini (više o adaptaciji posuđenica v. u Jahić (1999), Ban/Matovac (2012) i Czerwinski (2000)). Na fonološkoj razini anglicizmi uglavnom dobivaju ortografiju prema izgovoru replike, a primjer toga jeste anglicizam spiker zabilježen u našem korpusu. Jedan od mogućih teorijskih modela pristupa analizi jezičkog posuđivanja daju Belaj/Tanacković Faletar (2007) koji je dalje primjenjivan u studijama Ćoralčić/Šehić (2016).

2. 3. Deminutivi

Deminutiv najčešće znači „nešto ne samo maleno nego i milo, simpatično“ (Katnić-Bakaršić, 2007: 234), a „ta pusta nežnost i samozaljubljenost jezika, Ćopiću svagda polaze za rukom i on ih gradi od svega, ubacuje ih i tamo gde nam se čini da se u našem jeziku ne mogu održati“ (Danajlović, 1985: 408).

E, moj Gavrilence, pilence moje, neko je ovuda ratovao godinu, neko i više, a ja sam po ovome svom rođenom kraju ratovao čitavih četrdeset godina, pa znam u prste svaku njivicu, okuku, potok, rupu na živici, orah, krušku, trešnju (DNB 18). Bijući bojak za slobodu, slavni proleter i su prešli mnoga brda i doline, tiješne klance jadikovce, sela i varoši [...] (DNB 67). Očekujem

da iza svakog drveta i žbuna iskoči neko novo čudo, čudašce ili, čak, i kakva golema čudekanja (DNB 52).

Analiza Ćopićevih djela pokazuje da deminutivi nerijetko poprimaju funkciju pojačanog isticanja negativnog svojstva govornika (v. Aljukić, 2016: 236), odražavaju rodnu polarizaciju, uz pretjerano naglašavanje muških osobina (v. Aljukić, 2015: 248), poprimaju funkciju subjektivnog, a ne realnog označavanja deminutivnosti (v. Nikolić/ Šabić 2015: 322), služe kao stilističko sredstvo kojim se izražava subjektivni stav prema nekome ili nečemu stvarajući dodatnu nijansu vrijednosti (ibid.). Prema Idrizoviću (1990: 80), čar Ćopićevih djela je, između ostalog, u lijepom jeziku i bogatstvu riječi, tako da čovjeka obuzme radost dok čita i osjeti se toplo kao u rodnom kraju.

3. ZAKLJUČAK

Rad predstavlja analizu emocionalno ekspresivne leksike u Ćopićevom posljednjem romanu (frazema, posuđenica i deminutiva) koja zrcali emocije i raspoloženja autora i prenosi ih na čitatelja, odnosno kojima se postiže svojevrsna intenzifikacija značenja. Svaka skupina je dalje analizirana u potpoglavljima. Svi frazemi pripadaju skupini frazema ispod nivoa rečenice, od kojih su najbrojnije čvrste predikativne konstrukcije. U *DELIJAMA* nalazimo 77 posuđenica, koje su preuzete iz 10 jezika i u potpunosti adaptirane u naš jezik. Analiza korpusa je pokazala da izbor emocionalno ekspresivne leksike, a naročito frazeoloških jedinica, nije nimalo slučajna, nego da je izbor vrlo poman i suptilan i da ima jako važnu ulogu u gradnji estetskoga dojma, ostvarivanju piščeve poruke čitatelju i apeliranju na njegove emocije.

IZVOR:

Delije na Bihaću. Kritika o djelu Branka Ćopića. Knjiga 15. Sarajevo: 1985.

LITERATURA:

Aljukić, Bernes (2016), Posebnosti komunikacijskih modela određenih generacijskom sličnošću i različitosti književnih likova u djelima Branka Ćopića. U: *Djetinjstvo, mladost i starost u Ćopićevom stvaralaštvu*. Tošović B. (Ed.). 231–242. Graz.

Aljukić, Bernes (2015), Funkcionalno rodno označena jezička sredstva u djelima Branka Ćopića. In: *Žena – muškarac: dva svijeta, dva motiva, dva izraza u djelima Branka Ćopića*. Tošović, B. (Ed.). 243–252. Karl-Franzens-Universität Graz.

Anić, Šime; Klaić, Nikola; Domović, Želimir (2002), *Rječnik stranih riječi. Tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*. Zagreb.

Bandić, Miloš (1985), Pripovetka danas (II): horizonti realizma. In: *Delije na Bihaću. Kritika o djelu Branka Ćopića*. Knjiga 15. Sarajevo.

Branimir, Belaj; Tanacković Faletar, Goran (2007), Jedan mogući teorijski model pristupa analizi jezičnoga posuđivanja *Jezikoslovlje* 8(1), 5–25.

Burger, Harald (1998), *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

Ćoralić, Zrinka; Mujagić, Mersina (2017), *O frazeologiji odabranih Ćopićevih djela*. Bihać.

Ćoralić, Zrinka; Šehić, Mersina (2016), Imenice stranog porijekla u jezičkoj strukturi Proklete avlije. U: *Andrićevi Znakovi*. Branko Tošović (Ed.). 743–754. Graz.

Ćoralić, Zrinka; Midžić, Senija (2012), *Bosanski frazeološki rječnik*. Bihać.

Ćoralić, Zrinka; Smajlović, Adna (2011), *Upotreba germanizama u književnom djelu bosanskohercegovačkog pisca Hasana Kikića*. u: *Riječ, časopis za nauku o jeziku i književnosti*, 6, 35–50.

- Ćoralić, Zrinka (2008), O frazemu kao temeljnoj jedinici frazeologije. In: Didaktički putokazi, Časopis za nastavnu teoriju i praksu. 48. 5–10. Zenica.
- Danojlić, Milovan (1985), *Najbolji Ćopić*. U: *Delije na Bihaću*. Kritika o djelu Branka Ćopića. Knjiga 15. Sarajevo.
- Filaković, Svetlana (2009), *Frazeologija u djelima Ivane Brlić- Mažuranić*. In: *Život i škola* – časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, LIV, 19, 37–64.
- Gligorić, Velibor (1985), *Pripovedač Branko Ćopić*. U: *Delije na Bihaću*. Kritika o djelu Branka Ćopića. Knjiga 15. Sarajevo.
- Hadžiefendić, Remzija (1991), *Poredbene konstrukcije tipa x kao y*. In: *Književni jezik*, XX/3–4, str. 181–188. Sarajevo: Institut za jezik.
- Halilović, Senahid; Tanović, Ilijas; Šehović, Amela (2009), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Idrizović, Muris (1990), *Pjesnici i pripovjedači*. U: *Dječja književnost naroda i narodnosti BiH*. Sarajevo.
- Jahić, Dževad (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Jahić, Dževad (2010/2012), *Rječnik bosanskog jezika: tomovi I–V (A–LJ)*. Sarajevo.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2007), *Stilistika*. Sarajevo: Tugra.
- Klaić, Bratoljub (2004), *Rječnik stranih riječi : tuđice i posuđenice*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Matešić, Josip (1982), *Hrvatsko–njemački frazeološki rječnik*. Zagreb i München: Školska knjiga i Otto Sagner Verlag.
- Memić, Nedžad (2005), *Entlehnungen aus dem österreichischen Deutsch in der Stadtsprache von Sarajevo*. Peter Lang Verlag. Frankfurt a. M./ Berlin/ Bern/ Bruxelles/ New York/ Oxford/ Wien.
- Mihajlović, Borislav (1985), *Branko Ćopić u Bašti sljezove boje*. In: *Delije na Bihaću*. Kritika o djelu Branka Ćopića. Knjiga 15. Sarajevo.
- Nikolić, Marjana; Šabić, Indira (2015), *Nomina kao tvorbeni model za označavanje ženskoga roda u jeziku Branka Ćopića*. U: *Žena – muškarac: dva*

svijeta, dva motiva, dva izraza u djelima Branka Ćopića. Tošović, B. (ur). 313–328. Graz.

Radčenko, Marina (2006), Semantička adaptacija ruskih posuđenica u hrvatskom jeziku od 1945. do 2000. godine. *Croatica et Slavica Iadertina II*, 145 – 160. Zadar.

Šehić, Mersina (2014), The Equivalence of Bosnian and English Idioms in Literary Text Translation. *Minor Translating Major, A Translation Journal*, 6, 98–111. Atina.

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo.

Tošović, Branko (2016), *Djetinjstvo, mladost i starost u Ćopićevom stvaralaštvu*. Graz.

Tošović, Branko (2015), Žena – muškarac: dva svijeta, dva motiva dva izraza u djelima Branka Ćopića. Graz.

Trifković, Risto (1985), Doživljaji Nikolettine Bursaća u djelu Branka Ćopića. U: *Delije na Bihaću. Kritika o djelu Branka Ćopića*. Knjiga 15. Sarajevo.

Vučković, Radovan (1985), Zbilja, humor i lirizam u Ćopićevim romanima, U: *Delije na Bihaću. Kritika o djelu Branka Ćopića*. Knjiga 15. Sarajevo.

Emotional expressive lexis in the novel *Delije na Bihaću*

The paper is the analysis of Ćopić's novel *Delije na Bihaću*, i. e. of its marked lexis, which is divided into emotionally-expressive lexis and stylistically marked lexis. There are different typologies of lexis in our language (see e. g. Halilović/Tanović/Šehović 2009). This study, however, employs the classification offered by Katnić-Bakaršić (2007). The analysis includes idioms, loanwords and diminutives extracted from Ćopić's final novel. Seeking the best way to describe experiences and impressions, Ćopić opted for emotive, inherently expressive language. The analysis of native idiomatic and lexical specifics of the novel reveals the extent to which the use of authentic lexis contributes to a more convincing and credible characterization of characters and gives a clearer picture of the social and linguistic aspects in Krajina during that particular period.

Key words: phraseology, phraseme, borrowing, expressiveness, Ćopić

Husnija Topić - Aleksa Šantić

LEJLA OVČINA, Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću
SANJA SOČE, Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu

izvorni naučni rad

Procjena učeničkih postignuća u razumijevanju pročitano­g teksta

Sažetak

U radu je prikazano ispitivanje provedeno s ciljem procjene postignuća učenika u čitanju i razumijevanju pročitano­g teksta od strane učitelja i istraživača. Ovakve procjene doprinose boljem razumijevanju procesa čitanja i tipova zadataka koje se koriste u testovima razumijevanja. U ispitivanju je učestvovalo 200 ispitanika, po stotinu u kontrolnoj i eksperimentalnoj grupi, koji su radi bolje procjene ujednačene po spolu, rezultatima postignuća u čitanju i pisanju i obrazovnoj strukturi roditelja. Rezultati testova razumijevanja pokazuju pozitivan učinak na postignuća učenika nakon uvođenja eksperimentalnog postupka. Kvantitativna analiza utvrdila je veću povezanost kriterija ocjenjivanja s ispitanicima eksperimentalne grupe i ispitivača nego što je to slučaj s ispitanicima kontrolne grupe.

Ključne riječi: čitanje, razumijevanje, postignuća, procjena.

UVOD

Razumijevanje teksta je polazište svake dobre interpretacije. Pored doživljaja, u školskoj interpretaciji teksta, naglasak je stavljen i na razumijevanje konstitutivnih elemenata (kao što su fabula, likovi, tema, poruke i sl.) umjetničke tvorevine. Priroda književnog teksta ne dozvoljava univerzalni model književne analize, već “pronalaženje pogodnih postupaka

i strategija čitanja i razumijevanja pročitano­g” (Ovčina, 2018: 170). Čitanje s razumijevanjem je slo­ženi proces koji ovisi o raznim automatskim i strategijskim kognitivnim procesima (Cain, Oakhill i Bryant, 2004). Razumijevanje teksta u cjelini povezano je sa značenjem teksta i stvaranjem modela istog. Prema Kintch (1998), čitalac istovremeno konstruira model doslovnog teksta i elaborirani model situacije o kojoj tekst govori. Model doslovnog teksta zadržava se kratko u pamćenju čitaoca, dok situacijski model odnosi se na razumijevanje likova, događaja, scena, akcija i njihovih odnosa u mentalnoj reprezentaciji priče. Model situacije ovisi o sposobnosti čitaoca prilikom izvođenja zaključaka koji nisu eksplicitno dati u tekstu. Pored izvođenja zaključaka, ključno za razumijevanje jeste i razotkrivanje odnosa u tekstu koje je povezano sa prethodnim znanjima (Kolić – Vehovac, 2013). Naučnici smatraju model izgradnje – integracije teksta najkompletnijim i potpuno razvijenim (Duke, Pearson, Strachan i Billman, 2011), iako ima mnogo toga zajedničkog sa teorijom shema (Anderson i Pearson, 1984). Oba donose znanja o procesu razumijevanja i to znanja koja oblikuju razumijevanje.

Afflerbach, Pearson i Paris (2008) razmatraju razlike između vještina i strategija čitanja i nude analizu koja naglašava sličnosti i posebnost svakog pojma. Pod strategijama čitanja podrazumijevaju namjerni, ciljano usmjereni pokušaj kontrole i modificiranja napora čitaoca za dekodiranjem teksta, razumijevanjem riječi i izgrađivanjem značenja teksta, dok su vještine čitanja automatske radnje koje rezultiraju brzim i efikasnim dekodiranjem i razumijevanjem i obično se javljaju bez svijesti o komponentama ili uključenom kontrolom. Upravo ključna razlika između vještine i strategije čitanje jeste utvrđivanje da li se čitanje odvija automatski ili je pod svjesnom kontrolom (Afflerbach, Pearson i Paris, 2008). Naučnici koji se bave čitanjem s razumijevanjem razvili su nekoliko pristupa poticanja aktivnog čitanja na način učenja čitaoca u korištenju strategija učenja. Pressley (2001) navodi strategije koje poboljšavaju razumijevanje teksta kod djece i daju bolje pamćenja: generiranje pitanja oko ideja u tekstu tokom čitanja; konstruiranje mentalnih slika koje predstavljaju ideje u tekstu; sumiranje; analiza priče čitanjem unutar gramatičkih komponenti pozadine, likova, problema s kojima se susreću likovi, pokušaju rješenja problema, uspješna rješenja i završetak. Navedene strategije dobri čitači ne koriste odvojeno niti u situacijama kada su pod kontrolom učitelja, već i kad čitaju samostalno tekstove. Paris, Wasik

i Turner (1996) kategoriziraju strategije s obzirom na korištenje prije, tokom ili nakon čitanja. Fokusirajući se na područje strategija razumijevanja, Prado i Plourde (2011) navode sedam ključnih stavki čitanja s razumijevanjem koje uključuju: stvaranje mentalnih slika onog što se čita; stvaranje veza pomoću predznanja; postavljanje pitanja prije, tokom i nakon čitanja; stvaranje zaključaka za vrijeme i nakon čitanja; određivanje najvažnije teme i ideje; sintetiziranje informacija; korištenje strategije ,‘popravljanja‘‘ kad nešto nema smisla. Navedene stavke u uskoj su vezi sa „sedam ključeva čitanja s razumijevanjem“ ponuđene od strane Zimmermann i Hutchins (2009). S tim u vezi su i pitanja koja „se mogu postavljati na različitim misaonima razinama. Na činjenična pitanja (šta, ko, gdje, kako, zašto) odgovor je jednostavno naći oslanjajući se na tekst. Pitanja i zadaci sažimanja, razjašnjavanja, predviđanja i zaključivanja (uspoređi, predstavi, objasni, predloži, navedi) zahtijevaju od učenika da na osnovu pročitanih informacija i prethodno stečenih znanja izvode zaključke, preformuliraju ih u novi problem ili situaciju, da navodi argumente koji zahtijevaju i obrazloženje“ (Soče, 2010:76).

Ove stavke pomažu učenicima u procesu formiranja čitaoca, pa je na učiteljima zadatak prenošenja znanja o strategijama na svoje učenike. Nastava književnosti s posebnim pristupima ili strategijama utječe na razumijevanje i odgovore učenika u vezi sa tekstom (Liang, 2011). Istraživanja pokazuju da učenici koji koriste i razmišljaju o strategijama razumijevanja poboljšavaju svoje razumijevanje u čitanju novih tekstova, pa čak poboljšavaju svoje poimanje koristeći se samo jednom strategijom, iako se uspjeh najviše vidi kada se strategije koriste kombinovano za vrijeme i nakon čitanja (McLaughlin, 2012). Tumačenje i razumijevanje književnog djela je individualni, emotivno-intelektualni i stvaralački čin koji se rijetko dešava spontano i automatski jer u umu čitatelja stvara značenje, a „um se može uspješno ,brusiti‘ poticanjem mišljenja“ (Soče i Ovčina, 2017:168). Tek vlastitim razmišljanjem učenik usvaja potrebna znanja, navike i razvija sposobnosti. U nastavnoj praksi učitelj je medijator tog procesa gdje učenik otkriva neobične i udaljene relacije između poticaja i odgovora. On će samostalno istraživati, samo mu to treba omogućiti da pronade vlastita rješenja. Učitelj je i moćan činilac u procjeni i ocjeni znanja učenika. Nužno je da posjeduje didaktičko-metodičku osposobljenost, mudrost, senzibilitet za razlike u osobnostima učenika, komunikativnost i visok

stupanj prilagodljivosti u očekivanim i neočekivanim nastavnim situacijama. Njegovo „Izricanje suda o nečijem uspjehu prethodi razumijevanje filozofije odgoja i obrazovanja“ (Hubijar, 2010:351). Autorica Spasić govori o broju odluka koje nastavnik svakodnevno donosi u okviru nastavne prakse, a za donošenje procjenjivačke odluke naglašava da „većina nastavnika oslanja se na podatke koje dobiva vrednovanjem, odnosno utvrđivanjem postignuća svojih učenika. Postoji razlika između procjene (evaluation) i vrednovanja (assessment) iz prethodne rečenice. Vrednovanje je proces prikupljanja podataka kojim se utvrđuju učenička postignuća. Procjenjivanje je prosudba donesena na osnovi podataka koje imate na raspolaganju” (Spasić, 2014:162). U toj prosudbi mogući su nedostaci i protivrječnosti, pa nije rijedak slučaj da dva ili više učitelja daju različite procjene učeničkih rezultata, te ocjene isti rad različitim ocjenama. Nakon određenog vremenskog perioda učitelj može drukčije procijeniti i ocijeniti isti rad učenike u odnosu na prethodno datu ocjenu. Zašto su moguće takve pojave, možda dio odgovora može se pronaći u razmatranjima Matijević i Radovanović koji navode:

Poznato je da je čovjek kao mjeritelj i procjenitelj veoma nepouzdan. Pouzdanost ovisi o subjektivnoj jednadžbi procjenitelja, ali i o skali uz koju se procjenjuje određeni rezultat, neki učenikov uradak, stanovita učenikova osobina ili pak o instrumentu koji se za mjerenje primjenjuje. Skala uz koju se procjenjuje može imati dva, pet, deset ili više stupnjeva. Što je broj stupnjeva veći, to je veća vjerojatnost pogriješke, odnosno vjerojatnost neslaganja između procjena dvojice ili više procjenitelja, ili više različitih procjena istoga procjenitelja za isti uradak ili istu osobinu učenika

(Matijević i Radovanović, 2011:225).

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Savremena metodika nastave književnosti teži uvijek novim istraživanjima na području nastavne prakse. Rezultati istraživanja usmjereni su na dobivanje novih teorijskih i praktičnih spoznaja koja je moguće primijeniti u ostvarivanju ciljeva metodike maternjeg jezika. Namjera ovog istraživanja bila je: a) ispitati povezanost procjene učitelja i dobivenih postignuća

učenika u samostalnom čitanju i razumijevanju pročitano­g teksta; b) utvrditi postignuća učenika prema unaprijed definiranim kategorijama prije i nakon uvođenja eksperimentalnog postupka.

Uzorak

Uzorci su odabrani iz populacija učenika redovnog petog razreda devetogodišnje osnovne škole. U istraživanju je učestvovao broj od po 100 učenika za obje grupe (kontrolnu i eksperimentalnu). Referentni uzorak izabran je metodom ekvivalentnih parova – izjednačen je po spolu, rezultatima postignuća u čitanju i pisanju i obrazovnoj strukturi roditelja. Svi učenici obuhvaćeni uzorkom žive u potpunim porodicama.

Instrumenti

Za procjenu učeničkih postignuća korištena je posebno kreirana skala procjene koja sadrži pet kategorija. Pored naziva kategorija u skali procjene se nalaze i opisi istih koji su učiteljima poslužile kao orijentiri za procjenu. Nazivi kategorija zajedno sa deskriptorima učeničkih postignuća su: *odlična postignuća* u čitanju i razumijevanju teksta – čitaju pravilno i izražajno, mogu potpuno samostalno sastaviti plan i ispričati sadržaj teksta, uočiti i analizirati likove, zauzeti stav, objasniti taj stav navođenjem argumenata. *Vrlo dobra postignuća* u čitanju i razumijevanju teksta – čitaju pravilno, izražajno, mogu sastaviti plan kazivanja uz mali poticaj i po planu ispričati sadržaj teksta, uočiti likove i razlike u njihovom ponašanju i osobinama, uopćavati uz neznatnu pomoć učitelja. *Dobra postignuća* u čitanju i razumijevanju teksta – čitaju pravilno, ali nedovoljno izražajno, imaju 2-3 greške u čitanju teksta. Plan sastavljaju uspješno uz pomoć učitelja, mogu prepričati tekst po planu. Znaju prepoznati glavno i sporedno u tekstu, u procesu uopćavanja neophodna im je pomoć učitelja. *Zadovoljavajuća postignuća* – čitanje pravilno, ali veoma usporeno, neizražajno. U čitanju imaju više od 3 greške, ne umiju sastaviti plan kazivanja, ali mogu uz pomoć učitelja i pitanja ispričati priču. Čitaju samo ono što je obavezno. *Poteškoća u čitanju i pisanju* – čitanje nepravilno. Mnogo je pogrešaka u čitanju. Razumiju smisao jednostavnijih tekstova, teško odvajaju važne i manje važne pojedinosti. Zaključci nepotpuni. Učeniku je čitanje teškoća samo sobom i kao takvo aktivnost koja odbija. Pomoću opisane skale procjene učitelji su u svojim odjeljenjima izvršili procjenu

razine prethodno stečenih postignuća učenika u čitanju i razumijevanju. Ujedno su popunjavali obrasce o obrazovnoj strukturi roditelja svih učenika u odjeljenju.

Testovi razumijevanja pročitano­g teksta sadržavali su po pet nastavnih listova, posebno kreiranih za potrebe istraživanja. Nastavni listovi su se sastojali od pitanja i zadataka kojima se željelo dobiti saznanja u vezi sa čitanjem i razumijevanjem teksta, na inicijalnoj i na finalnoj provjeri, odnosno nakon uvedenog eksperimentalnog faktora. U skladu s tim, prvi nastavni list namijenjen je razumijevanju značenja riječi, drugi razumijevanju sadržaja teksta, treći razumijevanju postupka likova, četvrti otkrivanju poruke teksta i peti izražavanju doživljaja.

Postupak

Istraživanje procjene čitanja i razumijevanja pročitano­g odabran je za učenike petog razreda. Učitelji su procijenili postignuća učenika u čitanju i razumijevanju pročitano­g, jer su popunjavali posebno kreiranu skalu procjene (vidi Instrumente). Provedeno inicijalno ispitivanje imalo je za cilj provjeriti sposobnost samostalnog čitanja i razumijevanja pročitano­g. Na osnovu rezultata ispitivanja urađena je analiza povezanosti procjene učitelja i dobivenih rezultata učenika. Procjena učitelja odnosila se na prethodno stečena postignuća učenika u čitanju i razumijevanju književnih tekstova. Eksperimentalni postupak odnosio se na tri kreirana metodička modela s ciljem vođenja ispitanika do konačnog zaključka i samostalnog rada. Finalna provjera urađena je u obje grupe ispitanika kako bi se dobio odgovor na pitanje usporedbe kategorija dobivenih u inicijalnom i finalnom mjerenju.

REZULTATI ISPITIVANJA

Jedno od pitanja na koje se željelo dobiti odgovor u ovome istraživanju odnosilo se na stepen povezanosti između procjene učitelja i procjene ispitivača u inicijalnoj provjeri. S ciljem provjere ove povezanosti, izračunata je korelacija između procjena učitelja i ukupnih rezultata učenika na pet nastavnih listova. No prije prikaza rezultata korelacijske analize, prikazane su deskriptivne statističke vrijednosti na ove dvije varijable. Prikazane su vrijednosti za varijable u istraživanju na uzorku od $N_e = 100$ i $N_k = 100$, što čini

ukupnu brojku od $N = 200$ (Tablica br 1). Varijable korištene za odgovaranje na ovaj problem su procjena učitelja i dobiveni rezultati provedenog inicijalnog ispitivanja. Normaliteti distribucije rezultata testirani su Kolmogorov – Smirnovim testom, a dobivene vrijednosti prikazane su u Tablici 1.

Tablica 1

Vrijednosti deskriptivnih parametara za varijable procjena učitelja i dobivenih rezultati za obje grupe ispitanika na inicijalnoj provjeri

Pripadnost grupi		N	M	SD	s	SD _e	k	SD _e	KS z	p
E	Procjena učitelja	100	3.20	1.33	-.11	.24	1.17	.48	.17	.00
	Dobiveni rezultati	100	42.94	1.26	-.74	.24	.21	.48	.11	.01
K	Procjena učitelja	100	3.20	1.33	-.11	.24	1.17	.48	.17	.00
	Dobiveni rezultati	100	43.	1.23	-.74	.24	3.20	.48	.09	.04

Napomena: M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, KS z – z vrijednost, p – statistička značajnost, s – skewness, k – kurtosis

Aritmetička sredina za vrijednost procjena učitelja u obje grupe jeste $M = 3.20$ i $SD = 1.33$, dok je aritmetička sredina dobivenih rezultata manja u eksperimentalnoj grupi $M_e = 42.94$, nego u kontrolnoj grupi $M_k = .43$, ali je varijabilnost rezultata veći kod eksperimentalne grupe $SDe = 1.26$ u odnosu na kontrolnu grupu $SDk = 1.23$. Kada su u pitanju distribucije ovih varijabli, Kolmogorov-Smirnov test upućuje na statistički značajno odstupanje distribucija od normalne distribucije (sve vrijednosti KSz značajne na razini $p < .05$, Tablica 1). Ipak, sve vrijednosti asimetričnosti i spljoštenosti ne ukazuju na velika odstupanja od normalne distribucije i kreću se u okvirima dogovorno prihvatljivih vrijednosti (sve mjere asimetričnosti $|<1|$ i spljoštenosti $|<3|$). Stoga je za procjenu između procjena učitelja i dobivenih rezultata korišten Pearsonov koeficijent korelacije (r). U istraživanju povezanosti procjene učitelja i dobivenih rezultata kod eksperimentalne grupe utvrđen je $r = .89$, $p < .01$, što ukazuje na pozitivnu i visoku povezanosti između ove dvije varijable (Tablica 1). Jačina korelacija izračunata je koeficijentom determinacije koji u ovom slučaju iznosi $r^2 = .79$, te ukazuje na to da je oko 79% varijance jedne varijable moguće objasniti varijabilitetom druge. Kod

kontrolne grupe povezanost procjene učitelja i procjene ispitivača je $r=.74$, $p<.01$, što opet pokazuje pozitivnu i visoku korelaciju. Jačina korelacije iznosi $r^2=.55$, što znači da je 55% zajedničke varijance vrijednosti između varijabli u procjeni kod kontrolne grupe. Imajući u vidu visinu dobivenih korelacija može se donijeti zaključak da postoji veća sukladnost u variranju procjena učitelja i dobivenih rezultata učenika u eksperimentalnoj, nego što je to slučaj u kontrolnoj grupi.

Moglo bi se reći, da su kriteriji u procjeni postignuća učitelja u eksperimentalnoj grupi u većoj mjeri usklađeni sa kriterijima ispitivača, dok je u kontrolnoj grupi ova usklađenost bila nešto manja. Ovakav obrazac povezanosti nije očekivan, jer se pretpostavljalo da su učitelji svoje procjene donosili na osnovu prethodnih provjera postignuća učenika, pri čemu su korišteni različiti testovi za provjeru razumijevanja pročitano­g teksta. Nastavni listovi upotrebljeni u ovom istraživanju su slični testovima razumijevanja koji se primjenjuju u nastavnoj praksi. Ukupni rezultati dobiveni su na osnovu individualnih rezultata ispitanika na testu razumijevanja pročitano­g na inicijalnoj provjeri, jer su sumirani svi bodovi dobiveni na pet nastavnih listova.

Tablica 2
Procenti dobivenih rezultata i procjene učitelja po datim kategorijama

Pripadnost grupi		I	II	III	IV	V
E	Procjena učitelja	22%	22%	22%	22%	12%
	Dobiveni rezultati	10%	38%	31%	17%	4%
K	Procjena učitelja	22%	22%	22%	22%	12%
	Dobiveni rezultati	10%	40%	30%	16%	4%

Napomena: I - Odlična postignuća u čitanju i razumijevanju teksta; II - Veoma dobra postignuća; III - Dobra postignuća; IV - Zadovoljavajuća postignuća; V - Prisutne poteškoće u čitanju i pisanju

Dodatna usporedba procjena učitelja i dobivenih rezultata učenika urađena je pomoću pet istovjetnih kategorija datih u skali procjene (vidi Instrumenti). Procjena učitelja za postignuća učenika u čitanju i razumijevanju, podsjeća na brojčane školske ocjene, budući da se radi o rangu u pet kategorija gdje se pri tome u nazivima kategorija nalaze odrednice koje se pripisuju brojčanom

ocjenjivanju. Ispitanici su nakon inicijalnog ispitivanja i analize dobivenih rezultata rangirani u kategorije koje određuju postignuća ispitanika nakon provedenog ispitivanja. Kategorije zajedno sa dobivenim frekvencijama izraženim u postocima prikazani su u Tablici 2.

Na osnovu dobivenih rezultata i uvida u kategorije moguće je reći da se najveći broj ispitanika našao u drugoj i trećoj kategoriji, što za eksperimentalnu grupu iznosi 69%, dok je za kontrolnu grupu 70% ispitanika. U prvoj kategoriji, eksperimentalna i kontrolna grupa postigle su jednak uspjeh, što pokazuje podatak od 10% ispitanika koji su se našli u zadanoj kategoriji. U posljednje dvije kategorija u eksperimentalnoj grupi se našlo 21%, a u kontrolnoj je to 20% ispitanika. Ako se pogledaju procjene učitelja i dobiveni rezultati po kategorijama, može se reći da dobiveni rezultati nisu potpuno usklađeni sa procjenama učitelja. Dakle, procjena učitelja rađena je na osnovu kontinuiranog promatranja, što je moglo rezultirati stvaranjem određenih mišljenja zasnovanih na postignutom uspjehu na testovima znanja (Matijević, 2004). Za razliku od učitelja, dobiveni rezultati postignuća učenika na razumijevanju teksta zasnovani su na samostalnom čitanju, pronalaženju i selekciji informacija iz teksta, te rješavanju određenih problema, pa su postignuti rezultati u skladu s navedenim. S tim u vezi je i činjenica da su se učenici po prvi put susreli sa ovakvim načinom rada, stoga se dogodilo da su pojedini učenici u ukupnim postignućima pokazali bolje ili lošije rezultate nego što su to procijenili njihovi učitelji. Primjena usmenih odgovora u nastavi ostavlja otvorenu mogućnost dodatnih pitanja čime se učenik navodi do tačnog rješenja, dok kod pismenih odgovora takva mogućnost ne postoji. Između procjene učitelja i uspješnosti na testu postoji umjereno neslaganje, što može navoditi na zaključak da procjena učitelja, koja je u ovom slučaju povezana i sa školskom ocjenom, nikako nije uvjet uspješnosti u rješavanju testa razumijevanja.

Postignuti rezultati na inicijalnom i finalnom mjerenju analizirani su na osnovu postavljenih kategorija, te je izvršena njihova usporedba. Na početku prikazani su rezultati u eksperimentalnoj, a potom rezultati kontrolne grupe. Inicijalnim mjerenjem u prvoj kategoriji našlo se 10% ispitanika, a nakon uvođenja eksperimentalnog postupka na finalnom mjerenju znatno je povećan broj u prvoj kategoriji i iznosi 32% ispitanika. U drugoj kategoriji, a

kako analiza finalnog mjerenja pokazuje, našlo se ukupno 45% ispitanika, dok je broj ispitanika u inicijalnom mjerenju bio 38%. Ako se u obzir uzmu samo prve dvije kategorije u kojima se na finalnom mjerenju nalazi 77% ispitanika, može se reći da su ispitanici u ovom mjerenju uspješniji nego što je to slučaj kod inicijalnog mjerenja gdje se u prve dvije kategorije našlo 48% ispitanika. Rezultati finalnog mjerenja pokazuju 18% ispitanika u prosječnim postignućima, a na inicijalnom mjerenju bilo je 33% u ovoj kategoriji. Posljednje dvije kategorije kod inicijalnog mjerenja sadrže 21% ispitanika, a u finalnom mjerenju je to 5% ispitanika i to u zadovoljavajućim postignućima, što znači da se u petoj kategoriji nije našao niti jedan ispitanik. Uspoređujući inicijalno i finalno mjerenje naspram dobivenih kategorija može se reći da su ispitanici u eksperimentalnoj grupi poboljšali uspješnost u samostalnom radu na razumijevanju književnog teksta. Ovakav uspjeh moguće je povezati sa realizacijom inovativnih metodičkih modela interpretacije književnog teksta.

Tablica 3
Procenti dobivenih rezultata po datim kategorijama u finalnoj provjeri

Pripadnost grupi		I	II	III	IV	V
E	Inicijalno mjerenje	10%	38%	31%	17%	4%
	Finalno mjerenje	32%	45%	18%	5%	0%
	Finalno mjerenje	10%	40%	30%	16%	4%
K	Dobiveni rezultati	6%	40%	33%	17%	4%

Napomena: I - Odlična postignuća u čitanju i razumijevanju teksta; II - Veoma dobra postignuća; III - Dobra postignuća; IV - Zadovoljavajuća postignuća; V - Prisutne poteškoće u čitanju i pisanju

S druge strane, kod ispitanika kontrolne grupe u inicijalnom mjerenju nalazilo se 10% ispitanika u prvoj kategoriji, dok je kod finalnog mjerenja to 6%. Rezultati koji pripadaju drugoj kategoriji ostvarilo je 40% ispitanika, što predstavlja najveći broj ispitanika u jednoj kategoriji bilo da se radi o inicijalnom ili finalnom mjerenju. Kod prosječnih postignuća u inicijalnom mjerenju našlo se 30% ispitanika, a u finalnom mjerenju broj ispitanika se povećao na 33%. U četvrtoj kategoriji je 17% ispitanika u finalnom mjerenju, a 16% se u toj kategoriji našlo kod inicijalnog mjerenja. Posljednja kategorija

je u inicijalnom mjerenju iznosila 4% ispitanika, te je isti broj ispitanika u petoj kategoriji kod finalnog mjerenja. Na osnovu prikazanih kategorija može se reći da je uspjeh kontrolne grupe u finalnom mjerenju ostao isti ili je čak slabiji u odnosu na inicijalno mjerenje. Dobivene kategorije mogu ukazivati na činjenicu da ispitanici kontrolne grupe nisu povećali svoje sposobnosti razumijevanja na početnom i krajnjem mjerenju, dok to nije slučaj kod ispitanika eksperimentalne grupe.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Rezultati ispitivanja povezanosti procjene učitelja i dobivenih rezultata na inicijalnoj provjeri utvrdili su značajno neslaganje. Ono se ogleda u povezanosti dobivenih rezultata sa procjenom učitelja u eksperimentalnoj grupi koje, kako je pokazala analiza, ima veću usklađenost nego što je to slučaj sa procjenom učitelja kontrolne grupe. Dobiveni rezultati ukazuju na veću usklađenosti kriterija (79% varijance) ocjenjivanja ispitivača i učitelja ispitanika eksperimentalne grupe. Analiza je utvrdila manju usklađenost (55% varijance) ispitivača i učitelja ispitanika kontrolne grupe. Ovakve rezultate moguće je povezati sa percepcijama učitelja o tome šta je važno u ocjenjivanju, odnosno šta i koliko treba znati za određenu ocjenu. S tim u vezi je kriterij ocjenjivanja. Često se dešava da učitelj zaključuje o učeniku na osnovu kognitivnih procesa koje djeca koriste kroz analizu poimanja ili reprezentaciju kao što su pismeni radovi, dramatizacije teksta ili razgovor (Oakley, 2011). S druge strane, pretpostavlja se kako su učitelji imali jasne obrasce praćenja i efikasne metode za prikupljanje relevantnih podataka o svojim učenicima na osnovu kojih su napravili procjene prema kategorijama. Postoji manji broj studija koje govore o tome kako učitelji na najbolji mogući način mogu uraditi procjene u okviru razumijevanja čitanja. Oakley (2011) je uradila istraživanje u vezi procjena strategija čitanja sa učiteljima. Rezultati njene studije ukazuju korištenje različitih tehnika procjene od kratkih testova razumijevanja i pitanja višestrukog izbora do procjene vizualizacije i metakognitivnih znanja. Studija je pokazala nedostatak samopouzdanja i osjećaja nedovoljne pripremljenosti učitelja za ocjenjivanje. Mnogi od njih su tvrdili da su iskustvo u ocjenjivanju stekli neformalno učeći, nego preko formalnog obrazovanja ili stručnog usavršavanja (Oakley, 2011). To ukazuje

na potrebu davanja smjernica učiteljima u odabiru odgovarajuće strategije ocjenjivanja. Poznate su izrazi u dokimologiji kao što su ,‘halo efekat‘‘ i subjektivnost u ocjenjivanju (Matijević, 2004). Koliko su one imale utjecaj na procjenu učitelja je pitanje koje zahtijeva novo ispitivanje. Zasi­gur­no se može utvrditi ujednačenost kriterija kod dobijenih rezultata u obje grupe ispitanika, jer su rezultate pregledali isključivo ispitivači. Analiza je urađena i na osnovu kategorija prema kojima je utvrđen uspjeh ispitanika obje grupe. Dobiveni rezultati upućuju na to kako je postignuti uspjeh veći na incijalnoj provjeri u odnosu na procjenu učitelja. To se može razumjeti ako se zna neopterećenost učenika ocjenjivanjem i ,‘da se djeca ponašaju istraživački, sve ih zanima i žele saznati uzroke i prirodu svih događanja iako ta njihova aktivnost nije ničim nagrađivana‘‘ (Matijević, 2004:66). U pitanju je intrinzična motivacija pokrenuta potrebom za kreativnim i stvaralačkim izražavanjem koje se može objasniti težnjom za samoaktualizacijom. Unutarnja motivacija, za razliku od vanjske, utiče na razumijevanje glavnih zamisli u tekstu i njihovo povezivanje, na povezivanje teksta s drugim tekstovima i općenito na znanja o svijetu. Studija Guthrie, Taboada i Coddington (2007) utvrdila je kako unutrašnja motivacija kao što su želja za razumijevanjem, užitak čitanja, napredak prema razumijevanju imaju jedinstven doprinos u učeničkim kompetencijama u razumijevanju te zajedno s prethodnim znanjima i strategijama čitanja doprinose ispitivanju. Nadalje, potencijalnu važnost imaju motivacijski procesi i razumijevanje jer se na taj način poboljšava nastavni proces. Nastavni uvjeti u njihovom okviru odnose se na konceptualne ciljeve, stvarne interakcije, podršku, zanimljive tekstove i saradnju. Sugeriraju kako takve nastavne karakteristike povećavaju čitanje, jer angažiraju učenika za čitanje unutar instruktivne djelatnosti. Motivirani čitatelji se angažiraju i strateški koriste znanje u interakciji s tekstem i na taj način se dobijaju veći učinci prilikom čitanja. Stoga, prema ovim autorima, motivacija je bitan dio čitanja sa razumijevanjem (Guthrie i saradnici, 2007). Pored toga, može se pretpostaviti kako je novi način analize književnog teksta isprovocirao bolji uspjeh ispitanika. U samostalnom radu na otkrivanju činjenica iz teksta ispitanici su kako bi odgovorili na pitanja koristili kognitivne i metakognitivne strategije koje su poznavali. Pretpostavlja se korištenje strategija u toku čitanja kao što su pregledavanje teksta kako bi se konstruisalo značenje na osnovu informacija i provjeravanje razumijevanja

nakon čitanja sažimanjem pročitanog (Kolić – Vehovec i Bajšanski, 2006).

Rasprava za prvi problem istraživanja, ispitati postoji li povezanost između procjene razumijevanja pročitanog teksta učenika od strane učitelja i rezultata učenika na nastavnim listovima, navela je na sljedeće zaključke: a) učenici su uspješniji u rješavanju testova razumijevanja ako su intrinzično motivirani; b) učenici su uspješniji ako prilikom rješavanja zadataka koriste strategije čitanja; c) učitelji prilikom procjene učeničkih postignuća koriste različite metode i na osnovu njih donose konačni sud o učeniku; d) učiteljima je potrebno više smjernica u ocjenjivanju da bi njihova procjena bila potpuna.

Pregledom rezultata ispitivanja postignuća učenika raspoređenih prema kategorijama, a na osnovu inicijalnog i finalnog mjerenja, utvrđena su značajna odstupanja od referentnih pokazatelja. Ona su vidljiva gotovo u svakoj kategoriji. Ako se kao referentni pokazatelji uzmu dotadašnja postignuća učenika u čitanju i razumijevanju pročitanog procijenjena od strane učitelja, onda se može govoriti o kriteriju ocjenjivanja. To znači da bez obzira na ponuđene kriterije za odabir kategorija u procjenu ulaze i drugi faktori kao što su trud, zalaganje i napredovanje. Često i stav učitelja, pozitivan ili negativan, prema određenom učeniku može značajno utjecati na krajnju ocjenu. S tim u vezi je i pojava nazvana „pogreška kontrasta“ (Grgin, 2001). Ona se ispoljava kod učitelja prilikom ocjenjivanja na koje utječu odgovori prethodno ispitanih učenika. Lavrnja (1998) navodi primjer ispitivanja učenika visokog stepena znanja i njegov utjecaj na učitelja koji će lošije ocijeniti sljedećeg učenika iako su njegova znanja u skladu s očekivanim ishodom učenja. Mjerilo ocjenjivanja i ostale procjene gotovo uvijek su pod utjecajem prethodno iskazane (ne) kvalitete učeničkih odgovora (Grgin, 2001). U ulozi mjernog instrumenta učitelj odabire određene kriterije i nerijetko oni ovise o znanjima, sposobnostima, raspoloženjima i drugim njegovim osobinama. Ocjena je ponekad rezultat ne samo iskazanih znanja nego i verbalnih mogućnosti učenika pa čak i njegovog ponašanja. Prilikom ocjenjivanja učenika, učitelji treba da odgovorno primjenjuju kriterije ocjenjivanja na testovima provjere razumijevanja pročitanog. Time osiguravaju povratnu informaciju učeniku o njegovim postignućima. Kriteriji ocjenjivanja ne bi trebali ovisiti o faktorima koji nisu u vezi sa odgovorima traženim na testu. Prema tome, ocjena mora ovisiti isključivo o znanju učenika, a ne o učitelju

kao mjernom instrumentu. Na osnovu rezultata ispitivanja urađenih na osnovu pet unaprijed definiranih kategorija može se zaključiti da je kao i u prethodnom istraživačkom zadatku važan faktor kriterij ocjenjivanja. Pored toga, za bolji uspjeh eksperimentalne grupe moguće da je zaslužna primjena inovativnih metodičkih pristupa čitanja i razumijevanja književnog teksta. U spomenutim pristupima korišteno je više različitih strategija čitanja i razumijevanja pročitano­g. Jasan rezultat mnogih istraživanja nepobitno pokazuju da su strategije razumijevanja važno sredstvo u jačanju samostalnog čitanja i izvođenja zaključaka. Mnogi autori govore o strategijama pri čitanju, a o korištenju tih strategija u mlađoj školskoj dobi pisala je više Čudina-Obradović (2014). U razrednoj nastavi učenici trebaju biti osposobljeni za korištenje različitih strategija razumijevanja teksta (Ovčina, 2018). To je pokazalo i ovo ispitivanja gdje su ispitanici u eksperimentalnoj grupi uspješnije rješavali predviđene zadatke. Pretpostavljala se da su na osnovu prethodnog znanja o podučavanim strategijama povećali učinkovitost razumijevanja, što nije slučaj s ispitanicima kontrolne grupe. Moguće je da je u radu kontrolne grupe nedostatak angažiranja učenika na samostalnom radu od strane učitelja imao utjecaj na slabije ostvarene rezultate. Ti rezultati mogu se pripisati i radu u razrednoj nastavi, jer je učenik u nižim razredima osnovne škole usmjeren prema učitelju i njegovom vođenju kroz intepretaciju književnog teksta. Budući da su sa ishodima učenja povezana vrsta i kvaliteta ostvarene interakcije u razredu (Huitt, 2003) moglo bi se reći da i klima u razredu ima utjecaj kod postignuća učenika. Povećanjem uzrasne dobi učitelj usmjerava učenika ka jačanju razumijevanja, te pojačavaju interes i sigurnost učenika za samostalan rad u čitanju i analizi teksta. Aktivnosti u razredu trebaju odražavati stvarno (životno) učenje, a ne tradicionalne zadatke (Šimić Šašić, 2011). Pozitivna posljedica ovakvog pristupa je animiranje aktivnog poučavanja.

Rasprava za drugi problem ispitivanja, utvrditi postignuća učenika prema unaprijed definiranim kategorijama prije i nakon uvođenja eksperimentalnog postupka, dovela je do sljedećih zaključaka: a) kriterij ocjenjivanja rezultat je sveukupne slike o učeniku, a ne postignutog znanja, te bi se smjernicama u ocjenjivanju trebalo posvetiti više pažnje kao što je slučaj i kod prvog problema ispitivanja b) razlike u inicijalnom i finalnom mjerenju rezultat su uvođenja inovativnih metodičkih modela i primjene više različitih strategija čitanja

i razumijevanja pročitano u modelima; c) samostalnost u interpretaciji književnog teksta neophodan je čin u radu sa učenicima četvrtog i petog razreda osnovne škole.

Velika odgovornost procjene i ocjene postignuća učenika trenutno leži na učiteljima iako bi svi sudionici odgojno-obrazovnog procesa nužno trebali biti aktivno uključeni. To bi dovelo do poboljšanja korektnosti i transparentnosti kvalitete ocjenjivanja, a samim tim i poboljšanja učenja i poučavanja.

LITERATURA

Afflerbach, P., Pearson, P. D., & Paris, S. G. (2008). Clarifying differences between reading skills and reading strategies. *The Reading Teacher*, 61(5), 364-373.

Anderson, R. C., & Pearson, P. D. (1984). A Schema-Theoretic View of Basic Processes in Reading Comprehension. Technical Report No. 306.

Cain, K., Oakhill, J., & Bryant, P. (2004). Children's reading comprehension ability: Concurrent prediction by working memory, verbal ability, and component skills. *Journal of educational psychology*, 96(1), 31.

Čudina-Obradović, M. (2014). *Psihologija čitanja: od motivacije do razumijevanja*. Zagreb: Goldenmarketing-Tehnička knjiga.

Duke, N., Pearson, D., Strachan, S., & Billman, A. (2011). Essential elements of fostering and teaching reading comprehension. *What research has to say about reading instruction*, 51-93.

Grgin, T. (2001). *Školsko ocjenjivanje znanja*. Jastrebarsko, Naklada slap.

Guthrie, J. T., Taboada, A., & Coddington, C. S. (2007). Engagement practices for strategy learning in Concept-Oriented Reading Instruction. *Reading comprehension strategies: Theories, interventions, and technologies*, 241-266.

Hubijar, Z. (2010). *Metodika nastave čitanja i pisanja*. Bosanska riječ, Sarajevo.

Huitt, W. (2003). A transactional model of the teaching/learning process. Valdosta. GA: Valdosta State University. Preuzeto s <http://www.edpsycinteractive.org/materials/tchlrnmd.html>.

Kintsch, W. (1998). *Comprehension: A paradigm for cognition*. Cambridge university press.

Kolić-Vehovec, S. (2013). Kognitivni i metakognitivni aspekti čitanja. Čitanje za školu i život, 23-33.

Kolić-Vehovec, S., & Bajšanski, I. (2006). Dobne i spolne razlike u nekim vidovima metakognicije i razumijevanja pri čitanju. *Društvena istraživanja*, 15(6), 1005-1027.

Lavrnja, I. (1998). *Poglavlja iz didaktike*. Rijeka, Sveučilište u Rijeci.

Liang, L. A. (2011). Scaffolding Middle School Students' Comprehension and Response to Short Stories. *RMLE Online: Research in Middle Level Education*, 34(8), 1-16.

Matijević, M., Radovanović, D. (2011). *Nastava usmjerena na učenika*. Školske novine d.o.o., Zagreb.

McLaughlin, M. (2012). Reading comprehension: What every teacher needs to know. *The Reading Teacher*, 65(7), 432-440.

Oakley, G. (2011). The assessment of reading comprehension cognitive strategies: Practices and perceptions of Western Australian teachers. *Australian Journal of Language and Literacy*, 34(3), 279.

Ovčina, L. (2018). Upotreba grafičkih organizatora pri karakterizaciji likova u Čopićevoj priči Čudesna sprava. *Post Scriptum*, 1(6/7), 169-183.

Paris, S. G., Wasik, B. A., & Turner, J. C. (1996). The development of strategic readers. In R. Barr, M. L. Kamil, P. B. Mosenthal, & P. D. Pearson (Eds.), *Handbook of Reading Research*, Vol. 2.

Prado, L., & Plourde, L. A. (2011). Increasing Reading Comprehension through the Explicit Teaching of Reading Strategies: Is There a Difference among the Genders?. *Reading Improvement*, 48(1), 32-43.

Soče, S. (2010). Istraživačko čitanje kao sredstvo motivacije za samostalno čitanje u razrednoj nastavi. *Hrvatski časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskog jezika, književnosti, govornog i pismenog izražavanja te medijske kulture*, godina VIII. Broj 1, str. 73 – 89. Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.

Soče, S., Ovčina, L. (2017). Razvijanje učeničkih kompetencija čitanja i razumijevanja pročitanog u razrednoj nastavi, Zbornik radova VI naučno-stručni skup *Jezik – Književnost – Kultura*, str. 164 – 174., Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.

Spasić, R. (2014). *Vrednovanje. Poučavanje za učenje*. Priručnik za nastavnike usmjerene na postignuća, str. 161- 185.

Šimić Šašić, S. (2011). Interakcija nastavnik-učenik: Teorije i mjerenje. *Psihologijske teme*, 20(2), 233-260

Zimemermann S. i Hutchins C. (2009). *7 ključeva čitanja s razumijevanjem. Kako pomoći djeci da čitaju i razumiju pročitano!* Ostvarenje, Buševac.

Assessment of student achievements in reading comprehension

Summary

The paper presents a research conducted with the aim of assessing student achievement in reading and comprehension of the reading text by teachers and researchers. Such assessments contribute to a better understanding of the reading process and the types of assignments used in comprehension tests. The study involved 200 students, one hundred in each of the control and experimental groups, who were equals of gender, reading and writing achievement results and parents' educational structure for better assessment,. The results of comprehension tests show a positive effect on student achievement after the involving the experimental procedure. Quantitative analysis has found a high correlation of the evaluation criteria with the subjects of the experimental group and the examiners against with the subjects of the control group.

Keywords: reading, comprehension, achievements, assessment.

EDIN POBRIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

pregledni stručni rad

Tekstualni univerzum Tvrтка Kulenovića

Recentna bosanskohercegovačka kritika, na posredan ili neposredan način, bavi se pitanjem klasifikacije i sistematizacije književnog opusa Tvrтка Kulenovićeve, koji se zbog svoje specifičnosti, teško može svesti na uobičajene konvencije. U ovome radu daje se osvrt upravo na specifičnost nadasve polivalentnog opusa, koji u sebi sublimira putopise, drame, eseje i romane – žanrove koji ponekad djeluju zasebno, a ponekad predstavljaju habitus, odnosno jedinstveni tekstualni univerzum Tvrтка Kulenovića.

Ključne riječi: putopis, drama, esej, roman, Tvrtko Kulenović

S obzirom na radoznalost i nevjerovatnu sposobnost afirmacije kulture slušanja naspram kulture dijaloga, gdje se ova druga zasniva na asocijacijama i prepoznavanju pa kao takva gubi moć svrsishodne komunikacije, dok prva pretenduje na viđenje i očuđavanje, nije uopće čudno što je Tvrtko Kulenović u žanru putopisa, a što se analogno generira i na eseje i romane, romane-eseje, prosto nenadmašen na ovim prostorima. Literarno svjedočanstvo o susretanju, upoznavanju i razumijevanju dalekih, nepoznatih krajeva ili drugih zemalja, običaja i kultura, zasnovana na Kulenovićevim lucidnim impresijama i sposobnosti da neposredno osjeti miris, obris i figuru tog nekog drugog i drugačijeg svijeta, proizvelo je nesvakidašnje knjige velike umjetničke vrijednosti. Potreba za sistematizacijom i klasifikacijom je stvar naučnosti i nauke, koja jednostavno ne može pobjeći od glorifikacije u svakom smislu riječi. Zbog toga, između ostalog, i jeste izazov pisati o djelu

Tvrtka Kulenovića, jer i žanrovska sistematizacija, kao i klasifikacija perioda i tehnika, ovdje dolazi pod znak pitanja. Recentna bosanskohercegovačka kritika, na posredan ili neposredan način upravo problematizira to pitanje: kako klasificirati i sistematizirati Kulenovićevo djelo!?

Tvrtko Kulenović jeste uzor postmodernog pisanja, ali nije postmodernista¹. Njegovo djelo je poprište različitih tehnika pisanja, spoj različitih kulturnih uticaja, i s obzirom da je bio veli spoj erudite, profesora, umjetnika i putnika, to uopće ne čudi. Moglo bi se reći da je Kulenović „svoj postmodernizam“² iscijedio sve do njegovog prelaska u svoju suprotnost – romantizam, ali je tu stao, i pokazao kako „realistički“ okvir piscu ne dozvoljava udaljavanje od onoga što jeste u stvarnosti i šta bi mogla biti ta ista stvarnost! Ali, pitanje je šta jeste? Šta jeste u svijetu koji se kroz „paukovu mrežu“ (internet i društvene mreže) prepoznaje u mnoštvu različitih načela, gdje nijedno načelo, naspram onog drugog, ne može imati primat!? Šta jeste stvarnost za jednog kosmopolitu, svjetsku „skitnicu“, koji se svojim djelom pokazuje kao primarno načelo poništavanja svakog oblika binarnih opozicija!? I najzad, kako ga proglasiti za postmodernistu kada je na ove prostore u književnost i njezinu nauku uveo misao Istoka!?

Zbog toga je, između ostalog, važna njegova esejistika koja, na posredan ali i neposredan način, nudi odgovore na ova pitanja. Govorio je da je za studenta književnosti esej takva vrsta oruđa kao što je za slikara boja. Svijet koji je ispisao u svojim esejima, pojavljuje se kao dio stvarnosti koja propituje stvarnost njegovih romana, drama, putopisa i priča, dakle, ima sličnu ulogu u interpretaciji i analizi književnog teksta kakvu ima biografija za pozitiviste – samo je razlika ogromna. Pozitivizam svojom neuvjerljivom metodologijom skoro uvijek dovodi do pogrešnih interpretacija, jer pisac, po prirodi stvari

1 Tvrtko Kulenović se, uz Irfana Horozovića, smatra prvim postmodernistom bosanskohercegovačke književnosti. (*Džafić, 2019*)

2 Tvrtko Kulenović je pisac čija se književnost ispisuje na procjepu, neodređenostima, afirmirajući pri tome ljudske mogućnosti naspram granice, između lica i naličja postmodernog stanja. Njegovo djelo nije znak tog stanja, nego simptom krize postmoderne. Na isti način kako je postmoderna u svom najboljem smislu (a njen najbolji vid je priča o razlikama) željela preboljeti modernu, a ne uništiti njeno naslijeđe, Kulenovićevo djelo preboljeva postmodernu trivijalnost, onaj njen dio kada je odustajući da se pokaže kao „supernova“ i tako stvara nove uslove života, odabrala da se obruši sama u sebe, stvarajući na taj način crne rupe. Tako, na primjer, roman *Istorija bolesti* svjedoči da je više crnih rupa na nivou ljudske egzistencije nego na nivou kosmičke esencije. No da bi iz ove perspektive stvari bile potpuno jasne, treba kazati da je Kulenović uradio ono što je teorijski nepomirljivo – pomirio je ironiju s emocijama. To, u ovom slučaju, onda nije ništa drugo nego postmoderna osjećajnost.

od svog života stvara fikciju (sa kojom pozitivizam nekako ne računa), a esejistika, s druge strane, ma koliko bila podudarna u projiciraniju „ja“ sa svojim autorom, za razliku od biografije, bila je, i uvijek će ostati, književnost – osim ako, naravno, nije trivijalna.

Tvrtko nikada nije bio „foler“ – uvijek je živio ono što piše, ali je i pisao ono što živi³. Tako njegov roman *Istorija bolesti* paralelno pokušava da rekonstruiše epohu rata u Sarajevu i naratorovu svojevrsnu potragu za samim sobom. U prikazivanju izokrenute stvarnosti u kojoj se na polifonijski način miješaju dva svijeta – fikcije, odnosno korpusa literature kojom je obilježen jedan način života, i pojavne stvarnosti, odnosno, udari granata s kojima dolazi novo i nepoznato doba – Kulenović postavlja glavnog junaka razapetog između popularnih pisaca i književnih ličnosti, s jedne strane, i redova za hljeb i vodu, s druge strane. Miješaju se svjetovi i svjetonazori Kamijeve *Kuge* i sarajevskog groblja Lav, Poncija Pilata i čovjekove porodice, Majstora i Margarite i Lide i Tvrtka, Mersoa i Mame Milene i najzad Borgesa i Kulenovića, čime se ova apokaliptična priča i otvara. Na isti način kako je u velikom romanu propitivao usude života i literature⁴, tako je u vlastitoj istoriji bolesti ostao vjeran svojoj literaturi i svojim svjetonazorima.

Umjetnost Indije, koja je imala snažan uticaj na sveukupno Kulenovićevo djelo i kojoj je posvetio možda i svoje najbolje eseje⁵, spoznaju ne postavlja pred svijet kao ogledalo, nego učestvuje u njemu, u njegovom vječitom nastajanju i stvaranju. Zbog toga se granice stečenih znanja mogu proširiti samo zato što postoje nepregledne teritorije mogućih znanja; univerzum poznatog, ispunjenog znanjem, u ekspanziji samo zato što nikada ne prestaje da otvara prazan „prostor“ spoznatljivog. Drugačije rečeno, stvar je u negacijama: “Indijska misao nikada nije bila toliko opsjednuta sa prazninom, koliko sa negacijom“ (Kulenović, 1983: 28). Ipak, negacija je ovdje jedna vrsta praznine koja se suštinski razlikuje od ništavila, jer ono što se negira mora postojati.

3 Imao sam privilegiju da budem njegov student i njegov prijatelj i stoga znam da je svoju „istoriju bolesti“ živio skoro identično kako je propitivao svijet *Istorije bolesti* koju je napisao.

4 Kako pisati o ratu iz rata? Kako pisati iz Sarajeva o Sarajevu u kome smrt, bol, neimaština i tuga postaju osnovni toponimi ljudske egzistencije, a izbjeći neprikosnovene sudove i patetiku? Iz tog književno-teorijskog moraliteta, naspram materijala koji postaje predmetom oblikovanja, Kulenović će postati svjedokom drame postojanja koja će zahtijevati da se nanovo preispitaju sve vrednote jednog svijeta koji se nepovratno završio 1992. godine. Je li život doista nekada bio drugačiji i bolji, ili je sve bila varka i san, s obzirom da je danas (1993.) malo od toga ostalo?

5 Pogledati eseje: *Srce i mozak, Istok i znaci, Azija i umetnost* itd.

Stoga, saznati je odrediti, a odrediti je negirati, ali svako određivanje, to jest svaka negacija je moguća zato što postoji neodređeno odredljivo, odnosno, „univerzalno negativno“ koje dozvoljava da se razviju pojedinačne negacije.

To je, ustvari, Kulenovićeva komparativistika u pravom smislu djelovanja: kao što praznina, na primjer, određene posude može da postoji samo u odnosu na puno, ali i zahvaljujući praznini uopće, tako i spoznaja nekog fenomena kod Kulenovića, može da se dogodi ne samo u odnosu na spoznaju onoga što on nije, nego zahvaljujući i onome što se o njemu još uvijek ne zna.

Tehnika je pretjerano složena za moj um, ali je isuviše plitka za moj duh, osjećam da su sve njene tajne plitke bez obzira na to što nijednu od njih nisam u stanju da rešim. (Kulenović, 1999: 63)

U tom smislu *realizam*, ni za umjetnost Indije ni za Kulenovića, ne znači imitaciju pojedinih pojava realnosti, nego reakciju i manifestaciju principa koji su u stalnom dinamičkom odnosu: “Indijska umetnost (potekla od igre i plesa) je od svih umetnosti najvernija imitacija prirode jer ne imitira nikakvu pojedinačnu stvar ili pojavu, nego osnovni prirodni proces, ritmički tok kreativnog impulsa” (Kulenović, 1983: 69). Na isti način, taj *realizam* inkorporirane kulture Istoka u Kulenovićevoj umjetnosti, bazira se ne na prepisu prirode nego na njenom potpisu:

To je ono što se u zen-slikarstvu zove „kontrolisanim slučajem“: ne prosto tragovi koje zmija ostavlja krećući se po pesku, ali da elastičnost, i gipkost, i prirodnost kretanja zmije koju slikareva ruka, i oko, i duh, moraju da osvoje da bi on uopšte mogao da se bavi slikarstvom. (Kulenović, 1988: 137)

„Pisci između sebe znaju ko je Pisac, a ko od njih ostaje na pokušaju da se od teškog i nesvršenog glagola *pisati* utemelji u imenici – Pisac“, pisao je Kulenović. Biti pisac, po ovome, sa stanovišta drame značilo bi uvijek ostati na nivou probe (rituala) a ne predstave, a sa stanovišta proze to bi značilo biti u procesu pisanja. Kulenovićevo djelo je u tom smislu, neprestani proces, rast i tok, a svaka od pritoka (tekstova) komunicira sa svim onima (čitaocima) koji umiju da „flertuju“ sa zjevovima teksta-tijela.

O čemu se ovdje radi? Ako bismo željeli dočarati savremenu zapadnoevropsku

misao u estetici, možda bismo, za ovaj slučaj, mogli krenuti od Kanta. Kant smješta estetsko procjenjivanje na pola puta između logički neophodnog (npr. naučne teorije) i čisto subjektivnog (izraz ličnog ukusa). Premda tvrdanja „ovo je lijepo“ liči na kognitivni sud⁶, odnosno na sud o tome kakvo je nešto, u *Kritici moću suđenja*, svom velikom djelu iz estetike, Kant tvrdi da takav sud ne može biti nikako drugačiji do subjektivan, da proističe iz osjećanja odobravanja. S druge strane, takav sud nije samo subjektivan, pošto kao i kod suda o činjenicama ili nužnosti osoba koja ga donosi nije u stanju kao razlog dopadanja ikakve lične uslove, za koje bi se jedino njegov subjekt vezao. Usljed toga on mora vjerovati da ima razloga da svakome pripiše neko lično dopadanje. Stoga će onaj ko sudi govoriti o lijepome kao da ljepota predstavlja neku osobinu predmeta i kao da je njegov sud o tome logičan.

Drugačije rečeno, ljepotu treba vrednovati, i to subjektivno. Reći da je nešto lijepo ne znači samo to opisati, već i reagovati na to. Kant pretpostavlja postojanje *senus communis* ili zajednička svojstva kod ljudi, čula kome se obraćamo kad god treba dati sud koji se tiče ukusa. Zbog toga je zadovoljstvo lijepim neodvojivo od objekta; ono svoj oblik ne poprima iz intelektualne klasifikacije, već iz kontemplacije samog objekta.

Kulenović je majstor ljepote – dakle, jedne vrste „apstrakcije koja se dobija apstrahovanjem iz realnih stvari: kad se sve ono lijepo što svaka od tih stvari sadrži okupi na jednom mjestu, u jednom reprezentativnom primeru“. A jedna od vrijednosti njegovog djela (njegova esejistika to dobro zrcali), što je uspio otvoriti nove i nepoznate prostore ljepote među stvarima dovodeći ih, time, u novije i ranije nepoznate međusobne odnose, napravivši novi, i ranije nepoznat, raspored stvari.

Stav da su posmatrač i posmatrano jedno, stav je iz azijske metafizike koji čini osnovu praktičnog djelovanja u jogi, taoizmu i zen budizmu. Taj stav koji je kvantna mehanika postulirala kao načelo opredjeljenja, kibernetika je ostvarila u praksi, ne samo u smislu ograničene po značenju prakse naučnih eksperimenata nego i u smislu prožimanja cjelokupne civilizacije jednom novom svijesću i novim sadržajem. (Kulenović, 2008: 54)

⁶ Naravno da kognitivni sudovi mogu biti i pogrešni. Vidjeti o tome šire u knjizi E. Pobirć: *Priča i ideologija: semiotika književnosti*.

Kulenovićeva književnost jeste, po ovome, spoznaja suštine bića time što ga pravi, proizvodi, konstruira, stvara, što estetičku problematiku vodi do direktnih referencija. Razumjeti, odnosno saznati, ovdje znači proizvoditi i konstruisati. To znači da se njegova književnost, kako je već napomenuto, ne zadovoljava imitiranjem, odslikavanjem, odrazom stvarnosti nego da hoće da razumije tu istu stvarnost. To se može postići samo onim iskliznućem iz bića, odnosno, konstruiranjem vlastitog, estetskog bića prema kojem možemo imati distancu.

Upravo u odnosu na iskustvo Istoka, Kulenovićevo shvatanje umjetnosti je ona književna magija koja je istovremeno u sebe (kantovski) uključivala i subjekt i objekt, spoljašnji svijet i njega samog. Kulenović snažno odbija da prihvati neku zadanu stvarnost, ne samo kada je u pitanju moral i ideologija, a u ime neke druge stvarnosti, nego i ontološki i metafizički, odbijajući da bude zaslijepljen ubjedljivom dokaznom snagom poznatih stvari. Kod Kulenovića, kao umjetnika i teoretičara umjetnosti, pojam stila zapravo dobija značenje načinom na koje se to odbijanje konkretno, u samom djelu, izvodi. Umjetnost je ovdje, dakle, oblik koji Kulenović utiskuje u život, odnosno, stvaranje je ritual (čin), a magija (proces) se pojavljuje kao oblik. To znači, da je nemoguće kod njega odvajati sadržaj od forme. I sada se opet možemo vratiti na pitanje koje je postavljeno na početku ovoga rada: kako i na koji način sistematizirati i klasificirati Kulenovićevo djelo?

KULENOVIĆEV OSTATAK POSTMODERNOG STANJA

Postmodernizam ne podnosi nikakve univerzalije i cjelinu⁷. Čitana na taj način, *postmoderna* (ma šta da je) ne može upućivati ni na kakvu stvar, nego samo na riječi koje su se razišle sa stvarima i koje su samo postale slučaj za neke druge riječi. Zbog toga, *postmoderno* nije moglo biti (post)moderno za novo doba (nije se moglo etablirati kao period, ali jeste, čini se, kao epoha). Ono je postalo stanje duha duboko uključeno u sam pojam *modernosti*, u samu sadašnjost koju nikako nije moglo prevladati, preboljeti, anticipirati

7 Pisao sam u knjizi *Roman i manirizmi moderne*, da se znak u poststrukturalističkoj epistemi pojavljuje kao prividna cjelina, odnosno, izgubljeno jedinstvo i odsutnost koja se može rekonstruisati samo polazeći od prisustva dijela znaka (označitelj) jer joj trajno nedostaje drugi dio (označeno) koje se više ne može nadoknaditi. Zbog toga se *kriza moderne*, nazvana *postmodernom*, etablira kroz utemeljenja o izgubljenosti vrijednosti jedinstva (cjeline, totaliteta). Vidi više: Pobrčić, Edin: *Roman i manirizmi moderne: znak i znanje*, Sarajevo: Samouprava. 2018.

za budućnost nego je, nažalost, *samo* upisalo svoje stanje. U tom smislu će i Tvrtko Kulenović pisati:

Znaci postaju simbol laži, a najviši kriterijum vrednosti je iskrenost, oslobođenost od znakovnosti. Pri tome, osnovni tip znaka – „reč“, koja se u ranijem sistemu razmatrala kao prvi čin božanskog stvaranja, postaje model laži... Zbog toga, pokazaće se da se bitna razlika između Istoka i evropske kulture ne pojavljuje toliko na planu vrednosti i uloge znaka, koliko na planu ustrojstva znaka. (Kulenović, 1983: 46–47)

Danas, kada se postmoderna u filozofiji i umjetnosti uveliko prevazilazi, a u svakodnevnom životu živimo ostatke njenog stanja (stanje fragmentacije, stanje vizuelne kulture i njenih simulakruma, moć medija, zamjena suštine i privida, stanje dojma kao centralnog fenomena moći, konzumerizma, ukidanje granica između popularne masovne i visoke kulture, stanje univerzitetske bolonje i akademske politizacije, dominacije komercijalnih televizija i interneta itd.), može se reći da je pojava samih postmodernista ojačalo stanje krize, koju su, paradoksalno, dijelom i dijagnosticirali, pa su na kraju izgubili ulogu da budu vjerodostojni kritičari te iste krize. To znači, da se postmoderna⁸ (kao kulturna inicijativa) nije trebala pojaviti kao pozicija, nego kao instrument kritike, koji se trebao odbaciti onog trenutka kad se ukazala prijetnja da bi od oruđa mogla (postmoderna i njen instrumentarij) postati oružjem. (Naravno, pitanje je: ko je taj, ili što je to, ko je trebao da donese odluku da se nešto odbaci ili prihvati?) Nažalost, upravo se desilo suprotno. Ono što je poslužilo kao metodologija za dijagnozu, postalo je stanje. Kriza moderne je produbljena na način da je priča o *razlikama* (ponajbolje što je donijela postmoderna u moderni svijet) izvojevala samo još jednu „veliku priču“ koja je porodila stvarnost koja očajno uporno imitira tu istu priču i to sada, u obliku slike, a ne riječi. Ovako postavljen postmoderni odnos prema svijetu, nije mogao biti svijet u kojem će Kulenović ispisivati svoju umjetnost. Zbog toga će zapisati:

⁸ Ako *postmodernizam* prihvatimo kao jedan od pravaca *modernizma*, kao što su to bili, na primjer, *simbolizam* ili *futurizam*, postavlja se pitanje, da li je *postmodernizam* kao pravac evoluirao u književno-umjetničku epohu i tako došao kao nešto što je poslije *modernizma*!? Ako jeste, šta je onda, s obzirom na njegovo preboljavanje u književnosti u umjetnosti, došlo nakon njega, i šta je i kako nazvati *to* što je sada (nova osjećajnost, postmoderna osjećajnost, savremenost itd.)!? Vidjeti više o tim dihotomijama u knjigama: *Poetika postmoderne* (Linda Hutcheon), *Postmodernizam* (Mihajl Epštajn), *Naša postmoderna moderna* (Volfgang Velš)

Na putu od Indije preko Kine i Japana, gdje će „filozofija praznine“ doživjeti svoj najradikalniji oblik, gubi se prvo transcendentalno a zatim i svako drugo označeno, „praznina“ postaje iskustvo a filozofija uranja u život, apstrakcija se poistovjećuje sa empatijom (Kulenović, 1983: 48).

Na ovaj način postavljenoj paradigmi, postmodernizam kod Kulenovića je moguć samo kao tehnika pisanja, ali ne i kao (postmoderni) stanje. Da, na primjer, može relativizacija mišljenja i načela, ali ne može relativizacija i ironija tragičnog ustrojstva svijeta (Kulenovićeви romani–knjige su žanr romana–tragedije)⁹. Tragedija u postmodernizmu nije moguća, jer ne postoje nikakva velika očekivanja (postmodernog) čovjeka. No, s druge strane, etika se kod Kulenovića ne veže ni za kakav centar, pa tako ni za teološko–zapadnu misao koja u najvećoj mjeri odredila evropski obrazac življenja. Nasuprot i jednome i drugome (i postmodernoj i teologiji), kod Kulenovića su u pitanju etička načela Čovjeka (budizam), koja dolaze sa zemlje, a ne s neba (Woland).

Možda je roman *Istorija bolesti*, s jedne strane, najbolji primjer ove Kulenovićeve dvojnosti. Pisao sam u knjizi *Priča i ideologija* da Kulenovićev u ovom romanu nije pao u zamku da miješa zlo sa nesrećom (mit savremenog svijeta). Kulenovićeva priča u romanu ide paralelno u dva pravca: jedan je put intime i porodice, a drugi put je put vanjskog svijeta i rata. Naravno da se ta dva univerzuma vezuju, ali oni, makar u svojim počecima, dakle uzrocima, jasno su odvojeni. Nesreća je kod Kulenovića nezgoda poput bolesti njegove mame i ona bi se možda mogla, kao takva, i popraviti da nije *zla* koje nema ništa sa nezgodom. Sve nesreće u romanu su plod slučajnosti, a zlo je projicirano i kao takvo sudbonosno. Zlo dolazi iz iskona, moći i zato nipošto nije nezgoda, kvar, dakle nešto što se može popraviti – ono se samo, u svojim pojedinačnostima, može uništiti. Nesreća je u romanu jasna, zlo je nerješivo jer je od Kajinovog ubistva Abela inkorporirano u povijest čovječanstva. Ovakva vrsta moraliteta je nespojiva sa postmodernim stanjem. Opet, s druge strane,

⁹ „(...)Đavo se identifikuje sa zlom, bog sa dobrom: to više nije ni za malu djecu. Druga je podjela ona po kojoj je bog stvaralac, a đavo rušilac, štetočina. To zvuči ozbiljnije, a u stvari izgleda ovako: bog je tvorac mitova, zanosa, uvjerenja, kolektivnih ludila, on je tvorac Budućnosti. A đavo nije rušilac, on je biće zadovoljno sadašnjošću. A to ne znači zlo, znači jednostavno konkretnost, senzualnost, senzibilitet, poštovanje postojećeg. Ali nije mi bila namjera da filozofiram, htio sam samo da kažem da me je ona upitala: „Šta misliš bi li on htio nas zajedno odnese kao što je odnio naše najbliže, Majstora i Margaritu?“ (Kulenović, 1994: 192)

možda je Derridina dekonstrukcija, kao jedna od paradigmi postmodernizma/poststrukturalizma, paradoksalno, ponajbolje „oponašanje“ filozofskog načela koji dolazi sa Istoka!?

Derridina dekonstrukcija je svijet lišen teološke perspektive sa svim njenim modifikacijama i ograncima. Eto jednostavnog rešenja zen-budističke „kvadrature kruga“: religija bez boga... Kada ne bi bilo „treanscedentalnog označenog“ sva čežnja za besmrtnošću bi iščezla. Umjesto da bude razlog za džinovsku inflaciju značenja, smrt bi postala ono što ustvari jeste: gotovo ništa. (Kulenović, 1983: 52)

Ali primijenjena dekonstrukcija na Zapadu, najčešće i u pravilu, bila je samo jedna vrsta „oponašanja“ misli Istoka, jer čovjeka Zapada nije mogao prihvatiti da dekonstrukcija nije metod, ni filozofija, ni teorijska disciplina – nego da je proces. Na isti način, kako je čovjek Zapada oduvijek tumačio načelo jin-janga – kao binarnu opoziciju u kojoj se suprotnosti miješaju – dok je sa stanovišta čovjeka Istoka to uvijek bio dinamički proces koji je nerazumljiv bez kategorije vremena, tako se i Derridina dekonstrukcija, skoro po pravilu, tumačila u prostoru, a ne u vremenu. Kulenovićev svijet nikada nije bio u prostoru, čak ni u njegovim putopisima, nego uvijek u vremenu – dinamički proces koji određuje kategorije prostora.

RITAM I VRIJEME

Za misao Istoka vremenska praznina, kao i prostorna, ima dijalektičku funkciju. Kao što prazan prostor postoji samo u odnosu na puni prostor i obrnuto, tako prazno vrijeme, odnosno ono koje bi se moglo nazvati odsutno vrijeme – koje određuje ono prošlo, tako i ono buduće – postoji samo u odnosu na sadašnje vrijeme i obrnuto.

U tom smislu, vremenska praznina, odsutno vrijeme (prošlo i buduće), ne dovodi se u isti nivo sa prostornom prazninom, zato što preobražava prazan prostor od stanja praznine u trenutak praznine. Dakle, vremenska praznina, odsutno vrijeme, s obzirom na to da omogućava preobražaj svijeta, vlada prostornim konfiguracijama i to ne samo u smislu da tamo gdje je bilo prazno čini da bude i puno i obratno, nego u smislu da reguliše promjene prostornih

konfiguracija. Drugim riječima, prostorna praznina u sebi i za sebe ne postoji, ne samo zato što se oslanja na punoću, nego zato što ovim odnosima vlada vremenska praznina koja taj odnos čini dinamičkim. Vrijeme je, dakle, onaj faktor koji čini da prazno i puno budu nestalni u prostoru: *Dok u Evropi vlada prostorno mišljenje o bitku, u Kini postoji vremensko mišljenje o Toku... na Istoku je važno postojanje, pokret, jer svijet nije prostoran nego vremenski* (Kulenović: 1978, 117).

Budizam je za Kulenovića bilo ne samo jedno učenje i jedno djelo, nego je to bio put koji je najlakše mogao slijediti jer tu vjera nije bila isturena kao dogma, nego prije kao jedan zahtjev za istinskim razumijevanjem položaja čovjeka. Budizam je Kulenoviću bio potreban kao neka vrsta oslonca i pomoći u traženju puta u životu, a ne kao vrsta „znanja“. Zbog toga su u njegovoj esejistici manje značajna ona mjesta gdje se bavi Istokom u smislu znanja (značajna su za nas – čitatelje) od onih u kojima je, uz pomoć tog istog Istoka, iz njega progovorio sam život – progovorio pisac Kulenović!

Budistički model stvarnosti (višedimenzionalna mreža dijamanata) – Sutre, nastao u Kini oko 7 stoljeća, dvostruko je važan za Kulenovićevo djelo. Najprije je u nekoliko svojih eseja pisao o njemu (poredeći taj model sa romanima modernizma), a sa druge strane, taj princip budističke vasiona, iskoristio je da bi po tom principu organizirao cjelokupno svoje djelo.

Budistička slika univerzuma veoma podsjeća na modernu „Teoriju struna“ (svemir se posmatra kao međudjelovanje energije, vibracija koje obrazuju cjelinu i sveukupni poredak), jer počiva na mreži dijamanata, koji se ogledaju jedni u drugima, u beskonačnom nizu uzajamnih refleksija. Svaki dijamant je događaj. Da bi bio potpun, mora se ogledati u svim ostalim i tako steći međuzavisnost u cjelovitosti i pojedinačnosti. Važnost jednog događaja naspram drugog, ili važnost događaja-dijamanta naspram mreže koja ih povezuje, briše se u korist uzajamnosti refleksije svakog događaja ponaosob. U isto vrijeme, svaka figura-dijamant je istovremeno, unutrašnja strana bezbrojnog niza većih figura-dijamanata, i spoljašnja strana bezbrojnog niza manjih figura – kao da svaka figura predstavlja jedan dio kristala čija svjetlost zavisi od prelamanja svjetlosti svih ostalih kristala. Međuzavisnost elemenata je zamisliva samo ukoliko pojedinačni elementi nisu zasebno definisane činjenice, nego upravo njeni proizvodi, odnosno, samo ako svaki element ne

posjeduje autonomnu konzistenciju nego je zadobija (ili gubi), u zavisnosti od toga kako se raspoređuju prave koje određuju pravce međuzavisnosti. To bi značilo da je sve unutar ciklusa života uslovljeno nečim drugim. Postoji način na koji stvari postoje, redovno stanje stvari, a te su stvari postale *ovisno od nečega*. Ovisno nastajanje ne tvrdi da ništa ne postoji, nego da je način na koje stvari postoje različit i od postojanja. To je srednji put između postojanja i nepostojanja. To ne znači da budizam poriče ljudska jestva, nego poriče da bilo šta postoji neovisno, a što opet, u krajnjem slučaju, znači da je bitak sam po sebi nešto *prazno*.

Svaka figura je prazna ne samo zato što njena struktura zavisi od pravih koje je komponuju i druge figure, nego zato što je ta struktura u vječitoj transformaciji, nestalna je. Drugim riječima, za budizam kao i za taoizam, *praznina znači odsustvo sebstva* ne samo u prostornom, nego i u vremenskom smislu. Ovo podrazumijeva da je i svaki element i fenomen unutrašnje i spoljašnje stvarnosti, ne samo povezan s drugima nego je i privremen i povezan s privremenošću drugih elemenata i fenomena. Ukratko, smatrati da je cijela stvarnost prazna, znači smatrati da ona ima strukturu koja nema centra, odnosno da je *relativna, relacijska*, i u isto vrijeme *prelazna, nestalna*.

Po Kulenoviću, problem naše kulture je taj što smo navikli da kada govorimo o sistemu da ga nužno poistovjećujemo sa centrom. U stvari, ne radi se o odsustvu sistema, nego o odsustvu centra. „Japanska civilizacija u brojnim svojim manifestacijama pokazuje se kao sistem bez centra, ili barem sistem u kojem je centar prazan“ (Kulenović, 1988: 96). Otuda mu je bio drag strukturalizam – misao o cjelini koja nema centra – i uvijek mu se, na neki sebi svojstven način (skoro neka vrsta čežnje), vraćao. Jer sa strukturalizmom se Zapad približio Istoku toliko koliko mu je bilo moguće da to učini, a da pri tome ipak ostane Zapad, piše Kulenović u eseju *Smisao strukture*.

„Struktura ne postoji prije i iza stvari i procesa u realnosti, nego se formira posle njih i prema njima u našem duhu. A istočna misao podrazumeva stanovište da je realnost sveta celina koja se ne može komadati u svrhu spoznajne analize, a ako se ipak tako postupa onda rezultati takve analize ne mogu pretendovati na status istine o svetu. Zato kao i budizam, strukturalizam odriče smisao svetu“ (Kulenović: 1988, 140).

Dakle, samo neko ko u isto vrijeme pripada i Orijentu i Okcidentu može na ovaj način dovoditi vezu Istok i Zapad:

Čovjek ne može biti prvo mišljen pa onda stvaran, on se stvara dok živi, a mišljenje je samo jedan oblik stvaranja. Ako je život krug, onda znači da ništa nema pravo ni mogućnost izdvajanja iz tog kruga, čovjek nije posebno biće, nego samo jedno od mnogobrojnih stvorenja koje vrvi u vječitom kovitlacu života. Krug nije statičan, jer je čakra vječito kretanje i vječita mijena. Pa je svijet samo neprestani tok, vječito traje, a nigdje ga nema (Kulenović, 1999: 112).

Zbog toga nije čudno što mu je bio blizak budizam – religija bez Boga – jer je Kulenović na nivou svoga cjelokupnog djela umjesto vrhovnog bića postavio literaturu, ne u smislu enciklopedijskog znanja, nego u smislu *teologije ovisnog nastajanja*. To su tekstovi koji uvijek upućuju na druge tekstove, likovi koji uvijek govore o drugim likovima, znakovi koji se tumače u svjetlosti drugih znakova, to je tekstualni univerzum koji od neuobličene pojavne stvarnosti i pojedinih života, najzad pokušava napraviti smisao i ponuditi poneki odgovor. Time je i tekst kod Kulenovića uvijek dvostruko usmjeren: ka značenjskom sistemu u kojem se proizvodi i ka društvenom procesu u kojem učestvuje, odnosno, Kulenović na ovaj način „svijet teksta“ vraća pojavnom svijetu oblikujući ga u neku novu stvarnost i dajući mu neko novo značenje. Svi njegovi romani se, u stvari, pretvaraju u tekstualnu apokalipsu koji na različite načine pokušavaju da sumiraju cijeli život, kako glavnih junaka, tako i čitatelja. Na isti način kako se ne mogu misliti prostorne stvari mimo prostora ni vremenske mimo vremena, rekao bi Wittgenstein, tako se ne može misliti niti jedna stvar bez njene mogućnosti povezanosti s drugim stvarima.

(...)Knjiga nas u svakom trenutku vuče u svim pravcima, malo ili mnogo naprijed, ili malo ili mnogo nazad, od početka ili sredine prema kraju, ali i od kraja prema sredini i početku: ponekad to mogu da budu dva mlaza iz dva izvora svjetlosti, dva sferična ogledala koja se nalaze na krajevima, a mlazevi se u sredini ukrštaju. Jer tako je i u životu: život ne teče samo kao rijeka od izvora prema ušću, nego i poprijeko, i unazad. Sve je međusobno povezano, čak i stvari koje ne volimo. (Kulenović, 1994: 108).

U ovome slijedu je jasno zbog čega Tvrtko Kulenović u svome djelu ne pravi razliku između „čiste“ književnosti, s jedne strane i književne teorije, nauke i filozofije, s druge strane. Njegovi romani, u opisima i raspravama, široko upotrebljavaju kulturnohistorijsku građu svih vrsta od prepričavanja izvornih djela do onoga što su utvrdili, opisali ili objašnjavali historičari filozofije, likovnih umjetnosti ili književnosti. Tekstovi se, na autoreferencijalnoj ili pak intertekstualnoj osi, vežu s fabularnom cjelinom i naprosto vješto ukomponuju u pripovijedanje. U pitanju je, dakle, poetski pristup vrlo sličan onom kakav ima Umberto Eco kada suprotstavlja svoju književnu teoriju svojim romanima – univerzum simpatije¹⁰. Kod Kulenovića, ovaj pojam stiče šire značenje obuhvaćajući sada tekstualni univerzum njegovog djela sa složenom pripovjednom ontologijom i kompleksnim procesom značenja. Idejom „sveopšte simpatije“, prema kojoj svaka stvar upućuje na drugu stvar, svaki znak, koji jeste misao, razgovara s drugim znakom, zida se tekstualni univerzum Tvrtka Kulenovića u kojem se miješaju žanrovi, priče, lica, ideje, govor, misli.

Slijedom toga, iz perspektive tekstualnog univerzuma simpatije, uspostavljenog na temelju cjelokupnog djela, od putopisa i drama do esejistike i romana, isti roman se (*Istorija bolesti*), na primjer, može sagledati i iz redova *Lektira* ili *Rezimea*, ali i Čovjekove porodice ili knjige putopisa jer se po svojoj strukturalnoj organiziranosti, pored niza mogućnosti, može čitati i kao vrhunska esejistika koja korespondira s drugim Kulenovićevim tekstovima. Stoga je ovaj roman vrlo teško staviti u bilo koji tipološki ili smisleni okvir. Teško je čak samo pobrojati žanrovske i stilske karakteristike koje snagom svoje imaginacije sijenče kompoziciju i siže priče – dramske, naučne, dokumentarističke, esejističke, epistolarne, poetske, forme romana u romanu itd. – gdje svaka od njih, na svoj način, plete mrežu značenja ka nekom konačnom smislu, koji se, u stvari, ne realizuje. U pitanju je jedna otvorena struktura koja pretpostavlja različite pristupe tekstu, na njegovim različitim nivoima, a koji su u skladu sa razumijevanjem i senzibilitetom čitatelja onih diskursa koji su mu najbliži.

¹⁰ Simpatija se može definisati kao suosjećanje, prirodno slaganje u osjećajima, duhovna srodnost, potajna naklonost, tajanstvena sila i tajanstveno djelovanje jednog tijela na drugo. To je sposobnost obnavljanja čuvstva čiji je izraz primijećen kod drugog čovjeka. Povezanost se zasniva na srodnosti interesa, mišljenja i navika.

DRUGI OD SEBE

Kulenovićevo djelo, posmatrano na ovaj način, nije ništa drugo nego djelo *praznine*¹¹: *Praznina se sastoji od stvari koje su lišene ili oslobođene od smisla koji im mi pridodajemo, označilac sam postaje prebogat znak ako umemo u njemu da utopimo svoje (koje nosimo u „duši“) označeno.* (Kulenović: 1983, 52). Dijalektika između praznog i punog, koju su taoisti zapazili i naglasili, direktno se nadovezuje na dijalektiku između identiteta i razlike, između sebe i drugog-od-sebe. Zbog toga je za Kulenovića čovjekova urođena ideja o sebi kao ličnosti, kao nečem zasebnom i stabilnom, pogrešna ideja, iz koje proizilazi i osjećanje nesreće i tragičnosti života. Osloboditi se ličnosti znači pristati na krug.

U tom smislu, nijedna civilizacija nije ostrvo, potpuno i zasebno, nego je svaka dio kontinenta, komadić kopna. Čakra je krug koji povezuje prošlost i sadašnjost u vremenu, a zemlje i narode u prostoru, nedozvoljavajući nijednoj od naših navika koje nekad doživljavamo kao istine da postane sredstvo zatvaranja i razbijanja (Kulenović: 1988, 141).

U svim njegovim romanima i pričama, sve što jeste, jeste bez sebe. Odsustvo sebe/sebstva nije posljedica individualne svijesti, nego svake stvari, fenomena ili događaja koji se stvara u stvarnosti ili u mašti. Subjekt koji sebe smatra autonomnim, samoutemeljenim i samodovoljnim, te projektuje ovu pretendovanu autonomiju na stvarnost koju smatra spoljnom u odnosu na sebe, i tako od nje stvara zasebni svijet, objekt koji i sam posjeduje autonomno sebe, nikada nije mogao biti dio Kulenovićeve književnosti.

Znao je da književnost počinje od riječi ali da ne završava na njima, znao je da oblikovani postupak, kompozicija, književna arhitektonika može od svake književne smijese stvoriti poeziju u djelovanju. Onaj ko slika figuru, ako se ne može s njom poistovjetiti, ne može je ni naslikati, pisao je Dante. Taj stav

11 *Wu* se ne može prevesti jednostavno kao „ne-biće“. U evropskim jezicima i filozofskim tradicijama termin „ne-biće“ ima metafizičko značenje koje bi trebalo da ga poistovjeti s apsolutnim ništavilom, potpunom, čistom prazninom. U kineskom jeziku, ideogram *wu* znači ne-biti-tu, to je određeno odsustvo, u smislu nečega čega nema. U svakom slučaju *wu* označava određenu, a ne apstraktnu prazninu, djelotvornu prazninu nečega. To nije *prazno* samo po sebi, nego se uvijek na nešto odnosi – vaza, vrata, točak, šerpa itd. Ideogram *wu*, ustvari potiče od stilizacije bale sijena i vatre pod njom, i označava ono što ostaje poslije djelovanja vatre – ništa. Dakle, ne predstavlja nikakvu osnovu, nego *proces*, *akciju*.

je i stav Kulenovićevih tekstova, koji doslovno „vjeruju“ u znakove, a preko te vjere, preko magije značenja, uspijevaju da uspostave prisniju vezu i sa samim stvarima.

ZAVODLJIVOST TEKSTA

Slično je sa njegovim esejima. Teme se nižu, reklo bi se same od sebe – opet iz dvostruke pozicije: unutar samog pojedinačnog eseja i naspram svakog eseja ponaosob. Ali teme u Kulenovićevoj esejistici imaju jedno bitno obilježje: naime, fenomeni, događaji, djela ili autori o kojima se priča, Kulenović piše i doživljava onako kao što se u romanu život doživljava. Umio je podsjetiti da umjetnost jednog vremena ne mora biti odraz „realnosti“ tog vremena, nego može biti odraz njegovih čežnji u kojima obično ima najviše onoga čega u realnosti nema.

Iako poeziju nije pisao, a poezija je najviši izričaj jezičke umjetnosti, esej, uz kratku priču, žanr je koji je u potpunosti ukorijenjen u jezik. U svojoj esejistici, Kulenović je bio neprikosnoveni pjesnik. Njegova esejistika je dopadljiva, uzbudljiva, to je vrhunsko zavođenje čitatelja preko zjevova teksta. Čak je i to tekstualno ustrojstvo – tijelo, nužno povezano sa Istokom. Tijelo za taoiste nije jednostavni objekat anatomskog proučavanja, niti običan materijalan omot neke duhovne suštine, nego je to tijelo transformacije, mjesto procesa koje treba držati u ravnoteži, prostor energije kojim treba balansirati. S druge strane, ljudsko tijelo čini element jednog šireg tijela, društvenog i astralnog. Još specifičnije, ono je funkcija i trenutak šireg društvenog i kosmičkog tijela. Shodno tome, kvantitet i kvalitet transformacija, koje svaka individua uspijeva da postigne u sopstvenom tijelu, utiče na društveno polje i na prirodni ambijent.

Analogija s Kulenovićevim tekstovima je neupitna. Ta kulenovićevska zavodljivost teksta koja se ogleda kroz suptilni odnos čitatelja utisnutog u tekst kao vodeni žig i autora koji svojim znakovnim „namigivanjem“ vodi smjer teksta između dvaju svjetova – fikcije i pojavne stvarnosti. Njegovi eseji su u skladu s onim što R. Barthes podrazumijeva pod zavodljivošću teksta. Najerogenija zona tekstualnog tijela je tamo gdje postoji „zijek odjeće“, bilo da je ta odjeća historija, civilizacija, filozofija, umjetnost, svijet ili sam tekst.

S ovim kulenovićevskim zjevovima počinje sumnja i erotizacija teksta, kao i svijeta, koji se više ne može svesti na ono što čovjek vidi ili kako ga predstavlja. Tekst ovdje, dakle, ima ulogu tijela. Taj tekst pleše, izvodi zavodljivi striptiz, ali nikada ne ostaje go.

Nigdje u slikarstvu nije lepota tišine pokazana tako sjajno kao na Sezanovim pejzažima, jer ta lepota počiva na geometriji, a geometrija je najveća tišina. To je tip stvaraoca, kojeg filozofija poznaje po Imanuelu Kantu i muzika u Johanu Sebastianu Bahu. Naime, u njegovim slikama između boje i boje, kao u Kantovima spisima između reči i reči, te u Bahovim partiturama između tona i tona – proveden je najdublji organizacijski kauzalitet (Kulenović: 1990: 39).

Kulenović je pisao romane, pripovijetke, putopise i radio-drame. Njegova esejistika, koja je i integralni dio i putopisa i romana, a koji su nezamislivi bez tog esejiziranja, jeste, u odnosu na nabrojane žanrove, rubno područje književnosti, a opet književnost u pravom smislu riječi, jer njegovi eseji u sebi obuhvataju romaneskno i poetsko, muzičko i dramsko, likovno koliko i filmično, jer u sebi uvijek iscrpe sve mogućnosti drugih medija utoliko mjeri da se ne mogu u njih pretočiti. U tom smislu, njegova esejistika, kojom su prožeti svi nabrojani žanrovi, može se s jedne strane čitati kao poetska sublimacija cjelokupnog njegovog djela, a sa druge, može se čitati i kao priprema za njegove romane, putopise, priče i radio-drame. Učinak je jednak, jer biti esejista, u ovome slučaju, znači biti na „pola puta između pisca i univerzitetskog profesora“. Niko kao Kulenović ne umije tako dobro da nam pokaže kako je esej, i kad je o književnosti ipak je i prije svega i sama književnost, „spoj mišljenja, pripovijedanja i pjevanja“ – ono nešto što zahtijeva lakoću i jasnoću izraza, ljepotu jezičkih oblika. Zbog toga, kada se čitaju njegovi eseji, imamo osjećaj da je pred nama literarni tekst, ali se on, eto, ne može mjeriti ni metrom pjesme, ni stilom priče. A to je zbog toga, što je logika eseja kod Kulenovića logika radnog stola, koja njegovim esejima omogućava da ne budu samo obrada zadate teme, nego književno djelo čija je dužnost da čitatelju pruži, zajedno sa obradom teme, sugestiju postojanja i prisustvo čitavog jednog svijeta, nedjeljivog na fragmente.

U svet književnosti uveo je (Borges) jednu novu mistiku i fantastiku koja ne počiva na natprirodnim pojavama nego na istovremenoj sveprisutnosti sveukupne prirode i realnosti, dakle na broju činjenica i kombinacija među njima koji je za naš racionalni duh fantastičan. Pa Borhes nije toliko onaj koji postavlja metafizička pitanja, koliko onaj koji oblikuje metafizičke slučajeve, daje lik nepostojećem (Kulenović: 1984, 141).

„Ako je Umjetnost, po Malrou, antisudbina, onda je pisac veliki onoliko koliko uspije postići nešto od onog nemogućeg“, pisao je Kulenović. Čini se, da su upravo u toj „mogućnosti nemogućeg“ ukorijenjeni Kulenovićevi eseji. Zato su tako scenični – njegov talenat rezultira jednom scenskom simfonijom koja se sastoji od oblika, zvukova, boja, kada se „scena“ puni sublimiranom ljepotom i intezivnim životom. Njegove rečenice su nabijene unutarnjom dramatikom, gdje sintagma „puca“ kao u savremenoj drami.

Pisanje je za Andrića religija ne toliko u smislu vere koliko u smislu službe: na tom oltaru se njegova iskra života zapalila i zgasnula, dužnost joj je bila da što bolje može osvetliti okolnu tminu, da bude na tom svetlom proplanku svetliji plamičak od onih koji gore po izbama, šumama i špiljama (Kulenović, 1990: 191).

Svaki žanr u kojem se Kulenović pojavio, oprobao, izraz je želje za potpunim doživljajem bića – a taj *doživljaj bića* naspram racija i mišljenja (bez obzira na njegovu ogromnu erudiciju) je osnova njegove cjelokupne poetike. U tom smislu, iako je esej ovdje neodvojiv od same književnosti, ipak ima jednu značajnu razliku u odnosu na nabrojane žanrove – Kulenovićeva *ja* u eseju jeste njegovo *ja*, dok se u ostalim žanrovima njegovo *ja* treba posmatrati kao isključivi proizvod autofikcije¹².

Kulenovićeva *ja* omogućilo je piscu Kulenoviću da ostvari jednu vrlinu za kojom književnost oduvijek čezne, a nije baš uvijek mogla da je dotakne (uspio je to, između ostalih, Dante) – iskrenost, doslovna autentičnost i dokumentarnost. Kulenovićeva *ich*-forma u njegovim romanima nije, ustvari, nikakva forma nego duboki sadržaj teksta, ona je ustvari, Kulenovićev odnos prema životu. A taj odnos prema životu u njegovim romanima, pripovijetkama, putposima

12 Pogledati tekst Davora Beganovića: *Autofikcija Tvrta Kulenovića*.

i radio-dramama možda i najbolje pocrtava upravo njegova esejistika. Tako je u svojim esejima o slikarstvu, na primjer, pokazivao kako slike nisu samo stvar kulture nego su dio života, i da se o njima može na taj način misliti, i pisati.

Mona Liza jeste sve ono što joj se pripisuje i nije ništa od onoga čime se objašnjava. Od prvog susreta znao sam da se u njoj nalazi samo tajna, prava tajna koja se nudi, nameće žal, a koja ništa ne otkriva o sebi. A slici i jeste dužnost da nas uveri u postojanje tajne i da na taj način da smisao životu. „Đokondin osmeh“ nije ni lukav, ni mudar, ni plemenit, ni zagonetan u smislu zagonetke, ništa od svega toga prosto zato što nije proizvod jedne namere i jednog stanja duha, već nečeg mnogo šireg i obuhvatnijeg, osmeh bića, osmeh tela, osmeh ženskog lica, prirodne tajne. On predstavlja „pokret života i misteriju duha“. A misterija, ponovimo, mora što više da se pokazuje i što manje da se otkriva i sukob tih dveju tendencija mora biti oštar i moćan da bi se dobila prava slika i prava žena (Kulenović, 1990: 21).

Mislim da se za razumijevanje Kulenovićevog djela može upotrijebiti misao koju je Tvrtko napisao povodom romana *Majstor i Margarita*. Njegovo djelo je sagrađeno od iskonske tajne ljudske riječi. Sve može da se prihvati kao objašnjenje, i ničim se ne može dovoljno objasniti. On je bio naprosto neki vajar koji je iz magme i gline sveopćeg postojanja oblikovao konkretne egzistencijalne slučajeve, da bi iz njih, i po njima, modelirao slučajeve mogućeg. Stoga, ono što je za epsku kulturu ognjište, a za duhovnu kulturu srednjeg vijeka plamen svijeće, to su za građansku kulturu *abažuri* i *žaluzine*, pisao je Kulenović. Njihovo svjetlo nije malo svjetlo, u svakom slučaju za Tvrтка Kulenovića to je bilo možda jedino svjetlo koje je moglo da mu osvijetli put. Za sebe, svoje junake, on nije vidio drugu mogućnost ljudske sreće osim one koju nudi građanska kultura; kada je te mogućnosti nestalo, kao što je nestalo u romanu *Istorija bolesti*, on, kao i Bulgakov, nije vidio drugog rješenja za čovjeka nego da ga đavo odnese.

LITERATURA:

Tvrtko Kulenović:

Vrata koja se njišu: eseji, Sarajevo, Međunarodni centar za mir, Connectum, Planjax, 2008.

Mehanika fluida: putopisi, Sarajevo, Sarahevo-Publishing, 1999.

Majka voda, Sarajevo, OKO, 2004.

Rezime: autorefleksija, umjetnost i komunikacija prozne magije, Sarajevo, Međunarodni centar za mir, 1995.

Čovekova porodica, Sarajevo, Svjetlost, 1991.

Galerije, Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1990.

Lektira III: (ogledi i prikazi), Sarajevo, Svjetlost, 1988.

Lektira II: (ogledi i prikazi), Sarajevo, Svjetlost, 1984.

Umetnost i komunikacija, Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1983.

Pozorište Azije, Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost, 1983.

Lektira: ogledi i prikazi, Sarajevo, Svjetlost, 1978.

Teorijske osnove modernog evropskog i klasičnog azijskog pozorišta, Sarajevo, Svjetlost, 1975.

Indija i umetnost, Novi Sad, Matica srpska, 1972.

Teorijska literatura:

Beganović. Davor: *Autofikcija Tvrtka Kulenovića*.

Kant, Imanuel: *Kritika moći suđenja*. Beograd: Dereta, 2004.

Džafić, Šeherzada (2019): *Post/modernistička poetika Irfana Horozovića*, Centar Samouprava, Sarajevo.

Pobrić, Edin: *Priča i ideologija: semiotika književnosti*. Sarajevo: Samouprava. 2017.

Pobrić, Edin: *Roman i manirizmi moderne: znak i znanje*, Sarajevo: Samouprava. 2018.

Proust, Marcel: *U traganju za izgubljenim vremenom (sv.1): Put do Swanna*; Sarajevo: Svjetlost, 1997.

Textual universe of Tvrtko Kulenović

Recent Bosnian criticism, directly or indirectly, deals with the issue of classification and systematization of Tvrtko Kulenović's literary work, which due to its specificity can hardly be reduced to usual conventions. This paper gives an overview of the very specificity of that, above all, polyvalent literary work, which encompasses travelogues, plays (dramas), essays and novels – genres that sometimes act separately, and sometimes represent a habitus, i.e. a unique textual universe of Tvrtko Kulenović.

Keywords: travelogue, play, essay, novel, Tvrtko Kulenović

Adresa autora:

Edin Pobrić

Franje Račkog 1

Filozofski fakultet

Univerzitet u Sarajevu

VEDAD SPAHIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

izvorni naučni rad

Svjetonazorske osnove predodžbi o drugom u *Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije*

Apstrakt:

U radu se na tragu poststrukturalne imagologije razmatraju svjetonazorske osnove heteropredodžbi u *Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije* napisanom na osmanskome turskom jeziku u drugoj polovini 18. vijeka. Polazeći od pretpostavke da je slika drugog uvijek kulturalno uslovljena, analiza stavlja u fokus istraživanja inovjerce (bosanski katolici, pravoslavci i Jevreji), vojne i političke neprijatelje Osmanskog carstva (Austrijanci, Rusi, Crnogorci) i nebosanace (Turci i Arapi). Način na koji ljetopisac gradi sliku o inovjercima uvijek ovisi o tome jesu li posrijedi komšije, oni s kojima se dijeli životni prostor, ili pak inovjerci s on strane granice Carstva. Bašeskijini opisi, karakterizacije i komentari „unutrašnjih drugih“ nikada nisu primarno usmjereni na konfesionalni identitet imenovanog; uvijek su te karakterizacije, bile afirmativne ili negativne, orijentirane ad hominem i vezane za konkretne ljude, a markirana svojstva, u imagološkom smislu, natkonfesionalna su, opća i univerzalna. Takva percepcija po svoj prilici je povezana sa ljetopišćevom kosmopolitskom interpretacijom izvornih načela islama i simpatijama prema sufijskom misticizmu. Stoga imagološki horizont Sarajeva u *Ljetopisu* ne funkcioniše na profano-deskriptivnoj nego na etičkoj ravni povezujući iskustveno, konkretno i metafizičko. Deficit informacija i afektivan odnos prema realnoj prijetnji, kada je u pitanju „vanjski drugi“, učinili su da na toj liniji percepcije i kod Bašeskije prevladaju mitološke predrasude i stereotipi.

Ključne riječi: Mula Mustafa Bašeskija; Ljetopis; poststrukturalna imagologija; heteropredodžbe; svjetonazor

Polikompozitne književnosti kakva je bosanskohercegovačka posjeduju izuzetno bogat korpus djela prikladnih za imagološka istraživanja. U jednom multietničkom društvu uvijek je, a pogotovo danas kada su balansi vjekovne koegzistencije ozbiljno poremećeni, vrijedno truda tragati za odgovorima na pitanja kako je, kojim književnim sredstvima, s kojih svjetonazorskih polazišta, pod kojim povijesnim i društvenim uticajima oblikovana slika drugog. Sve to imajući u vidu da je riječ o prostoru gdje je «historija od jedne geopolitičke cjeline stvorila tako neobično komponiranu realnost, i u tako bliski a stoljećima dug dodir dovela različite narode i tradicije, kulture i civilizacije, vjere i običaje» (Lovrenović, 1989, 127). Bosanski čovjek drugost nije percipirao preko zidova imperijalnih i civilizacijskih granica nego ju je živio u najdoslovnijem smislu kao zbiljnost i neposrednost vlastite svakodnevnice.

KNJIŽEVNOHISTORIJSKI OKVIR, METODOLOŠKA POLAZIŠTA I ODREĐENJE KORPUSA ISTRAŽIVANJA

Književnost nastala u osmanskome periodu bosanske povijesti obuhvata – suprotno uvriježenom stereotipnom markiranju njene navodne vjersko-didaktičke monolitnosti i estetsko-duhovne zakržljalosti – veoma širok i šarolik spektar oblika i vrsta pisane riječi: od putopisa, poezije pisane na perzijskom i turskom jeziku, alhamijado pjesništva na narodnom jeziku, bogate epigrafske književnosti i teološko-naučnih spisa islamske i hrišćanske provinijencije do ljetopisa koji su nastajali u franjevačkim i pravoslavnim bratstvima ali i pregnućima posvećenih pojedinaca kakav je bio Mula Mustafa Bašeskija¹. Pred imagološkim čitanjem tekstova iz osmanskog perioda stoji imperativ deskripcije historijskog i društvenog i kulturalnog konteksta u kome su nastajali. Pri tom nam nije namjera afirmirati (niti negirati) predstavu o nekoj edenskoj konvivenciji različitih naroda, kultura i tradicija na geografskom prostoru Bosne i Hercegovine, nego pokušati ustanoviti kakvu to sliku drugog gradi jedan konkretan tekst – Bašeskijin *Ljetopis* – nastao u Sarajevu drugoj polovini 18. stoljeća. Imagološka interpretacija je tim izazovnija što se u ovom slučaju susrećemo s djelom koje donosi kompleksnu sliku historijske zbilje, osvjetljavajući mnogobrojne aspekte i slojeve bosanske stvarnosti. Analizi predodžbi o drugome pristupićemo na tragu poststrukturalne imagologije, što podrazumijeva da „slika neće biti toliko posmatrana u odnosu prema nekakvoj večnoj i univerzalnoj istini, koliko prema osobinama kulturološkog konteksta u kome se ona javlja“ (Gvozden, 2005, 7), pri čemu se „stvarnost i prikaz ne mogu lako odeliti, ne mogu lako stepenovati; slika nije paralelna i odvojena od stvarnosti, već njen

1 Mula Mustafa Bašeskija (pjesnički pseudonim Ševki) rođen je u Sarajevu 1731. ili 1732. godine. Izučio je kazaski zanat ali se nije bavio tim poslom, nego je produžio školovanje u nekoj od sarajevskih medresa, pa je 1757. postavljen za sibjan-mualima u mektebu kod Ferhadije džamije. Dvije godine kasnije primio se i dužnosti imama i hatiba Buzadži hadži-Hasanove džamije. Godine 1763. postaje narodni pisar (katibi-am). Sastavljao je i pisao nepismenom svijetu privatna pisma, molbe, žalbe, ugovore, potvrde, popisivao ostavštine umrlih građana i sl. Sluša predavanja o šerijatskom pravu i astronomiji, izučava misticizam (tesavvuf) i stupa u derviški red kaderija. Bašeskija je sa velikim interesom pratio događaje i život u svom rodnom gradu. Godine 1756. počinje da vodi *Ljetopis*. U prvih nekoliko godina vijesti i opisi događaja su mu kratki i bez ikakvih komentara. Kasnije postaje sve opširniji, slikovitiji i interesantniji. Uporedo sa bilježenjem događaja svake godine je zapisivao i umrle osobe. Vođen 50 godina, njegov nekrologij broji oko 4.000 osoba. To nije samo nizanjanje imena i zanimanja. Izuzetno vješt i slikovit u portretiranju, on je pored ličnog opisa bilježio položaj u društvu, imovno stanje umrlog, kao i njegove karakterne i moralne osobine. Ispisan na turskom jeziku kakav se u Bosni govorio u njegovo vrijeme, original Bašeskijina *Ljetopisa* čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Umrlo je 1805. ili, prema novijim nalazima, 1809. godine.

konstitutivni deo“ (Gvozden, 2005, 6).

Mula Mustafa Bašeskija u svom *Ljetopisu* na faktoljubiv način (što ga izdvaja iz uobičajene nekritičke percepcijske paradigme ondašnjih bosanskih hronika) izvještava o zbivanjima u Sarajevu ali i cijelom Bosanskom ejaletu, dajući pri tom svoje, uglavnom kra-tke, ali često intrigirajuće i efektne komentare. Paralelno uz bilješke o događajima on za svako godišće ispisuje nekrologij u kome iznosi osnovne podatke o umrloj osobi, njenom životu, zanimanjima, načinu odijevanja i sl. Prvih godina tekst *Ljetopisa*, slikovito kazano, teče brže i šturije, kao planinski potok, a u kasnijim godinama se pretvara u široku i smirenu rijeku. Sistemom koncentričnih krugova, u čijem je središtu promatračko/pripovjedačko Ja sa svim obilježjima vlastitog spolnog, socijalnog, religijskog i kulturnog identiteta, Bašeskija predočava obuhvatnu panoramu onovremenog Sarajeva, uključujući i entitete *drugosti*, koje bismo, u širem imagološkom smislu, mogli izdiferencirati na sljedeći način:

- žena kao drugo (*drugost* u odnosu na patrijarhalnu svijest pripovjedača formiranu na fonu specifične bosanskomuslimanske «gender» tradicije),
- vlast kao drugo [*drugost* percipirana kroz prizmu autorove socijalne senzibiliranosti i preferencije etike dostojanstva u odnosu na etiku časti (Vidjeti: Spahić, 2018, 193)],
- seljaci kao drugo (*drugost* formirana u odnosu na transparentnu *urbanu samosvijest* pripovjedača),
- luđaci i božjaci (drugost iz perspektive pripovjedača koji pripada uključenijem dijelu čovječanstva, kao i djelovanja mitološke naive iz narodnih vjerovanja vezanih za ovu kategoriju ljudi).

U užem imagološkom smislu – na kome smo zasnovali i veći dio našeg istraživanja – *drugost* u Bašeskijinom Ljetopisu egzistira u kategorijama:

- 1) inovjeraca (bosanski katolici, pravoslavci i Jevreji)
- 2) vojnih i političkih neprijatelja Osmanskog carstva (Austrijanci, Rusi, Crnogorci...)
- 3) nebosanaca (Turci, Arapi ...)

SLIKA „UNUTRAŠNJEG DRUGOG“

Logikom binarnih opozicija koja barata *pojmovima* a ne *iskustvima*, očekivati je da predodžba o hrišćanima kao drugima bude jedinstvena, jasno definisana već presupozitivnim razlikovnim obilježjima islama i hrišćanstva. No, u tekstu *Ljetopisa* pripadnici hrišćanskog svijeta razdvojeni su na dva zasebna, skoro neuporediva entiteta. Bašeskijina slika kršćanske/hrišćanske zajednice u Sarajevu uslovljena je ne samo arhetipskim predstavama koje religijska tradicija, čijom te(le)ološkom optikom autor promatra svijet, gaji o hrišćanima nego i prožimajućom blizinom mnoštva svjetonazora koji u datom prostoru koegzistiraju, pri čemu bliska koegzistencija potvrđuje, nadopunjava ili osporava bazičnu arhetipsku predstavu. Slika Bašeskijina Sarajeva, reprezentativna za tadašnje bosansko društvo u cjelini, nije slika paralelnih svjetova koji se trpe i tolerišu, nego slika mozaične interaktivne zajednice unutar koje zajedno sa većinskim muslimanima „u Bašeskijinom okruženju nemuslimani stanuju u središtu čaršije, i u njegovom komšiluku, i u selima oko Sarajeva; bave se trgovinom i zanatima; ispovijedaju svoju vjeru; oni koji to umiju, liječe ‘i jevreje, i kršćane, i muslimane’”, druže se s ljudima sličnih interesovanja...“ (Filan, 204, 309). Na drugoj strani, entitet drugog koji obuhvata npr. Austrijance i Ruse, kao reprezentativne predstavnike globalnog svijeta kršćanstva, imagološki je izveden iz opozicije islamski svijet – kršćanski svijet, koju u ovom slučaju treba shvatiti kao *historijsku* a ne *teološko-filozofsku* opreku, pa bi i okvirna oznaka «vojni i politički neprijatelji Osmanskog carstva», čini se, najbolje odgovarala samoj prirodi date slike. U procesu izgradnje slike o njima nezaobilaznu ulogu ima kategorija *granice*, i to barem na dva nivoa:

Na površinskom nivou, koji bi se uslovno mogao imenovati egzoterijskim, pojam *granice* se odnosi na fizički ostvarenu, mehanizmima povijesti uspostavljenu granicu između islamskog hilafeta (u ovom slučaju Osmanskog carstva) i ostatka svijeta. Način na koji ljetopisac gradi sliku o inovjercima kao i sama priroda te slike uveliko ovisi o tome jesu li posrijedi komšije, oni s kojima se dijeli životni prostor, ili pak inovjerci s on strane granice Carstva, kao svojevrsna nepoznanica i prijatnja. Na dubljem nivou, koji pojam *granice* projektuje unazad, u *doba utemeljenja*, granica, iako zamišljena kao ostvariva mogućnost u geoprostoru, nije lišena ezoteričnosti koja je čini bezvremenom i

trajnom. Takvo određenje granice također podrazumijeva dva različita, skoro oprečna odnosa spram inovjeraca koji žive unutar ili van. Taj izvorni pojam granice u islamskoj teleologiji uključuje i sasvim određene pravno-statusne aspekte o kojima govori Muhammed Arkoun: „Osim vjernika (muslimana, op. a.) postojali su narodi Knjige (*ehlu-l-kitab*) koji su uživali status zimmija, tj. šticećenika, zaštićenih od islamske vlasti. Politeisti pak (*mušrikun*) živjeli su izvan granica koje je nudio Božanski zakon. Pravničkim terminima rečeno, postojala je jasna demarkaciona linija između živog prostora islama (*daru-1-islam*), gdje se primjenjivao Božanski zakon (*šeriat*), i zemlje rata (*daru-1-harb*), gdje bi Božanski zakon potencijalno mogao biti primjenjen jednoga dana“ (1996, 163).

Budući da u ljetopisu kao literarno-dokumentarnom žanru između kazivača i teksta ne postoji distanca koja omogućuje stvaranje autonomnih fikcionalnih situacija i likova, neophodno je, osim doktrinarnih načela i temeljne simbolike duhovnosti kojoj autor pripada, osvjetliti i fenotipske aspekte njegove osobnosti kako bismo razlučili individualni prinos na već postojeće modele predstava o drugima. Mula Mustafa Bašeskija, prema šturim podacima koje imamo o njemu, bio je pisar u sarajevskoj čaršiji, a obavljao je i posao imama i hatiba u jednoj sarajevskoj mahalskoj džamiji. Naziv *mula*, koji stoji ispred imena ovog ljetopisca, upotrebljavao se u osmanskome periodu za osobu koja je izučila vjerske nauke u nekoj od vjerskih škola nižega ranga. Kako saznajemo iz *Ljetopisa* bio je pripadnik (murid) sufijskog reda kaderija, te je često posjećivao predavanja alimā (vjerskih učenjaka) i šejhova (poglavara derviških redova), koji su obrazovanje stjecali na ondašnjim prestižnim stambolskim, kairskim ili bagdadskim učilištima. Nekoliko puta Bašeskija spominje knjige iz oblasti islamske apologetike, šerijatskog prava, sufizma, astrologije... koje je na turskom jeziku imao priliku čitati. Na temelju ovih podataka stječemo predstavu o ljetopiscu kao o ličnosti koja, iako formalno nije spadala u samu intelektualnu elitu svoga vremena, ipak solidno vlada recentnim znanjima pripadnog kulturnog hronotopa. Upravo autorova korespondentnost s duhom izvorne islamske učenosti, posebno njenog sufijskog interpretativnog toka (koji u svojoj genuinoj formi vidno insistira na sustinškom/duhovnom jedinstvu religija ibrahimovsko-abrahamovskog religijskog kruga), može ponuditi objašnjenje njegovog odnosa prema

pripadnicima drugih religija². Izvorne, Objavom nadahnute³, geste uvažavanja koje je Poslanik Muhammed upućivao sljedbenicima Krista i Mojsija, kao subaštincima zajedničke abrahamovske monoteističke tradicije, postajale su u sretnijim zajednicama i vremenima praktični modeli ophođenja za muslimane. U onim muslimanskim zajednicama, koje su u prošlosti (a i danas je po prilici tako) činile većinu muslimanskog svijeta, gdje su plemenski identitet, običaji i tradicija prevladali, islamsko pravo se prilično nesavršeno razumijevalo i primjenivalo. Za takva društva, kako primjećuje Akbar Ahmed, Poslanik islama je tek „idealni plemenski poglavar“ (2019, 26).

Narušavanje autentične islamske etike, u Bašeskijinoj interpretaciji, nije samo «zemaljski» grijeh koji bi povlačio kažnjavanje prekršitelja nego, s razloga njene utemeljenosti u Objavi, skrnavljenje etičkih principa predstavlja povredu kosmičkih zakona te sobom nosi posljedice po cijelu zajednicu. Zapravo, „... narušavanje ravnoteže u društvu okolnost je na kojoj Bašeskija provjerava svoje prisustvo u njemu i svoju ulogu zaštitinika te vrijednosti...“ (Filan, 2014, 309) Tako Bašeskija bilježeći nasilje ili zločin koji je izvršen nad hrišćaninom ili Jevrejinom svaki puta to karakteriše kao povredu samog Božijeg poretka, prepoznajući nerijetko bič Božiji u toku i sadržaju događanja koja će uslijediti na pozornici povijesti. U jednoj bilješci za godinu 1770. nasilje nad hrišćanima u Sarajevu on uzročno-posljedično povezuje sa pobjedom Rusa nad Turcima na Hoćinu:

«Rišćanin Risto Karić na silu se oženio kćerkom zimije Kalpaklije iz mahale Latinluk... spomenuti Karić je uz pomoć nekolicine muslimanskih nevaljalaca jedne ramazanske noći bez ikakve krivnje napao na sina i unuka spomenutog Kalpaklije i jednog od njih ubio a za ubistvo potvorio ove jaramaze. Kad su sutradan htjeli da sahrane ubijenog, počese nemuslimani u kafani izazivati i na mejdan pozivati muslimane. *Neki neznalice hudi sijedi, koji nemaju razbora i ne razlikuju dobro od zla, a i ne poznajući propise časnog*

2 U svojoj knjizi o islamskom misticizmu Annemarie Schimmel ističe da vjernik „što više spoznaje Boga, to se smanjuju njegove predrasude i on shvaća da puteva koji vode prema Bogu ima koliko ljudskih duša“ (Schimmel, 2004, 303).

3 „Sa Sljedbenicima Knjige raspravljajte na najljepši način – osim sa onim među njima koji su nasilni – govoreći: ‘Vjerujemo u ono što nam je dostavljeno i što se vama dostavi, naš Bog i vaš Bog je jedan isti, i mi smo njemu predani’“ (Kur’an, Pauk, 29:46; prevod Esad Duraković)

šerijata... nava1e uz Ramazan na jadnu raju, počnu ih ubijati i druga im nasilja činiti.

Uzvišeni Bog, a On najbo1je zna sve stvari, upravo je zbog ovakvih nasilja naputio neprijatelja Moskova na muslimane i neprijatelje učinio pobjednicima» (Bašeskija, 1997, 100-101)

Na drugom mjestu napade na inovjerce drži predznakom kuge, koja je za Bašeskijinog života dva puta harala Sarajevom. U odlomku koji slijedi, ljetopisac, kao i na još desetak mjesta, kugu doživljava najstrašnijom kaznom Neba koja dolazi zbog kršenja nebeskih zakona, pa makar se u ulozi prekršitelja javljala i djeca:

«U ovoj godini pade dobar i velik snijeg. Djeca se po čaršiji grudahu i vrijeđahu Židove i kršćane, tako da dosad ovakve neodgojenosti nisam vidio. I ovaj je slučaj, Bog zna, je predznak kuge, jer raja proklinje, a u tome ima i neka Božja mudrost.» (Bašeskija, 1997, 190)

U jednoj ranijoj bilješci (ne)zgodu, čiji su akteri muslimani i kršćani, Bašeskija komentariše ovako:

«13. redžepa (28. VIII 1776.) na dan *Gospojine* kada je sunce bilo na petom stepenu zviježđa Sumbul, prirediše pekari na Jaliji blizu Pjenkovca teferič-kušanme, a bijaše ih četrdeset do pedeset. Pri polasku na teferič kršćani su išli na čelu alaja, a majstori na konjima. To se nije sviđalo nekim ludama, pa jedan između njih, po imenu Smajil Škono, potuži se čehaji, na što kršćani bijahu smijenjeni sa čela. Na ovo nemuslimani zamjeriše i prigovoriše zašto im se to nije ranije saopćilo i da nije nikako pametno što su ih na ovaj način osramotili. Ali stvar se tako dogodila, a poznato je da neki pojedinci sebe smatraju vrlo pametnim. Međutim, ti isti nemaju baš nikakva razbora ni pameti i od pilava uvijek prave hlapu.» (Bašeskija, 1997, 146)

„Dosljedan u radikalnoj kritici logike gomile, ‘zakona čaršije’, represije glasina i samovolje vlasti“ (Zgodić, 1998, 232), u još nekoliko desetina bilješki Bašeskija spominje nasilničke napade i izljeve netrpeljivosti prema kršćanima od strane sugrađana muslimana ili od samih institucija vlasti [kao što su slučajevi nezakonitog pozivanja kršćana u vojsku ili vješanja razbojnika na vratima crkve (1997, 166 i 266.)], i skoro svaki put priziva Božiju kaznu a prekršioce karakteriše kao jaramaze (lopove, zločince) i neizostavno ih imenuje izrazom *hudi sijedi* što bi, prema prevodiocu *Ljetopisa Mehmedu Mujezinoviću*, značilo «neznalice, ljudi plitke pameti». Zapravo, Bašeskija kao protagonist *etosa ilma*, tj. učenja i znanja kao jednog od ključnih načela islama, ovakvim atribucijama prestupnika želi dati do znanja da je najcrnji grijeh protraćiti život u neznanju (hud osijedjeti), pri čemu „postoji izravna uzročna veza između ilma i konvivencije. Jedno ne bi moglo postojati bez drugoga. Prvo stvara duhovne, intelektualne i kulturološke uvjete za pojavu i uspostavu potonjeg. Potreba da se dođe do Boga putem znanja, koje je ugrađeno u etos ilma, na taj način se prenosi i na prihvatanje Božijeg stvorenja bez obzira na rasne, religijske ili klasne razlike...“ (Ahmed, 2019, 193). A kada je riječ o modusu kauzaliteta zasnovanom na konceptu ‘Božijeg poravnanja’ treba ga, dakako, historijski kontekstualizirati prepoznajući u njemu i realni domašaj jednog sveobuhvatnijeg moralno-intelektualnog nastojanja koje karakterizira „briga usmjerena ne samo na sredinu u kojoj se nepravda desila nego na cijelo društvo. Bašeskija je naime svjestan da svijet nije samo ono što je dostupno njegovom pogledu“ (Filan, 2014, 150). S druge strane, kao transhistorijsko i univerzalno, očitavamo Bašeskijino socio-antropološko gledište „da se odnosi unutar društvene zajednice narušavaju onda kada se kod pojedinaca ili u jednom dijelu zajednice poremeti poimanje o samima sebi“ (Filan, 2014, 146).⁴

Činjenica da Bašeskija u velikom broju bilježi ovakve nepodopštine sasvim se podudara sa predodžbom koju historijska nauka daje o ljetopiševom vremenu, a što je, dakako, u neposrednoj vezi i sa strukturom i konfiguracijom imagoloških motiva prisutnih u samom djelu. Usljed

4 Ovakvo je gledište, istini za volju, opće mjesto tada široko zastupljene diskurzivne prakse socio-teoloških traktata u kojoj ni bošnjački autori nisu zaostajali. Ali Bašeskija, „za razliku od drugih obrazovanih Bošnjaka svoje kritičke sudove i svoje pozitivne vrijednosne projekcije (...) ne deducira iz pisane tradicije i autoriteta islamske ortodoksije“ (Zgodić, 1998, 261), već nas do generalizacija vodi induktivno kroz oprijemljenja životnog svijeta.

neuspjeha reformatorskih nastojanja za transformacijom društva iz militarnog u mirnodopski model, cijeli 18. vijek period je duboke političke, vojne i ekonomske stagnacije Osmanske imperije a time i Bosne kao njene, ka zapadnom svijetu, najisturenije provincije. Od sudbonosne 1697. godine, kada će austrijski princ Eugen Savojski sa 6.000 vojnika pregaziti ovu zemlju a njeno središte Sarajevo sagorjeti u pepeo, usljediće niz velikih društvenih potresa, čija je negativna posljedica povećan obim inkonzistencija u osmanskoj aplikaciji šerijatskog prava (Zgodić, 1998, 232) u odnosu na nemuslimane, kao i poremećaj odnosa između bosanskih muslimana i njihovih katoličkih komšija, koji počinju simpatizirati sa austro-ugarskim ekspanzionizmom i preseljavati se u krajeve iz kojih je Austrija prognala muslimane. Već krajem 17. vijeka «... priljev muslimanskih izbjeglica nadoknađuje odljev katolika: katolički izvori procjenjuju da je više od 50.000 katolika izbjeglo u ratu između 1683. i 1699. godine, a vjerovatno se i egzodus za rata sa Mlecima između 1645. i 1699. god. brojio na desetke tisuća» (Džaja, 1992, 105). Ovi dugotrajni ratovi kao i druge historijske okolnosti dovešće do neminovne vjerske i društvene polarizacije, koja će unekoliko promijeniti demografsku, kulturnu i ekonomsku mapu Bosne, pa samim tim i međukonfesionalne odnose obojiti tamnijim tonovima. O tome, kao očevdac, svjedoči i službenik francuskog konzulata u Travniku Chaumette-des-Fosses: «...da se ne bismo ogriješili o muslimane u ovoj pokrajini, valja kazati da su oni, kako i sama raja (uglavnom seljaci kršćani) priznaje, bili vrlo blagi sve do prije nekog vremena. Ali od početka ovog stoljeća, zbog političke situacije, postali su neobično nepovjerljivi» (Malcolm, 1995, 49-50). Uočljivo je, međutim, da Bašeskija i u takvim okolnostima „rjetko identificira čisto religijske motive i porive sukoba i nasilja. Naprotiv, izazivaju ih profani, vanreligijski motivi i ‘svjetovni’ porivi, kakvi su pohlepa, koristoljublje, pljačka i sl., dakle, porivi svojstveni ljudskoj prirodi kao takvoj i motivi što ih producira priroda socijalnog poretka kao takvog“ (Zgodić, 1998, 238).

Unatoč svemu, dakle, Bašeskijin perceptivno-imagološki objektiv pozicioniran je uzvodno od povijesnih datosti. Ne zanemarujući realnu pretpostavku da su tako baždarena vizura, pa i generalna odstupanja od mainstream diskursa nefikcionalne historijske proze svoga vremena, povezani sa činjenicom da je *Ljetopis* tajni spis, dobrim dijelom svoga sadržaja za samog autora izrazito kompromitantan i ekskluzivno namijenjen budućim

generacijama, ipak čvrsto stojimo pri uvjerenju da to nije usamljenički glas i da odražava historijsku bit bosanskog modela konvivencije, metonimijski ilustriranog slučajem zabilježenim 1780. godine:

”Luda kći jednog starca silazila bi u čaršiju. Djeca bi je zadirkivala, a ona bi ih tjerala topuzom koji joj je visio o lancu. Od nje su čak i odrasli bježali. Lijepo se pokrivala, tako da je niko nije mogao vidjeti; feredžu bi uredno namjestila (...) nakon što se svijet s njome zabavljao nekoliko dana, počеше od nje strahovati, tako da su pred njom i kolukčije bježale. Navaljivala bi na vrata krčmi, na kršćane, Židove i djecu, i pritom bi psovala” (Bašeskija, 1997, 177.)

Bilješku navodimo kao primjer u kome se, možda, krije supsrat Bašeskijine osjetljivosti na eroziju međukonfesionalnih odnosa. Opasnost od poludjele djevojke prijeti svakom ali ljetopisac na kraju markira one koji su, iz njegove vizure, najmanje zaštićeni - *Židove, kršćane i djecu*. Stavljanje sugrađana Jevreja i kršćana u isti niz sa djecom najdirektnije izražava jednu načelnu definiciju za kojom se zapravo u većini tekstualnih ulomaka o inovjercima autor povodio – u pravnim načelima Islama kršćani i Jevreji imenovani kao *zimmije* bivaju tretirani i kroz šerijatsku pravnu kategoriju nazvanu *garibun* tj. oni koji trebaju zaštitu. Bašeskija kao „mistik umjerene linije, svijetu priznaje dvije njegove razine, unutarnju i vanjsku (...) Hakika je naziv za unutarnju Istinu ili ‘unutarnju stvarnost’ koja je u samoj srži islamskog otkrovenja. Šerijat (spoljni zakon) u stvari je prenosnik ili izraz hakike i to je razlog što su sufije uvek među najusrdnijim braniocima spoljnog zakona“ (Karić, 1982, 202).

Slika inovjeraca u tekstu *Ljetopisa* funkcionira, historijski gledano, manje na iskustvenim a više na simboličkim premisama, unutar kojih je kategorija *nezaštićenih*, čini se, bitno odredila sam okvir te slike. K tome, slika inovjeraca osjenčena je fonom jednog odmjereno izraženog osjećaja bliskosti među *posvećenima* (narodima Knjige), a taj izraz bi se ovdje odnosio na vjernike, u nedoktrinarnom smislu te riječi. Tako ljetopisac, nabrajajući sugrađane nastradale u jednoj pobuni 1773. godine, za izvjesnog Hasan-agu kaže da je

«imao veoma lijepo ophođenje prema kršćanima i Židovima»⁵, ističući tu osobinu kao vrijednosnu ocjenu karaktera, a, s druge strane, često prepoznaje i lijepe karakterne osobine kao i pobožnost pojedinih hrišćana i Jevreja, među kojima je mnogo njegovih prijatelja:

«Pobožni kršćanin starac Popo, sofija.» (Bašeskija, 1997, 147)

«Zimija Risto, ali ne zapravo Risto, primjera mu na svijetu nije bilo (...) brzo je (treba bi) išao, mistik, pravi rišćanin, pobožan (...) On nije nikoga uznemiravao. Imao je kuću na varoši, koja je pripala državi, jer umrli nije imao nasljednika. Ne bi nikoga psovao ni napadao.» (Bašeskija, 1997, 215)

«Salamon, čohadžija, bazrđan, bogat, moj prijatelj. Siromašnom svijetu bi pozajmljivao pare uz potvrdu.» (Bašeskija, 1997, 227)

«Zimija Mileta, pravi neimar, kojeg su na putu ubili Arnauti-razbojnici, kad je ovaj s nekoliko kesa novaca išao u Novu Varoš radi kupovine stoke. Bio je lijepe naravi.» (Bašeskija, 1997, 343)

Sa stanovišta historijskog iskustva nesvakidašnje priznavanje svojstva *pobožnosti* pripadnicima drugih konfesija zacijelo možemo blagodariti Bašeskijinom doživljaju svijeta baziranom na elementima sufijske ezoteričke tradicije, koja je u svome «traženju Duha u drugome» izbaštinila jednu osobenu vrstu kosmopolitizma. To insistiranje na bliskosti posvećenih, koje kod Bašeskije do izražaja dolazi i u frekventnoj upotrebi judeo-hrišćanskih simbola u tumačenju snova i neobičnih vijesti, potvrdni je vid sufizmom emaniranog transcendentalnog jedinstva religija abrahamovskog religijskog kruga⁶ i najbolje bi se mogao oslikati poznatom metaforom o «vinu koje poprima boju čaše». Među mnogim značenjima ove izreke, kako kaže Seyyed

5 Treba naglasiti da je podjednak pa možda i izraženiji Bašeskijin afinitet prema personalizaciji aktera nasilja prema nemuslimanima.

6 Sufijsko učenje, čiji je ljetopisac, po vlastitom svjedočenju, pristaša, najčešće se i određuje kao islamski ezoterizam a svakoj ezoteriji je svojstven «veoma visok stupanj sinkretizma, tako da su sve klasifikacije u tom korpusu uveliko proizvoljne ili bar nametnute; u tom sinkretizmu, u potrazi za krajnje unutrašnjim, geografske i vremenske razlike prirodno se rastaču» (Karahasan, 2004, 106)

Hossein Nasr, „je to, da božansko otkrovenje poprima boju oblika u kojem je otkriveno specifičnoj grupi ljudi. Primalac, to će reći čaša, daje boju vinu ili onome što je otkriveno s Neba, a na dubljoj razini tu samu čašu su oblikovale ruke Neba“ (1996, 33).

Na osnovu rečenog mogli bismo u vezi sa Bašeskijinom predodžbom „unutrašnjeg drugog“ izvesti najmanje dva opća zaključaka:

Prvo: Kada govori o ljudskim slabostima, manama ili vrlinama svojih hrišćanskih i jevrejskih sugrađana, Bašeskijini opisi, karakterizacije i komentari nikada nisu primarno usmjereni na konfesionalni identitet imenovanog; uvijek su te karakterizacije, bile afirmativne ili negativne, orijentirane *ad hominem* i vezane za moralni habitus, sposobnosti i umijeća konkretnih ljudi, a markirana svojstva, u imagološkom smislu, natkonfesionalna su, opća i univerzalna – bilo da se radi o plemenitostima ili *gadostima*, kako bi to u jednoj, neznatno drugačije formulisanoj, misli rekao naš jedini književni nobelovac. Riječju, Bašeskijino kategoriziranje sugrađana nemuslimana izraz je njegove „aksiologije slobode, pravde, nenasilja, tolerancije, znanja i antifanatizma“ (Zgodić, 1998, 256)

Drugo, gradeći sliku o svojim sugrađanima druge vjere Bašeskija nikada ne reproducira sadržaje iz okoštalog registra stereotipnih predstava o drugima, o njihovom načinu življenja, običajima, vjerovanjima, sposobnostima, izopačenostima i svemu onome što se zna ili uobražava da zna o drugima. On ne daje skoro nikakve informacije o pojavnim oblicima religijske i folklorne tradicije bosanskih hrišćana i Jevreja, niti, s tim u vezi, izvodi bilo kakve generalizacije⁷. Štaviše, i kada navodi primjere konverzije hrišćana u islam, Bašeskija se upadljivo suzdržava vrijednosnog prosuđivanja, što uvjerljivo svjedoči o širini i karakteru njegova intelektualnog horizonta.⁸ Imagološki horizont *Ljetopisa* ne funkcioniše na profano-deskriptivnoj nego na etičkoj ravni povezujući iskustveno, konkretno i metafizičko, te, posljedično tome, činjenica koja se registrira nosi u sebi i ton orijentirajućeg idealiteta. Otuda njegova odluka da „prati, registrira i bilježi sudbine Bošnjaka-hrišćana,

7 Izuzetak su datiranja događaja za koja Bašeskija najčešće koristi nazive kršćanskih/hrišćanskih svetkovina, što je kao sastavni dio opće jezičke prakse u Bosni i Hercegovini preživjelo do danas.

8 Isto zapaža i Kerima Filan ističući da je za Bašeskiju „čovjek slobodan u vlastitom opredjeljenju i treba biti slobodan od tuđe (ljudske) procjene svog opredjeljenja“ (2014, 152).

i u čisto informativno-činjeničnom pogledu, jest odluka sa pozitivnom vrijednosnom afekcijom“ (Zgodić, 1998, 235).

Treće, Bašeskija upadljivo rijetko iznosi loše osobine sugrađana nemuslimana, izuzev kada je riječ o manifestnim pojavama koje prelaze u remećenje tadašnjeg moralnog koda ponašanja. A i tada ih uglavnom samo navodi a ne komentariše. Osim ličnog senzibiliteta za položaj manjinskog drugog, to se sigurno može dovesti u vezu i sa njegovom lojalnošću šerijatskom modelu pozitivne diskriminacije nemuslimana u islamskim društvima koji, uz niz drugih praksi, podrazumijeva i autonomiju u parvosudnoj nadležnosti. „... u stvarima građanskog krivičnog sudskog postupka, izuzev u slučajevima kad je i musliman bio upleten, ovaj svijet bio je praktično podložan svojim duhovnim poglavarima” (Karić, 1982a, 334). Očito da Mula Mustafi, kao osobi primjerno senzitivnoj⁹ za identitete i razlike, prosuđivanje o takvim slučajevima predstavlja prekoračenje granice dobrog ukusa i zadiranje u tuđi pravnu stečevinu.

POGLED PREKO GRANICE

Iako *Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije* obuhvata gotovo cijelo jednoburno stoljeće, obilježeno sukobima i ratovima sa Austrijom i Rusijom, na relativno malo mjesta spominju se ljudi i narodi s druge *strane granice*. Razlog deficita takvih sadržaja mogao bi ležati u činjenici da je administrativna granica Osmanske imperije, koja se u to doba podudarala sa sjevernom, južnom i zapadnom granicom Bosne, u isto vrijeme bila i razmeđe kulturno-civilizacijskih zona, među kojima je razmjena informacija i kulturnih dobara već stoljećima unazad izrazito niskog intenziteta. Ljetopiščeva neinformiranost ili pak poslovična suzdržanost spram očitovanja o onim stvarima o kojima nema dostatnih i provjerenih saznanja¹⁰, gradi tako neku vrstu znakovitog «minus prisustva» kada je riječ o imagološkim karakterizacijama Austrijanaca i Rusa kao naroda

9 Tema vrijedna posebnog istraživanja su retorički aspekti u artikulaciji Bašeskijine empatične slike drugog. U nizu primjera iz teksta *Ljetopisa* koje bi pritome trebalo uzeti u obzir ističe se slučaj vješanja jednog hrišćanina: „U ovoj godini obješen je na crkvenim vratima jedan razbojnik, slabašni zimija” (Bašeskija, 1997, 223). U pravu je Enes Karić kada sugerira: „Upotrebljavajući za ovog nesrećnika pridjev “slabašni” usuđujemo se prosuditi da je ljetopisac na njegovoj strani...” (1982a, 333)

10 Bašeskija je dosljedno suzdržan od širih i empatičnih komentara ako nije u pitanju vlastito iskustvo nego vijesti iz druge ruke ili tuđe izjave. „Tuđe riječi su za Bašeskiju pojava, nisu događaj” (Filan, 2014, 146).

s kojima je Osmansko carstvo tada najizrazitije konfrontirano. Sliku o njima Bašeskija svodi na faktografski hladnu predstavu o arhetipskom neprijatelju, izvještavajući jezgrovito i kratko o brojnosti njihovih vojnih snaga, topova i konjanika, doživljavajući njihove poraze kao božansku milost a njihove pobjede kao božansku srdžbu, ili pak reprodukujući mitološke fantazme kroz induciranu viziju o Austriji kao mračnoj zemlji i staništu bajkovitog zla:

«Svijet je pričao kako se, navodno, u neprijateljskoj zemlji Austriji pojavila nekakva velika aždaha, za koju kažu da joj je tijelo ogromno ...» (Bašeskija, 1997, 306)

Jedan od rijetkih izuzetaka kad je riječ o vojnim neprijateljima jeste zapis iz 1768/69. godine u kojem Bašeskija bilježi pohod bosanskog valiye Mehmed Silahdar-paše na Crnu Goru. Predstavljajući taj pohod kao veliku pobjedu muslimana, o Crnoj Gori i Crnogorcima piše:

«Na ovim cmogorskim putevima je vrlo teško voditi borbu, jer je to sami kamen, pa je nemoguće to opisati onome ko nije vidio. Ja sam od nekoliko osoba slušao da bi voljeli, kako kažu, na drugu koju vojnu i šezdeset konaka daleko otići, jer im je to lakše negoli u ovaj kameniti kraj. Osim toga, neprijatelj, ako ga napadneš, skriva se, jer ima sto hiljada zaklona. S Crnogorcima je vrlo teško voditi borbu, jer oni u borbi nemaju određenih pravila nego iznenada dočekaju, a brzi su na nogama da im je teško naći primjera. S njima se ne može boriti onaj koji ne poznaje njihove varke. Zato su i u ovoj borbi mnogo doprinijeli pobjedi Trebinjci, Nikšićani i stanovnici Spuža koji su im vješti.» (Bašeskija, 1997, 80)

Prenoseći što su mu, kako sam tvrdi, neposredni učesnici rekli, Bašeskija daje veoma upečatljivu sliku Crnogoraca izgrađenu na fonu, očigledno, još prije Bašeskije formiranih a i danas uvriježenih mitova o njihovoj ratničkoj vještini.

Bašeskijin imagološki diskurs o Arapima i Turcima čini niz eksciplitnih iskaza u kojima se daju neke uopćene karakterizacije. Premda sa ovim narodima živi unutar granica iste države, on kategoriju mileta (državljanstva) jasno razdvaja od etničke pripadnosti i tretira ih u punom smislu riječi strancima.

Kao specifikum uočili smo naklapanje o jezičkim razlikovnim obilježjima tj. isticanje tobožnje superiornosti maternjeg mu bosanskog u odnosu na arapski i turski jezik, čime je potenciran samosvjesni bosanski identitet. Inače, tekst Ljetopisa u više aspekata izražava tu svijest o etničkoj i jezičkoj posebnosti Bošnjaka, primjerice kroz iskaze o bosanskoj a ne osmanlijskoj vojsci u Bosni, o autohtonoj epskoj bošnjačkoj tradiciji i sl.

Slika Arapa ipak bitno se razlikuje od predodžbe o Turcima/Osmanlijama, što je po prilici povezano s činjenicom da je dodir Bošnjaka sa Turcima bio neposredan, opipljiv i dugotrajan a sa Arapima posredovan i simboličan. Nabrajajući, u svečarskom stilu, povijesne datume i događaje iz ranoislamskog perioda arapske povijesti, Bašeskija daje predstavu o Arapima kao hrabrim i beskompromisnim sudionicima zbivanja koja predstavljaju ishodište općemuslimanske povijesti. U više hićaja (kratkih poučnih priča) koje donosi u drugom dijelu *Ljetopisa* glavni protagonisti nose arapska etnička obilježja bilo da su kao Arapi označeni ili da njihovu pripadnost tom etnosu sugeriraju imena junaka. Niz anegdota ima porijeklo iz *1001 noći* pa su i tipsko-karakterne osobine likova delokalizirane i univerzalizirane zahvaljujući višestoljetnom procesu dijahronog usmenog prenošenja i horizontalnog migriranja sadržaja ovog zbornika. Turci Osmanlije oslikani su pak znatno tamnijim bojama, ponajviše kao arogantni i uznositi ljudi. U nekrologiju za godinu 1776. ljetopisac za Omer-efendiju, zamjenika katiba u mehkemi, kaže da je bio «poput kakvog Osmanlije jordamli» (Bašeskija, 1997, 134). Na drugom mjestu Bašeskija nimalo ne skriva svoju duboku averziju prema Osmanlijama:

«Jedan *turnadžija*, iz Istanbula. Ovi iz Istanbula dolaze u poderanoj obući s pola papuče i tražeći kakve službe, šetaju se vilajetima. Šta ćeš, svrha je novac». (Bašeskija, 1997, 258)

Na istom fonu u nekim od Bašeskijinih anegdota konfrontirani su bošnjački i anadolijski intelekt, pri čemu se ovaj prvi redovito prikazuje superiornijim:

«Sin nekog jaramaza, kojem bijaše ime Jaramaz, često je putovao po Anadolu. Tako jedne noći u Anadolu nađe se u društvu aga i drugih mještana koji su priredili sohbet-

halvu uz koju igraše razne igre. Najposlije upitaju i došljaka: «Bošnjak, da li i ti znadeš kakvu igru?» Bošnjak kao stideći se reče da i on znade neke igre, pa od svih prisutnih pokupi po neku vredniju stvar: sat, srebrni nož, novac i drugo, a ovima reče da se oni povežu za ruke i tako jedan časak pričekaju dok se on vrati. Jaramaz Bošnjak sada izađe iz odaje, uzjaše na konja i odatle pobjegne ...» (Bašeskija, 1997, 380)

O SVOJIMA, O OVCAMA I ANĐELIMA – PREČNIK IDENTITETSKOG KALEIDOSKOPA

U povratnom spregu slika drugog javlja se i kao suplement iskaza u kojima Bašeskija iznosi autodefinicije bošnjačkog/bosanskog karaktera i mentaliteta. Neka u tom smislu, umjesto zaključka, a kao ilustracija, i neodvojiv dio našeg razmatranja o kategoriji drugosti, posluže bilješke u kojima ljetopisac daje dvije sasvim oprečne karakterizacije vlastitog naroda:

«Bosanski svijet je čudnovat svijet, naivan je i neznalica, sličan ovci. Ako, naprimjer, neko nekog pohvali, pa bilo to paša ili ma ko drugi, svi ga u tom počnu slijediti, i to ide kao lanac. Međutim, ako domalo iza toga istog neko pokudi, i opet ga slijede» (Bašeskija, 1997, 277)

U vrijeme odlaska na vojne, međutim:

«Krađa nije bilo zato što nije bilo kradljivaca, a ne zato što su kuće čuvane. Bošnjaci su u tom pogledu u odnosu na druge narode kao anđeli ...» (Bašeskija, 1997, 267)

Ne samo reda radi, u konačnici vrijedi podsjetiti da je u predmodernim epohama drugost bila diferencirana na konfesionalnim, klasnim, spolnim i uzrasnim osnovama. U skladu s tim ljetopisac sugrađane pripadnike svih vjeroispovijesti smatra jednom etnijom i ravnopravnim uživaocima milletskeg statusa, ne uzimajući vjersku pripadnost kao referentnu vrijednost po sebi, pa utoliko i ove autodefinicije predstavljaju zajedničke odrednice i pokazatelje svijesti o unutaršnjem balansu identiteta i razlike – gdje se, da upotrijebimo Bašeskijinu identitetsku metaforu, *razabrani pilav nikada ne*

pretvara u kuhanu kašu, a koji će konstituiranjem modernih nacija poprimiti bitno drugačiji format iziskujući nove sebi prikladne moduse „amortizacije socijalnih antagonizama, vjerskih izolacionizama i kulturno-običajnih paralelizama“ (Zgodić, 1998, 241). Međutim, ono što je uočio kao krajnosti u prečniku identitetskog kaleidoskopa ostalo je u Bosni nepromijenjeno – i dalje vrijedi za sve.

LITERATURA

Ahmed, A. (2019). *Putovanje u Evropu*. Sarajevo: El-Kalem

Arkoun, M. (1996). Ljudska prava i Islam (E. Karić, ed.). In *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate* (p. 159-170). Sarajevo: Fond otvoreno društvo

Bašeskija, M. M. (1997). *Ljetopis*. Sarajevo: Sarajevo Publishing

Džaja, S. M. (1992). *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost

Filan, K. (2014). *Sarajevo u Bašeskijino doba: Jezik kao stvarnost*. Sarajevo: Connectum

Gvozden, V. (2005). Književna imagologija u perspektivi. *Ostrvo*, 4, p. 3-21.

Karahasan, Dž. (2004). *Knjiga vrtova*. Sarajevo: Connectum

Karić, E (1982). Ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, 2, p. 195-206.

Karić, E. (1982). Humanistički nazori Mula Mustafe Bašeskije. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, 3, p. 329-335.

Kur'an. Prevod Duraković, E. (2004). Sarajevo: Svjetlost

Lovrenović, I. (1989). *Labirint i pamćenje*, Sarajevo: Oslobođenje

Malcolm, N. (1995). *Povijest Bosne*. Zagreb: Erasmus Gilda: Novi Liber; Sarajevo Dani

Nasr, S. H. (1996). Religija i religije: izazov življenja u mutireligijskom svijetu (E. Karić, ed.). u *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate* (p. 11-41).

Sarajevo: Fond otvoreno društvo

Schimmel, A (2004). *Islamin Mistik Boyutlari* (Çeviren E. Kocabiyik). Istanbul: Kabalci

Spahić, V. (2018). Anticipativna poetika tajnog spisa: Oknjiževnim vrednotama i novovjekovnoj etici Bašeskijina nekrologija. *Društvene i humanističke studije* - DHS 1 (4), p. 189-194.

Zgodić, E. (1998). *Bošnjačko iskustvo politike*. Sarajevo: Euromedija

The world-view foundations of hetero-images in Mullā Muṣṭafā Basheskī's Chronicle

Abstract:

Written in the second half of the 18th century in the Ottoman Turkish language the Chronicle of Mullā Muṣṭafā Basheskī discusses ideological references about hetero-images in regard to post-structuralist imagology. Considering the hypothesis that the image of the other is always culturally conditioned, the members of other religions are researched through the analysis (Bosnian Catholics, Orthodox and Jews), military and political enemies of the Ottoman Empire (Austrians, Russians, Montenegrins) and non-Bosnians (Turks and Arabs). To be more precise, the way in which the chronicler creates the image of the members of other religions always depends on the fact whether they are neighbors i.e. people who live nearby and share living space or the members of other religions living across the Empire's border. Basheskī's descriptions, characterizations, as well as his comments of the "inner others", are never primarily directed at the religious identity of the mentioned ones; those characterizations, however, either affirmative or negative, are always ad hominem oriented and related to real people. Nevertheless, as regards to the imagery point of view, those characterizations go beyond the notion of religion, being general and universal. Accordingly, such perception is related to chronicler's cosmopolitan interpretation of the original rules of Islam, as well as to his affinity towards Sufi mysticism. As a result, imagery point of view of Sarajevo in the Chronicle does not function on the profane-descriptive, but on the ethical grounds, thus connecting empirical, concrete and metaphysical. However, as regards to the "external others", the lack of information and affective relation towards the real danger, resulted in predominance of mythological conceptions and stereotypes even in Basheskī's Chronicle.

Keywords: Mullā Muṣṭafā Basheskī, Chronicle, post-structuralist imagology, hetero-images, world-view

ŠEHERZADA DŽAFIĆ

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

pregledni naučni rad

Prostorni obrat u proznome opusu Amira Brke – mnemotopi grada Tešnja

Dosadašnja recentna književna kritika pažnju je posvećivala pretežno poeziji Amira Brke. Ovaj rad bavi se proznim stvaralaštvom, uz ukazivanje na kompatibilnost poezije i proze, a potom proze i publicistike, kojima je konstantna motivska okosnica grad Tešanj. Metodologija rada uporište nalazi u mnemotehnici, pod hipotezom da je Amir Brka kroz polivalentan opus dekonstruirajući učmali prostor bosanske kasabe, rekonstruirao svezremenski i sveprostorni mnemotop grada, a potom i samoga teksta. Time je Brka simbolično na/činio prostorni obrat u bosanskohercegovačkoj književnosti, posebno kroz djela *Monografija grada*, *Crna sveska* i knjigu *Jerej*, koje su, svaka na svoj način, borba protiv zloglasnih ideologija i inputi kako su tekst i knjiga zasnovani na istini jedini vjerodostojni mnemotopi.

Ključne riječi: prostorni obrat, distopičnost, mnemotop, Amir Brka, Tešanj

1. UVOD: PROZA U PJESNIČKOM OPUSU

Uvjeren sam da je kritički pristup takvom književnom opusu nemoguć u obliku klasičnog prikaza, već je nužna interpretacija koja svoj jezik usklađuje s jezikom poezije i priče (Kazaz 2016: 7).

Onoga trenutka kada je Amir Brka¹ napisao da je njegova dokumentarno-publicistička knjiga *Jerej* u cijelosti "zapravo, fusnota za poemu *Tačka*" (Brka, 2016: 5), ovaj pisac napravio je, svjesno ili nesvjesno, povijesni obrat u poimanju funkcije književnosti te odnosa historiografije i fikcije. Naime, podređujući historiografiju književnosti, Brka pokazuje kako književnost, iako zaseban svijet, može biti produhovljenija i vjerodostojnija negoli bilo koja historijska činjenica. Otišao je Amir Brka i dalje pokazavši kako prostor književnog teksta omogućuje arhiviranje stvarnih prostora, jače negoli bilo koji materijalni spomenik, in(d)icirajući time da je literarni tekst sam po sebi već spomenik, ali i neograničeni prostor u kojem je jedino moguće uspostaviti relaciju prema onome stvarnome. Time Brka potvrđuje tezu Renate Lachmann da je ustvari "sam tekst neumoljivo pamćenje" (Lachmann, 2002 : 306), a svoju literarnu geografiju, svojevrsno memorijsko mapiranje prostora, gradi preko toposa grada Tešnja, što se može inkorporirati u povijesnu sliku cijele Bosne i Hercegovine. Pri svemu tome, Brka dekonstruira konvencionalne žanrovske obrasce, stavljajući težište na tekst i njegov kontekst.

Analogno tome, ako se dijahronijska osa ovoga opusa sagleda kroz tri sinhronijske tačke u kojima je objavljena proza, nije teško uočiti da oskudna proza u bogatome pjesničkom opusu, predstavlja rezime onoga pjesničkog. Naime, Brka je objavio čak 30 knjiga, a od toga samo tri prozne. No, iako se čini da poezija dominira, ipak prozno štivo je u sebe utkalo sve ono poetsko čime predstavlja aproksimaciju – vrstu objasidbeno-narativnog interpretiranja svega onoga što se u stih saželo, "(...) jer, Brka se ne bavi samo značenjem onoga što želi da predstavi, on se bavi postavljanjem pjesme u kontekst drugih pjesama, postavljanjem konteksta jedne kulture u kontekst drugih kultura, ličnosti postavljene u kontekst Drugih" (Pobrić, 2018/19: 191). To ujedno implicira činjenicu da ovaj autor ne robuje žanrovskim obrascima, naprotiv, on ih dekonstruira, rekonstruirajući sasvim originalna djela, i na

1 Kao što postoje djela, koja, da bi se razumjela, trebaju biti smještena u kontekst cijeloga opusa, jednako tako postoje i pisci koji svojom cjelokupnom pojavom na sceni, povlače i pitanja ko su i šta su, ukratko, pisci čiji tekst iziskuje kontekst, oni čije djelo predstavlja i suštinsko djelovanje. Jedan od tih pisaca na bosanskohercegovačkoj književnoj i kulturnoj sceni jeste Amir Brka (1963, Tešanj), o kojemu je dovoljno reći nekoliko crtica: rođen i školovao se u Tešnju, boravio na studiju književnosti u Sarajevu, a potom se vratio u rodni Tešanj gdje započinje djelovanje u Kulturnom centru. Svojim djelovanjem pokazuje kako je moguće da jedan mali gradić postane centar kulture, a s druge strane, kroz književni opus pokazuje kako su bosanskohercegovački gradovi (iako je u opusu težište na imaginarnom Tešnju) postali stjecište moći pogrešnih ideologija (etničkih, religijskih, nacionalnih, kulturnih), pri čemu pravilna dijagnoza (uspostavljena kroz i u jeziku/pismu) vodi ka mogućem ozdravljenju.

sadržajnom i na formalnom planu. Stoga i ne čudi da mnogi kritičari² Brkino prozno djelo determiniraju pjesničkim ili poeziji daju prozni predznak, i obrnuto. Tako npr. Ivan Lovrenović za poemu *Tačka* kaže da je to “u isti mah složena i dosljedno ispričana priča (...) moguće je i ovako reći: poema *Tačka* u sebi na virtualan način sadrži cijeli jedan komprimirani roman” (Lovrenović, 2015). Na osnovu toga, možemo i za prethodna poetska ostvarenja utemeljeno konstatirati da su u određenim momentima svojevrsne fusnote za poeziju koja je već objavljena ili onu koja slijedi. Ta sublimacija poetskog u prozno i obrnuto, ukazuje na vještinu i, prvenstveno, originalnost ovoga pisca. Dakle, činjenica da u Brkinom opusu prevladava poezija nije i ne može biti tek puki bibliografski podatak jer su tragovi poetskog mišljenja i govora nazočni i u njegovim proznim tekstovima, a što je jasan indikator cijeloga opusa – misija da se pronade i ukaže na smisao, što je svojevrsna “filozofija pjesništva” (Pobrić. 2018/19: 190) u kojoj možemo artikulirati i prozu i publicistiku, koje su kod ovoga autora, kako vidimo, konvencionalno relativizirane. Stoga su veoma bitni načini na koje čitamo Brkin opus, pri čemu tumačenje u deridijanskom smislu postaje suvislo ukoliko ne otkrijemo značenje. Već iz naslovnih sintagmi njegovih djela prostor se čini kao ključ kojim je moguće otkriti bit pojedinih djela (a samim time i cijeloga opusa).

1.1. PROSTORNI OBRAT – OD KASABE DO GRADA

Uzimajući tekst (dakle, ono već zapisano) kao najvjerodostojniji materijal, Brka od svoga prvoga djela nastoji rekonstruirati i konstruirati grad Tešanj – od njegovoga imena do uloge u povijesti. U prvome redu on dekonstruira prostor grada kroz fikciju, da bi bumerangom uspio konstruirati smisleni prostor grada. Tom tezom može se pristupiti literarnoj geografiji ovoga pisca, koja preko toposa grada Tešnja, donosi ustvari sliku gradova cijele Bosne. Tu se uočava i površinski sloj poetike u kojoj je novina signifikantna kroz urbanu komponentu prostora, koja u bosanskohercegovačku književnost ulazi nakon 90-tih, konkretno u post/ratnom periodu kada okupirani i destabilizirani

2 Dosada je o Amiru Brki objavljen velik broj književnokritičkih tekstova koji su objedinjeni u zborniku *Kritičari o Amiru Brki* (2020). Pored toga objavljene su samostalne studije: Vojislava Vujanovića: *Kozmogolija riječi: poliptih o pjesniku Amiru Brki* (2007), potom knjiga Envera Kazaza *Jezik negativne ontologije: poetički okviri književnog opusa Amira Brke* (2016), knjiga Almira Zalihića *Poetika razdešenih detalja Amira Brke* (2017). Objavljen je i zbornik *U svijetu bez središta: zbornik sa naučnog skupa o književnom djelu Amira Brke* (2018) te knjiga Milana Garića *Zapis o Knjizi ili Sabrano pjesničko govorenje Amira Brke* (2019).

grad postaje tema i ključni prostorni motiv – do tada se kao prostorna tema nametala bosanska kasaba sa svim njenim simboličnim značenjima³. U proznome opusu Amira Brke dešava se preokret i u tom smislu, jer njegovi, uglavnom, intradijegetski pripovjedači pokušavaju pronaći izlaz ”pred čamotinjom bosanske kasabe što nagrizava živce, ruši karakter i neizlječivo truje dušu” (Brka, 2014: 8). Taj preokret ne podrazumijeva dotadašnju, uglavnom, idealiziranu sliku prostora, već dekonstruiranje postojećega, uz markiranje onoga kako ne bi trebalo biti (a što je uslovljeno dugogodišnjim ”stanjima”). Pri svim tim procesima Brka nije optimista, ne gradi neku utopijsku projekciju budućnosti, već ukazuje na bitak u trenutku, koji bi trebao biti daleko od malograđanskog kafkijanskog ozračja. Posebno će to doći do izražaja u knjizi *Monografija grada* u kojoj grad postaje sredstvom da se opiše sudbina njegovih stanovnika (s pretpostavkom da pisanje predstavlja jedini smisao), spotaknutih u provinciji neminovno prolaznog vremena. Ista poetika nastavlja se i u prozi *Crna sveska*, da bi, na koncu, knjiga *Jerej. Pseudosakralni pledoaje za genocid u Tešnju* reflektirala stvarni problem na koji je Brka motivski već u ukazivao u publicističkim djelima.

U nastavku rada nastoje se rasvijetliti načini na koje pisac markira prostore savremenog grada te pokazuje kako krivljenje historije ili čak povijesti⁴ jednoga grada, podrazumijeva i njegovo rušenje. Iza svega navedenoga nazire se i hipoteza da je Amir Brka dekonstruirajući učmali prostor bosanske kasabe, rekonstruirao svezremenske i sveprostorne mnemotope grada, a potom i samoga teksta. Tehnika koja se koristi uporište nalazi u mnemotehnici konkretno mnemotopima, koji su specifikum, kako ovoga pisca, tako i bosanskohercegovačke književnosti općenito.

3 Kada se sagleda ukupan prostor stare pripovjedačke Bosne onda u prvi plan dolazi bosanska kasaba u kojoj se najbolje ogledaju turbulentni elementi bh. poraća (I. Andrić, H. Kikić, A. Nametak, Z. Dizdarević, B. Čopić), ali i (iz)gradnja te spoznavanje identiteta pojedinih protagonista (A. Muradbegović, H. Humo, I. Andrić, I. Samokovlija). Takva kasaba upravo je dobar primjer prostornog, ali i poetičkog obrata u bh. književnosti. Kako su se svi pisci na neki način dotakli te i takve kasabe, možemo kasabu uzeti i kao ključni motiv Stare pripovjedačke Bosne. Ono što plijeni posebnu pažnju jeste činjenica da su svi pisci toga perioda naslikali sličnu kasabu – kasabu na raskrsnici, najmanje dvije civilizacije i kasabu koja se bori s problemima koje donosi interkulturalna interakcija jer su se nove kulture time i novi prostori prihvatili na različite načine (Džafić, 2015, 2018: 397).

4 U ovome radu se pod historijom podrazumijeva tačno datirani događaji dok pod poviješću se misli na događaje i prije njihovog datiranja.

2. KNJIŽEVNA MNEMOTEHNIKA

Nije slučajno da je metod mnemotehnike, *ars memoriae*, memorativa, a u okviru nje i mnemotopa utemeljen još u antici kada je pjesnik Simonid pri rekonstrukciji potresa, a koji se desio nakon njegovoga izvođenja poezije, koristio “prostorne koordinate” (Assmann, 2005: 35). Tada je Simonid sjećanje iz kategorije vremena prebacio u kategoriju prostora što će postati osnovom metodom pri rekonstrukciji pamćenja. Upravo će taj primjer biti polazište mnogobrojnim teorijama mnemotehnike, da bi Rimljani ovo umijeće kodificirali kao jedno od pet oblasti retorike, ostavljajući ih kao naslijeđe srednjem vijeku i renesansi, a odjeci su prisutni i u najnovijim istraživanjima⁵. Princip mnemotehnike sastoji se u tome da “odaberemo određena mjesta i da o stvarima koje želimo zadržati u svijesti, stvorimo mentalne slike te da ih pričvrstimo za rečena mjesta” (Cicero, *De Oratore* II 86, 351-354, u Assmann, 2005: 35). Baš poput pjesnika Simonida i pjesnik Brka dekonstruirao, a potom rekonstruirao prostore grada Tešnja. Na tragu toga, Nihad Agić ističe kako Brka književnost odnosno poeziju “predstavlja kao prostor sjećanja, te literarno, poetski inscenira prostore pamćenja” (Agić, 2002: 131). Naime, Brka u kafkijanskom ozračju apsurdnih okolnosti niže crtice o zaposleniku u kulturnom centru, koji, tragajući za neriješenim slučajevima grada (od njegovoga imena do pojedinih mjesta i ljudi), ustvari traga za krhotinama prošloga identiteta kako bi došao do mogućeg smisla (i grada, i ljudi u njemu). Nedostižno urbano prizorište (tek skicirano u *Monografiji grada*), na poljuljanoj granici između sna i jave (ukomponirano u prozama *Crna sveska*), seli se od zatvorenih prostora kulturnog centra do javnih mjesta (biblioteka, muzeja, spomenika, religijskih građevina), koja također imaju nepouzdan status u stvarnosti sve do historografske građe (*Jerej*). Takvi prostori duboko prodiru u duševnu sferu arhiviranih ljudi kojima pripovjedač nastoji dati novi identitarni status procesom pisanja.

5 Tradicija je djelovala do duboko u 17. stoljeće kada ga preuzima Francis Yates (*The Art of Memory*, 1966) u svome klasičnom djelu na koje su naslonili kasniji istraživači: Blum, 1969; D. F. Eckelmann 1978; A Assmann/D. Harth 1991., A Haverkamp i R. Lchmann 1991.

2.1. OD MJESTA PAMĆENJA DO MNEMOTOPA

Ključnu definiciju mnemotopa, a na koju će se referirati kasniji teoretičari (između ostalih, A. Purdy i P. Nora) daje Assmann podrazumijevajući pod mnemotopima u prvome redu "topografske tekstove kulturalnog pamćenja", što konkretnije predstavlja "prostore u kojima je lokalizirano sjećanje" (Assmann u Prlenda/Brkljačić, 2006: 71). Upravo su pojmovi mjesta pamćenja i prostori pamćenja bili projekti Pierrae Nore, iako se i ostali teoretičari fenomena "pamćenje" i "sjećanje" slažu u konstataciji da prostor igra glavnu ulogu u kolektivnoj i kulturnoj mnemotehnici (Yates, 1966; Blum 1969, Assmann 2005), a kako "umijeće pamćenja operira s imaginarnim prostorima. Referirajući se na pjesnika Chacheperresenba, Assmann ističe kako "pisac, sam sa svojim srcem mora iscijediti svoje najunitarnije sopstvo, kako bi sa nečim vlastitim i novim mogao opstati naspram tradicije" (Assmann, 2005: 118). Na sličan način i Brka potiskuje vrijeme (koje prolazi) u malu korist prostora (jer i prostor postaje nebitan, opće mjesto) kako bi ukazao na ambivalentnost postojanja. Jedini smisao u činjeničnoj ljudskoj prolaznosti jeste u pisanju, odnosno zapisivanju sjećanja koje se prenosi s generacije na generaciju. Time Brka dekonstruira mnemotope utemeljene na često irelevantnim svakodnevnim segmentima, kako bi pokazao da je pisanje priča jedini smisljeni mnemotop – njegova djela i opus u cjelini predstavljaju jedan specifičan mnemotop čineći i time prostorni obrat (iz konkretnosti u apstraktnost) unutar bosanskohercegovačke književnosti. No, da bismo u svemu tome uvidjeli funkciju mnemotopa, na Brkino stvaralaštvo uputno je kontekstualizirati pojam onako kako ga definira Anthony Purdy, to je "hronotopski motiv koji se manifestuje kroz prisustvo prošlosti svjesno ili nesvjesno kroz tragove sjećanja manje ili više različitih perioda u životu kulture pojedinca" (Purdy, 2002: 447). Na ovu konstataciju naslanja se Nicolas Phetes po kojemu da bi se ostvario mnemotop, kao što umjetnici pamćenja mogu izvesti svoj rad kroz prostorne modele, pojedinačne argumente govora ili sjećanja iz djetinjstva, "potrebno je proživljeno prevesti u slike (zamišljati) i postaviti u predstavljenu zgradu na lokacijama (lokusima) na temelju kojih se mogu u bilo kojem trenutku pronaći ispravnim redoslijedom" (Phetes, 2015: 196). Na taj se način sama književnost može shvatiti i ispitati kao mjesto sjećanja:

“utoliko što se kulturna misao ne odnosi na stvarne krajolike ili same urbane prostore, već na njihovu semiotizaciju, kodiranje i imaginarno referiranje u tekstovima, mnemotopska istraživanja moraju manje promatrati sama mjesta nego diskurse o njima, u koje su uključene i književne figure” (Phetes, 2015: 198-199).

Dakle, i Nora i Phetes govore o važnosti prostora na način kako je upućivala i tradicionalna metoda mnemotehnike s tim da idu dalje u pridavanju važnosti književnog teksta kao mnemotopa. S obzirom da i sam Assmann smatra da ”najprvobitniji medij svake mnemotehnike jeste uprostorenje (Assmann, 2005: 70), sasvim je uputno i prozni opus Amira Brke sagledati kroz povijesno građenje mogućih i smislen(ij)ih prostora.

3. IMAGINARNI MNEMOTOPI GRADA TEŠNJA

“Blago Tešnju! Na imaginarnom atlasu gradova, stvorenih u poeziji i poezijom, pa su stvarniji od stvarnih, upisan je s najvećima, Tešanj, Amira Brke!” (Ivan Lovrenović, 2020)

Dosadašnja istraživanja Brkinog pjesničkog opusa ukazuju na postojanje mnemotopa. Posebnu pažnju mnemotopima (unutar imaginarnog Tešnja) posvećuje Enver Kazaz, koji povodom Brkine zbirke *Turistički vodič*, zaključuje kako:

”Brka korak po korak gradi egzistencijalnu mapu, osobenu unutarnju topografiju svoga stvarnog i simboličnog grada, da i se odjednom ukazalo kako nas njegov lirski subjekt, svojevrsni turistički vodič ne provodi isključivo kroz stvarni grad i njegove mnemotope nego i kroz onaj potisnuti, sakriveni grad i naličja tih mnemotopa” (Kazaz, 2016: 50).

I prozni opus Amira Brke partikularnom kolektivnom strategijom pamćenja prošlost preoblikuje u figure sjećanja, koje učestvuju u rekonstrukciji identiteta grada, pri čemu mapirani identitarni obrasci postaju mnemotopima. Mnemotopi opet, s druge strane, ukazuju kako se njihovom konstrukcijom dobiva simbolički identitet grada, ali i njegovih stanovnika, koji postoje

samo ako iza sebe imaju čvrstu prošlost, odnosno ako se “odugovječi njihova priča i, tako, njihova egzistencija koja odavno predstavlja prošlost (Brka, 2001: 11). Pisac je pri tome figura koja spaja prošlo i sadašnje dajući time neku moguću perspektivu vremenu koje dolazi. U tome svemu veliku pomoć ima druga figura, ona “nepostojeća” iz prošlosti koja se ogleda u pjesniku koji je tu živio stoljeće ranije. Uz pretpostavke postojanja takvoga pjesnika, Brka uspijeva pomoću mnemotopskih tačaka grada ukazati na njegovu vremensku cikličnost uokvirenu prostorom grada. Mnemotopi pri tome, ne samo da su iskazani kroz mjesta, već su rekonstruirani u oličenju knjiga, fotografija, spomenika, koji prerastaju u simbole identiteta. Rekonstruirajući i dekonstruirajući prošlost, prenoseći uspomene u materijalni oblik Brka ustvari arhivira individualnu i kolektivnu prošlost čime doprinosi željenoj identitetskoj prepoznatljivosti i na koncu zaključku kako se osobni identitet ne može odvojiti od kolektivnog, koliko god se od njega zaziralo, da bi, na koncu, dekonstruirao i sam mnemotop grada.

3.1. LEGENDE I MITOVI KAO MNEMOTOPI

Već samom naslovnom sintagmom svoga prvog proznog ostvarenja, *Monografija grada*, Brka ukazuje na ključne determinatne – vrijeme-prostor, tako što i samu naraciju ambijentira vremenom i prostorom, ali na način da se za tim vremenom traga kroz sjećanja pri čemu prostor ostaje nedefiniran. Baš zbog toga povezni motiv pri interpretiranju kratkih prozних crtica, a koje čine *Monografiju* jeste prostor što se vidi već po samome naslovu čime se, po Kazazu, otvara nekoliko bitnih poetičkih problema⁶. Kao takav, prostor grada nudi okvire koje dosada nismo susretali u tom i takvom obliku, u bh. književnosti, ali i šire. Naime, taj prostor postaje dvostrukim kodom u kojem personificirani grad prepoznaje samoga sebe pomoću protagonista (njegovih stanovnika tako da knjiga nema (glavnoga) protagoniste), ali i stanovništvo želi (pokušava), ne toliko spoznati sebe (kao što je to bila praksa ranije), koliko uzeti aktivno učešće u procesu prepoznavanja grada,

⁶ Na prvoj razini, to je problem prirode teksta koji slijedi iza naslova, jer monografija podrazumijeva naučni tekst, odnosno naučno utemeljen tekst koji obrađuje jednu temu. Na drugoj strani, ovim naslovom otvara se problem znanstvene utemeljenosti teksta, pri čemu se stvaraju složeni odnosi između fikcionalnog i stvarnog, imaginarnog i činjeničnog, pri čemu činjenica mašte postaje istinitija, vrijednija nego činjenica maternjeg svijeta. (Kazaz 2016: 106). rotagonisti gube identiteteovi tajprog proznog ostvarenja z povijesno građenje mogućih i smislenijih prostora.nu definiciju da

njega samoga, a preko njega i potvrdu o posebnom kolektivnom identitetu. Međutim, stanovništvo je osuđeno na traženje jer ne postoji adekvatna osoba (umjetnik: pisac, slikar), koji bi mogao vjerodostojno opisati i upisati grad. Tada dolazi do vraćanja u mitologiju i traženja rješenja negdje u dubokoj povijesti. U takvim situacijama gotovo je nužno ukazati na funkcionalizaciju legendi i mitskog vjerovanja stanovnika grada o njegovu porijeklu i nastanku, njegovoj tajnovitoj i svakojakim misterijama ispunjenoj prošlosti. Tada zapisi i povijesni dokumenti postaju mnemotopi, ali nepouzdana s obzirom da tajna grada ostaje neodgonetnuta.

Intertekstualne igre koje su prisutne u ovoj prozi također su u ulozi mnemotopa i imaju za cilj dočarati prostor pa se tako početno pozivanje na pjesmu *Grad* Konstantina Kavafija može shvatiti kao mudra uvertira u ono što će se donijeti kroz samo prozno tkivo. Kavafijeva je pjesma apokaliptička vizija grada iz kojeg se nikad ne može otići pa čak i kad se ode "ovaj grad zauvijek će te pratiti" (Brka, 2001). Time Brka pokazuje kako se identitet grada stiče putujući kroz povijesno iskustvo, a dešava se stapanjem fakcionalnog prostora u narativni prostor priče.

No, iako su misteriji o porijeklu grada posvećene brojne studije, iako se kroz samo djelo nastoji rekonstruirati prošlost, ta rekonstrukcija ne uspijeva, jer pri svim tim procesima prostor ostaje nedefiniran, a vrijeme nedokučivo. Potraga za piscem koji će zaokružiti hronotopsku priču o gradu i tako ga učiniti vječnim predstavlja ektopično lutanje njegovih stanovnika (najčešće umjetnika raznih profila), koji pokušavaju dovršiti identitet grada. Svi uzimaju učešće u njegovome (duhovnome) izgrađivanju, a *prokletstvo grada* tjera ih da u svojim nakanama budu odlučniji. Tako *Monografija grada* postaje prostor koji je u svojoj biti nedokučiv – to je prostor u kojem protagonisti gube identitete jer nisu spremni na budućnost bez prošlosti. Tako *Monografija* nastaje iz želje da se zapiše kako bi se *bilo*:

“(...) jedno osobito osjećanje posebnosti kod stanovnika toga grada, jer je nasuprot drugim gradovima čije ime nije bila tajna, u toj maglovitoj i neopisivoj atmosferi dozvoljavala samozatajnu vjeru da ta stigma omogućuje da se, jednom, ipak ustanovi kako su ljudi ovdje drugačiji od onih iz drugih, definiranih naseobina” (Brka, 2001:15).

Taj oćut mjesta prenosi se i na oćut imena jer stanovnici uporno tragaju za znaćenjem imena grada, ali nemogućnost pronalaska, pri ćemu se već ta detektivska igra ćini napetijom tako da je ”zahvaljujući ovome *neodgonetnome nomenu*, već pri njegovu spomenu u zraku poćinjala lebdjeti izvjesna mistićna aura” (Brka, 2001: 15). Zavodljiva misao o posebnosti odvodi stanovnike grada ćak do ”nedvosmislene tvrdnje” da je jedan od dva grada što ih spominje Konstantin Porfirogenet, zapravo taj njihov grad. Spoznaja da to njihovo oćkriće nije istinito tjera ih dalje u potragu pri ćemu je to odsustvo dokumentarne osnove/graće ”produbljivalo i do fantazma pojaćavalo njihovu sposobnost da utemeljenje svojoj zaćarenosti pronalaze u legendama.” (Brka, 2001: 15), a upravo ”sadrżaji sjećanja imaju vremensku komponentu kroz vezivanje na dogaćaje i kroz periodićni ritam sjećanja” (Assmann, 2006: 54).

Na koncu, nastojeći ispisati priću o gradu pripovjedać aludira na spisateljsku nemoć. Grad je potrebno narativno oblikovati kako bi mu se ispisao smisao, jer, ispriповijedati grad znaći dati mu smisao. Stanovnici grada imaju etićki imperativ ispisivanja tog prostora. Osvrtom na prošlost grada donosi se njegovo bogatstvo, njegova vrijednost graćena desetljećima pa i stoljećima ranije. Pri svemu tome pripovjedaćev odnos prema gradu je objektivn, a kroz to se donosi distopijska projekcija budućnosti što se nameće kao razlog nostalgićnog vraćanja u prošlost grada⁷. No, prilikom rekonstrukcije grada pripovjedać se suoćava s mnemonićkom krizom, a koja je uzrokovana oskudnim dokumentima o njegovoj prošlosti, tako da postojeći mnemotopi uoblićeni kroz legende u gradu gube na svojoj vaćznosti. No, bespmoćnost u odgonetanju porijekala tjera stanovnike dalje u prošlost jer su odavno ”bili prešli na onu stranu ţivota koja se moće smatrati pasivistićkom, a sa aktivnim ţivljenjem vezivalo ih je joć jedino sjećanje” (Brka, 2001: 10). Kljuć pri svemu tome jeste naracija ”i zato je svaki od njih to svoje sjećanje pretakao u priću, fatalizmom i surovoću ţivota osjenćen iskaz što su ga smatrali razlogom zbog kojeg su došli na ovaj svijet, a kraj priće predstavljao je, zapravo, i kraj ţivota” (Brka, 2001: 10). I upravo je jedina nada u piscu koji bi mogao ovjekovićiti ”istinu” o gradu.

7 U tim trenucima se oslanja i na usmena predanja kakvo je i poema o Kudret-vodi, legenda zapisana od stranca u kojoj je kljućna rećenica: ”Naša laća ionako svome neznanom cilju dalje plovi sama”. Ovom rećenicom ujedno zavrćava i prića gdje se glas ekstradijegetskog pripovjedaća s heterodijegetskim odnosnom (jer on tako distancirano pripovijeda) stapa s istim pripovjedaćem legende koji govori isto iz ekstradijegetske pozicije s istim odnosom - jer ja sam stranac i evo doćao sam vam kroz ovu svoju reportaću/legendu reći istinu o vama samima.

Nastojanje da se upozna i opiše grad posebno će doći do izražaja u centralnoj priči *Monografija grada*⁸. Ljudi u tom gradu su “ljudi na ivici” (Brka, 2001: 10) život u tom gradu je pasivistički, a s aktivnim življenjem vezivalo ih je jedino sjećanje. Sva ta osjećanja stanovnici pretakaju u priču, jer kraj priče predstavljao je kraj života: “Preostalo im je nošenje te priče u sebi kao nečeg što onemogućuje dalji život, i istovremeno objašnjava, opravdava propast” (Brka, 2001: 10). Sada kada su čuli da u njihovome gradu živi pisac, povjerovali su da je to način da se ovjekovječi njihova priča, i tako, njihova egzistencija koja je odavno predstavljala prošlost. Taj zavičajni pisac se stapa sa sredinom kao što se prostor priče stapa sa prostorom grada: “on je prestao živjeti i pretvorio se u medij priče” (Brka, 2001: 10). Dakle, potraga za onim ko će napisati priču o tom prostoru pretvara se u samu priču. Pripovjedač osjeća tjeskobu zbog nemogućnosti izražavanja, a razlog toj tjeskobi pronalazi u nekoj kobnoj sudbini grada u kojem “nikada nije rođen niti jedan pisac” (Brka, 2001: 9). I oni koji su bili u tom gradu, dolazili su sa strane napisali štošta, ali “ono što se ovdje vrhovnim kriterijem smatra nije rođenjem ispunio” (ibidem). Dakle, nije zadovoljen osnovni kriterij *prispadnosti* tom gradu. Pripovjedač ima šansu jer zadovoljava taj esencijalni kriterij “on je ovdje rođen” (Brka, 2001: 9), tako je taj “beskrajno stari grad konačno dobio svoga pisca” (Brka, 2001: 10). Kroz ovako konstruiran mnemotop, nastoji se ironično ukazati na ustaljene greške uobraženog stanovništva, a samim time i univerzalno ljudskog. Sličnu konstataciju donosi Enver Kazaz i povodom pjesničkog opusa u kojem “Amir Brka zamaskiranost svijeta čini providnom, jasnom, dopirući u svojoj poeziji, kroz poetsku igru obrnutom, dekonstrukcijskom logikom, do samih suština postojanja čovjekova svijeta i njegova napora da se odredi u tom svijetu” (Kazaz, 2016: 25). U toj univerzalnosti i Kazaz prepoznaje grad Tešanj po kojem je “*Turistički vodič* unutrašnja poetska razglednica grada, koji u knjizi nije imenovan, ali se po svemu, po svakoj ličnosti, njenoj biografiji, događaju, građevini, predmetu, prepoznaje da je to Tešanj, ali samo kao referencijalna osnova za svaki grad i načine na koji on reprezentira svoj identitet” (Kazaz, 2016: 49).

8 Na višem stepenu tekstualnog ustroja, i kada nije eksplicitno iskazano, nije teško naći upućivanja na stvarne topose grada Tešnja. Nazočnost tog entiteta očituje se kad se donose podaci vezani za grad. Naime, u knjizi je splet konotacija koja čine pripovijest o gradu u gradu. Uvođenje u narativ označava mjesto gdje se, unutar nostalgičnog snatrenja činjenični prikaz povijesti napušta zarad projekcije hipotetične mogućnosti.

Grad u *Monografiji* je neutralno mjesto kojem mračni potencijal daju ljudi u njemu – nelagoda prostora u ovoj prozi prouzrokovana je upravo ljudskim faktorom, a sveprisutna je. U pripovjedačevom boravku u gradu ispoljavaju se različiti odnosi, uporno traženje značenja, ali i posebnosti tog imena. Upravo po Burneru ono što tvori stanovitu kulturu mora biti “lokalna sposobnost sabiranja priča prošlih događanja u neku vrstu dijakronijske strukture koja omogućava kontinuitet u sadašnjost - ukratko, izradu kakve povijesti, tradicije, zakonskog sistema, sredstava koja osiguravaju povijesni kontinuitet ako ne legitimnost” (Burner, 1991:20).

Mnemotopska kriza iskazana je kroz nemogućnost sjećanja i kroz nepostojanje vjerodostojnih tekstova. Legende o postanku grada su samo skice koje treba narativno uobličiti. Tako dobivamo dvije labave narativne niti: iskustvo vezano za prošlost i sadašnje tapkanje u nedefiniranom prostoru i nedokučivom vremenu, oličeno nepouzdanim mnemotopima usječenim u ukupan bosanskohercegovački kulturalni prostor, koji je kolektivno privržen utopijskim počecima i distopijskom ishodu.

3.2. BIBLIOTEKA, GROBLJE I FOTOGRAFIJA KAO MNEMOTOPI

Mnemonička patnja nastavlja se i u prozama *Crna sveska*. No, dok je u *Monografiji grada* rekonstrukcija vezana za kolektiv, u ovim kratkim proznim crtama pripovjedač se ostvaruje kao “povjesničar vlastitog života” (Nora, 2006: 33). Iako na prvi dojam djeluju kao disperizvan tok asocijacija, pasosi po motivskom rasporedu koncentrirani su i usmjereni na ukazivanje kafikajnskog ozračja, s time da Brka, u odnosu na Kafku koji je dijagnosticirao, nastoji izbjeći ponavljanje takvoga ozračja. Topofobičnost pred gradom, nesigurnosti pred opasnostima koje se pred njim i u njemu otvaraju nove mogućnosti koje Brka vješto koristi kako bi iskoračio izvan okvira tog prostora. Na tragu toga, Enver Kazaz će takav prostor okarakterizirati kao prostor *među javom i med snom* (Kazaz, 2016: 115), što ponajbolje oslikava stvarnu sliku nepodnošljive jednoće postojanja, odnosno daje mogućnost da se iskaže neiskazivo. Jednoća postojanja izražena je kroz mnemotop ustajalog vremena i prostora iskazanih kroz: “neutoljivu čežnju za životom u velikom gradu, za putovanjima, za prijateljstvima, pustolovinama kakve zažarena mladost žudi”, jedini vjerodostojan mnemotop je biblioteka jer svu čežnju

za putovanjima “gasio sam u toj biblioteci koja je sada postala moje jedino utočište pred čamotinjom bosanske kasabe što nagriza živce, ruši karakter i neizlječivo truje dušu” (Brka, 2014: 8). Biblioteka kao mjesto koje nudi nepresušne izvore literature, bit će i stjecište mnemotopa pri čemu posebno mjesto zauzimaju artefakti pisca čija ostavština je dio biblioteke:

“Svakodnevno sam sate provodio u biblioteci, među knjigama, u prašini starih novina i časopisa, listao, čitao, potom i sam, bojažljivo i kriomice, počeo pisati. Posebnu draž tu je predstavljao privatni knjižni fond pisca koji je umro u Sarajevu pred više desteljeća, a grad je tada, neočekivano i bez ičega u svojoj povijesti što bi dalo naslutiti da je moguć i jedan takav čin, donio odluku da od porodice otkupi njegovu biblioteku (...) Ništa što se ovdje zbivalo, ni prije, ni poslije, ne može se s ovim porediti” (Brka, 2014: 8).

Tada pripovjedač, ne samo da mapira prostore Tešnja, već dolazi do izvora koje pretače u mnemotope cijele Bosne: “pisac je bio istinski zaljubljenik Bosne. To sam znao već i po onome što je pisao, a to je i njegova biblioteka jasno otkrivala. Nalazio se u njoj primjerak, činilo mi se, svake knjige i isječak iz novina, ili barem kopija svakoga teksta o Bosni što je bilo gdje, bilo kada i na bilo kojem jeziku štampan” (Brka, 2014: 9). Sreća zbog netom otkrivenog mnemotopa jednostavno ga tjera da i sam kreira mnemotope po već ucrtanoj, tek otkrivenoj stazi:

“Na katu se nalazila njegova spomen-soba, s knjigama nemarno posloženim u police na sva četiri zida, sa izlizanim radnim stolom i foteljom, sa starim ćilimom na podu koji se već polako počinje raspadati; pretrpana, zabacana svim i svačim, gotovo neprohodna - baš kao da je pisac netom negdje izišao i kao da u životnoj jurnjavi nema ni vremena ni volje “zategnuti” i urediti taj svoj radni prostor. Imao sam privilegiju da mogu kad god hoću bez ikakva nadzora ući u tu prostoriju i pretraživati po knjigama, po ladicama, po dokumentima i raznovrsnim drugim starim papirima, po kutijama sa neizbrojivim fotografijama, mapama, crtežima, pastelima, akvarelima, portretima” (Brka, 2014: 10).

Tu je ključna crno-bijela fotografija mrtvoga pjesnika koja na koncu uokviruje jedini smisao, kako sudbini pjesnika, tako i univerzalnoj sudbini čovječanstva: “I ne samo da je taj momenat zasjenio sve ostalo što pamtim iz biblioteke nego me osupnuo i usjekao se tako snažno da je to zauvijek ostao jedan najintenzivnijih dojmova u mome životu” (Brka, 2014: 11). Nora mjesta pamćenja definira kao ostatke, to je ”krajnji oblik u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije što je priziva zato što je ne poznaje” (2006: 28). Kao svjedoke vremena Nora navodi “muzeje, arhive, ugovore, zapisnike, spomenike” (2006: 28), što će biti ključnim lokusima i u ovim crticama. Kao ključni mnemotop ovdje se nameće biblioteka u kojoj pronađena ostavština davno zaboravljenog pjesnika, njegova soba i fotografija oživljavaju i postaju vjerodostojni mnemotopi preko kojih je moguće otkriti identitet/e.

U proznoj crti “Čuvar groblja” posebno je zanimljiv grob pjesnika koji je tu živio stoljeće ranije i koji opominje kako je sve prolazno pa čak i groblje kojemu je osnovna prostorna zadaća da čuva sjećanje na umrle, a sada se veliki pjesnik javlja u ulozi “čuvara groblja”⁹ jer jedino još na njegovom grobu se može pronaći svježja ruža. Kako spomenici kao mjesta pamćenja funkcioniraju kao figure u kojima je “maksimum smisla sveden na minimum znakova” (Nora, 2006: 36), tako u ovome slučaju djeluje i grob pjesnika koji je opisao i ovjekovičio prošlost grada. Pjesnik kao da čuva mrtve od zaborava, od te, za svijet živih, konačne smrti “i kao da opominje kako razlike između živih i mrtvih uistinu i nema” (Brka, 2015: 33).

Time Brka pokazuje kako mnemotopi poput groblja nisu vjerodostojni u očuvanju pamćenja, kako se oni ”ne akcentiraju znakovima (spomenicima), nego se u cjelini uzdižu u rang znaka, odnosno bivaju semiotizirani” (Assmann, 2005: 70), pri čemu posebno mjesto nalaze u književnosti.

U kontekstu toga, priče o pjesniku koji je tu živio prije stotinu godina i jedini dao smisao gradu, a koji se danas ogleda kroz mnemotop groblja, dokumenata/fotografija i opusa koji je ostavio, Brka iznosi da postoji nada za

9 “Posebnost pjesnikovog groblja - njega živi kao da, zbog nečeg nejasnog, ne smiju dirati; štaviše: povremeno mu se vraćaju da ga obnove, urede, osvježe. S vremena na vrijeme na njemu osvane ruža, ili cijeli buket. A taj se pjesnikov grob, tako, uspostavlja kao čuvar groblja koje nestaje, čuvar spomena da je to bilo groblje, i da su ovdje pogrebeni oni što su nekad hodili ovim gradom i borili se za svoj prostor - baš onako kako to čine oni koji su danas živi” (Brka 2014: 33).

taj grad. Jan Assmann ističe kako je “lom između jučer i danas upravo smrt jer, “tek s krajem, kao radikalnom nemogućnošću nastavka, život dobiva oblik prošlosti u kojoj može počivati kultura sjećanja te da se sjećanje na umrle može okarakterizirati kao “prascena kulture sjećanja” (2005: 50). Pri svemu tome, ideja mjesta pamćenja kao simboličkih mjesta pomaže prepoznavanju i učvršćivanju ključnih mjesta iz kolektivnog pamćenja ili sjećanja. Preko mjesta pamćenja i figura sjećanja (osobe, rijeke, ulice, građevine), zapravo pratimo grad kroz kolektivnu memoriju. Koncept mnemotopa tako se povezuje s dvostrukim značenjem izraza topos i atopos, što s jedne strane može značiti konkretna geografska i arhitektonska mjesta, s druge strane argumentirane ili metaforičke floskule” (Phetes, 2015: 197).

Uzimajući u obzir prostornu funkcionalnost, odnosno način na koji prozni subjekti iznose svoja promišljanja o gradu, dolazi se do nesigurnih zaustavnih (i prostornih i vremenskih) tačaka u kojima je vidno poremećen odnos između toposa i aktera pri čemu oni naizmjenično djeluju jedan na drugoga pretvarajući te trenutne prostorne usidrišne tačke u nemjesta, a što će na koncu prerasti u simbolički oćut mjesta pri čemu još jedino narativ može funkcionirati kao mnemotop.

3.3. TEKST KAO NAJVJERODOSTOJNIJI MNEMOTOP

Pitanje mnemotopa svakako povlači pitanje vjerodostojnosti, tj. koliko možemo biti sigurni da je pohranjeno mjesto pamćenja vjerodostojno. Govoreći o artikulaciji istine kroz kulturalno pamćenje, Jan Assmann uvodi princip hipolepse¹⁰, koji se odnosi na procese kontroliranja istine i artikulacije sumnje u razlikovanju poruke i informacije. Riječ je o polemičkim, agonističkim principima. Među uvjetima hipoleptične komunikacije kultura pisma postaje kultura konflikta.

Brkina knjiga *Jerej* pokazuje koliko su pogubni lažni tekstovi, kao i prekvalificiranje istinitih tekstova u lažne: Jerej Mihailo Gavrilović je postavljen za paroha Srpske pravoslavne crkve u Tešnju. Tome su se svi u

¹⁰ Grčka riječ hypolepsis koristi se u kontekstu na koji se želimo nadovezivati; dakle, nadovezivanje na ono što je rekao prethodni govornik (Assmann, 2006: 327), što se dešava i u ovome slučaju, s tim da se ovdje dešava opovrgavanje onoga što je prethodnik izrekao.

Tešnju obradovali¹¹, posebno autor knjige, koji mu šalje poruku sa čestitkom najvećega pravoslavnog praznika, nakon čega pokušava pronaći podatak je li tešanjaska parohija nešto organizirala povodom praznika. Tada na internetu nailazi na govor Jereja na temu “Istorija pravoslavlja u Pousorju, Parohija Tešanjaska”.

Subjekt ili čak objekt narativa postaje osoba koja bi po svome profilu trebala nositi uzvišene etičke vrijednosti od kojih je na prvome mjestu istina. Međutim, mladi pop širi laži o postojanju objekta pravoslavne crkve, i to baš u mjestu koje je pomoglo da se srpska pravoslavna crkva uopće uspostavi u Tešnju. Uz govor samoga jereja Gavrilovića, autor otkriva lavinu laži koje je mladi paroh počeo prenositi. Nakon saslušanja, autor odlučuje da na osnovu arhivske i historijske literature opiše sve kako je tačno bilo: period osnivanja pravoslavne crkve i uopće njenoga ne/postojanja na području grada Tešnja pa do samoga razvoja Srpske pravoslavne crkve u Tešnju: “Ništa drugo nisam mogao zaključiti nakon što sam odgledao ovu Jerejevu projekciju fikcionalne Atlantide koja je, tobože, potonula u moru najezde islama” (Brka, 2015: 11). U prilogima knjige Brka dodaje faksimile arhivskih dokumenata iz kojih se jasno vidi da je svoje tvrdnje pisao na temelju relevantnih izvora.

Po Assmannu svaki se hipoleptično organizirani tekst trojako odnosi: 1. na ranije tekstove, 2. na stvari i 3. na kriterije na osnovu kojih se zahtjev za istinom teksta i različitost poruke i informacije da kontrolisati. Koherencija nastaje u hipoleptično organiziranom diskursu trokuta autora, prethodnika i stvari, koji biva kontroliran zajedničkim istinosnim kriterijima (Assmann, 2006: 332). Baš na taj način i Brka donosi rasplet situacije pri čemu tekst djeluje kao preventivni mnemotop jer, ”stotinama godina kasnije se ne bi mogao uspostaviti odnos prema toj stvari kao prema onome što je prethodni govornik rekao, kad i ovdje ne bi bilo poduzete specijalne mjere predostrožnosti s ciljem institucionaliziranja permanencije, koje ovu stvar čine prisutnom u svijesti kasnijih generacija” (Assman, 2006: 333). Dakle, knjiga *Jerej* dođe kao podsjećanje na prošlost koja je bila zlokobna upravo zbog pogrešnog perpetuiranja neistina. Ovoga puta Brka želi tome stati na kraj, pri čemu

¹¹ Takve geste imućnih Tešnjaka bile su još jedan razlog za optimizam – premda, zapravo, nisu predstavljale ništa novo, jer i u prošlosti su tešanjski Bošnjaci uvijek iskazivali solidarnost sa sugrađanima drugačijega svjetonazora, kao i saživljenost sa općenitim humanističkim vrijednostima (Brka, 2016: 9).

mu nije važno kako će se njegov tekst žanrovski i konstrukcijski definirati¹², već da tim tekstom ukaže na istinu. Dakle, na prvome mjestu je bitnost. A po Asmannu, ono što je bitno jeste transsituativno fiksiranje relevantnosti, pri čemu nije dovoljno samo zapisati što je rečeno: “Nije dovoljno ni stvar, o kojoj je riječ, zadržati u svijesti, ako se istovremeno u svijesti ne zadrži i važnost tog tematiziranja. Zbog čega je ta stvar bitna? Zašto je bitno u toj stvari utvrditi istinu? Ono što na strani semantike odgovara rastegnutoj situaciji jeste konstitucija tematskog polja” (Assmann, 2006: 333). I Brka iznosi sumnju da ikoga zanima istina o kojoj kazuju dokumenti ipak, iza, sebe ostavlja vjerodostojan mnemotop generacijama koje dolaze. Tekst kod Brke implicira istinu jer pri rekonstrukciji događaja koristi fakte, koji signifikantno poništavaju laži koje je izrekao Jerej, u ovome slučaju figura neke veće, na ovim prostorima, već zlogorade velikosrpske ideologije:

Ja se, međutim, ne obraćam Jereju, ni u najmanjoj mjeri – jer on, zapravo, i ne postoji kao individuum. Individuum je, naime, samo i jedino osoba koja misli, govori i djeluje u svoje ime, u skladu s vlastitom slobodnom sviješću i savješću – i na tome zasnovanoj odgovornosti. Jerej to nije. On je naprosto, funkcija, on je prepariran, izvađena je iz njega ljudska supstancija i pretvoren je u slugu ideologije (Brka, 2015: 143).

Time Brka pokazuje kako ono što je izrečeno ili što je zapisano “zahtijeva najvišu obaveznost” (Assmann, 2006: 310).

Bilježeci hroniku grada, Brka ga brani na način da se pomoću publicističkog diskursa koji žanrovski pretenduje polemici suprotstavlja ideologijama (prvenstveno religijske, preko nje i nacionalne), a koje vode do destrukcije identiteta. Ovu uzajamnu peripetiju grada kao prostora priča i grada o kojem se priča prepoznajemo kao težnju mnogih pisaca, ali i kao težnju kulturalnih studija za koje će grad postati dvostrukom preokupacijom.

Brka, na koncu, pokazuje kako je historiografija nepouzdana, stoga je potrebna

¹² Forma u koju se mora dovesti stvar, tema, kako bi njihovo značenje nadživjelo konkretnu situaciju i potaklo autore da se vrate njima, a to ujedno znači, tekstu koji ih tretira, jeste problem. Problemi čine organizirajući element dinamičkog uznemiravanja. Istina je u jednu ruku postala problematična, a u drugu ruku barem teoretski rješiva. (Assmann, 2006: 333).

dekonstrukcija, a u pozadini Brka aludira na beznađe jer prošlost se samo ponavlja, obrasci su isti, samo zlo po čovječanstvo veće i veće. Metaforički potres Brka pravi tekstom pri čemu ostaje maksimalno objektivan i tačan tako da njegov tekst poništava silnu historiografiju zasnovanu na lažima, nacionalizmu, rasizmu, na koncu ratovima, i svakim mogućim neetičnim principima. Brka je ovim djelom dekonstruirao moguće rigidne mnemotope, kreirajući time identitet kakvome je težio kroz fiktionalnu prozu.

5. ZAKLJUČAK: ATMPORALNOST I SVEPROSTORNOST OPUSA

Uzimajući za glavni motiv grad i ljude u njemu, Brka ide u niz pisaca koji su tematizirali prostor Bosne, konkretno kasabu, samo ovoga puta, Brka pravi određeni obrat koji se ogleda u ambijentalnim i značenjskim segmentima, uobličjenih kroz mnemotop(e) – tradicionalna kasaba prerasta u moderni grad – moderan na Brkin način, jer ovaj pisac vješto barata pojmovima “moderan” i “grad”, dajući im neku višu dimenziju. I moderan i grad su pojave u izgradnji, a način na koji mogu biti izgrađeni nalazi se u književnosti. To potvrđuju načini kreiranja prostora u njegovim knjigama *Monografija grada* i *Crna sveska*, ali i *Jerej*, koji je u cijelosti posvećen kreaciji istinitog mnemotopa o povijesti grada Tešnja.

Iz prethodnih interpretacija mogu se izvući tri ključna aspekta Brkina proznog opusa, što su ujedno i zaključci ovoga rada:

1. Brkina proza varira između knjiženoga i publicističkoga pri čemu književno služi u svrhu prikaza stvarnoga što se iskazuje kroz mjesta i prostore (posebno iskazano kroz *Monografiju grada*).
2. Proza *između stvarnosti i sna* (*Crna sveska*) ustvari je motivirana lirskim zapisima koji jezgrovito govore o suštini prostora, pri čemu pojedini predmeti preko figura sjećanja (fotografija, spomenika, memoara, biblioteka) postaju mnemotopima.
3. Bilježeći hroniku grada, Brka ga vjerodostojno arhivira tako što publicistički diskurs, koji žanrovski pretenduje polemici, suprotstavlja ideologijama (prvenstveno religijskim, preko nje i nacionalnim), a koje vode do destrukcije identiteta. Taj verbalni okršaj Brka ispoljava kroz knjigu *Jerej*

koja, istovremeno, kao djelo između studije i feljtona, predstavlja žanrovsku rijetkost u bosanskohercegovačkoj književnosti.

Mjesta koja Brka mapira ključna su za zadržavanje u svijesti: biblioteke, muzeji, spomenici, i na koncu, i sam tekst. Pri svemu tome je ključno što je Brka prvenstveno pjesnik, koji svoje pjesničko umijeće pretače i u prozu, a potom i u publicistiku, potvrđujući time kako je mala linija između faksije i fikcije te da je najvažnije biti vjerodostojan u rekonstrukciji prostora, a da bi se ukazalo na besprostornost, odnosno atopičnost i atemporalnost savremenog čovjeka. Time Brka pokazuje kako književnost, iako donosi imaginarni svijet, najbolje reprezentuje ovaj stvarni, daleko jače od svake povijesti i historiografije. Brka ne osuđuje čovjeka, već ideologije koje vode čovjeka u sunovrat.

Ovaj pisac potiskuje vrijeme (koje prolazi) u malu korist prostora (jer i prostor postaje nebitan, opće mjesto) kako bi ukazao kako smo ništavni u odnosu na sveprostor i svezvrijeme. Jedini smisao jeste u pisanju, odnosno zapisivanju sjećanja koje se prenosi s generacije na generaciju. Brka dekonstruira mnemotope utemeljene na često irelevantnim svakodnevnim segmentima, kako bi pokazao da je pisanje, priča jedini smisleni menoptop. Time Brka čini da sama njegova djela i opus u cjelini predstavljaju jedan specifičan menopotop, čineći i time jedinstven prostorni obrat unutar bosanskohercegovačke književnosti.

LITERATURA:

Izvori:

Brka, Amir (2001): *Monografija grada*, Fin Usora, Tešanj.

Brka, Amir (2014): *Crna sveska*, Centar za obrazovanje i kulturu Tešanj.

Brka, Amir (2016): *Jerej ili pseudosakralni pledoaje za genocid u Tešnju*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj.

Teorijska i kritička literatura:

Agić, Nihad (2010): *Književnot i kulturalno pamćenje*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj.

Assmann, Jan (2005): *Kulturno pamćenje*. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama. pre. Vahidin Preljević. Vrijeme, Zenica.

Brkljačić, M; S. Prelanda (2006): *Kulturno pamćenje. Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga.

Burner, Jerome (19919: *The Narative Construction of Reality*, Critical Inquiry.

Nora, Pierrea (2006): *Između pamćenja i historije*. Problematika mjesta, u M. Brkljačić; S. Prlenda: *Kultura pmćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Džafić, Šeherzada (2018): *Prostorni kao poetički obrat/i u narativnom diskursu bosanskohercegovačke književnosti*, saZnanje, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, str. 393-40

Džafić, Šeherzada (2015): *Interkulturni kon/tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Centar Samouprava, Sarajevo.

Kazaz, Enver (2015): *Prekogrobni dijalog pjesnika*: <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/prekogrobni-dijalog-pjesnika/> (dostupno: 23. 3. 2018)

Kazaz, Enver (2016): *Jezik negativne ontologije*, Centar za obrazovanje i kulturu, Tešanj.

Lachmann, Renate (2002): *Phantasia / Memoria / Rethorica*, Matica hrvatska, Zagreb.

Lovrenović, Ivan: *Unutarnja monumentalnost*: <http://ivanlovrenovic.com/clanci/zapisi/unutarnja-monumentalnost-amir-brka-tacka> (dostupno: 23.3. 2018).

Phetes, Nicolas (2015): *Mnemotop*, in *Handbuch Literatur & Raum, Literature & Space*, ur. Dunne, Jorg; Mahler, Andreas.; De Gruyter, Berlin/Boston.

Pobrić, Edin (2019/20.): *Filozofija pjesništva Amira Brke*, *Post Scriptum*, Časopis Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću, dvobroj, Bihać.

Spatial turn in the prose opus of Amir Brka - mnemotopes of the town of Tesanj

So far, recent literary criticism has paid attention exclusively to the poetry of Amir Brka. This work deals with prose creation, with constant emphasis on the compatibility of poetry and prose, and then prose and opinion journalism, for which the city of Tesanj is the motif backbone. The methodology of the work is based on mnemonics, under the hypothesis that Amir Brka, through a polyvalent opus, deconstructing the “dejected” space of the Bosnian town, reconstructed the timeless and all-spatial mnemotope of the city. In this way, Brka symbolically made a spatial turn in Bosnian literature, especially through the works *Monograph of the City*, *Black Notebook* and the book *Jerej*, which are, each in its own way, a fight against wrong ideologies and inputs that the text and book based on truth are the only credible mnemotopes.

Keywords: space, poetry, prose, mnemotope, spatial turn, Tesanj, Brka

SANJA FRANKOVIĆ

Odsjek za ruske i slavenske filologije Univerziteta u Bukureštu

pregledni stručni rad

Simbolika prostora u romanu *Kronika provincijskog kazališta* Pavla Pavličića

Sažetak:

Rad analizira oblikovanje prostora u romanu *Kronika provincijskog kazališta* Pavla Pavličića. Postmoderni davanje prednosti rubnim kategorijama očituje se na sljedeće načine: nacionalna i svjetska povijest odražava se na život provincijskoga grada Varoša; kazalište je sagrađeno na rubu grada, uz rijeku Dunav; u kazališnoj zgradi stanuje domarova obitelj, čime se brišu granice privatnoga i javnoga; umjesto kulturne heterotopije varoško je kazalište postalo ustanova s brojnim neumjetničkim funkcijama; obiteljsko-povijesna kronika sadrži elemente romana detekcije (ukradeni anđeo s kazališne kupole tražio se gotovo cijelo stoljeće, koliko je trajala i potraga glavnoga lika za osobnim identitetom). Simboličan sloj romana tvore geografske kategorije: kazalište kao kulturna i društvena figura kopna, rijeka Dunav kao poveznica sa zemljama središnje i istočne Europe te zračna slika koja redefinira varoški krajolik. S obzirom na spomenuta obilježja, Pavličićev roman pripada inačici novoga povijesnoga romana u hrvatskoj književnosti.

Ključne riječi: povijesna kronika, obiteljska genealogija, simbolizam prostora

ŽANROVSKA HIBRIDNOST ROMANA

Naslov Pavličićeva romana *Kronika provincijskog kazališta* (2002.) upućuje na žanr kronike i rubno prostorno određenje jer se velika povijest prikazuje

iz vizure male sredine. Julijana Matanović (2016, 550, 553-555) ističe da se u njemu prepliću elementi klasičnoga i novoga povijesnoga romana. Od obilježja klasične inačice spominje *dataciju u uvodnoj rečenici* i podatak o blagdanu kao obilježje religioznoga modela, *kronikalni stil, spomen stvarnih povijesnih događaja i osoba, analogičnost*, odnosno upućivanje na podudarnosti povijesnih događaja s piščevim vremenom, te *isticanje tehnološkoga napretka*. Međutim, autorica napominje da je ipak riječ o romanu o povijesti, čije su žrtve obični ljudi. Linearni napredak osporava sumnja u prikazivanje povijesti¹ i ponavljanje zla, a vjerodostojne izvore zamjenjuju privatne fotografije, novinski članci i usmena kazivanja (Matanović 2016, 552, 556-557).

Datacija u prvoj rečenici (blagdan sv. Antuna, 13. lipnja 1896.) upućuje na *povijesnu i obiteljsku* kroniku. U fiktivnome slavonskome gradiću Varošu toga su dana postavljeni temelji kazališta, a gluhošnjem žena rađa sina pod vedrim nebom. Ime Eva tetovirano joj je na lijevoj nadlaktici. Građani dječaka nazovu po svetom Antunu, a stari majstor Marko Lipovac udomi majku i sina te im daje svoje prezime. Eva umire od tuberkuloze u Antunovoj četrnaestoj godini. Povijest života svojih roditelja sin će otkrivati zahvaljujući raznim ljudima, starim časopisima te ostavštini graditelja kazališta Augusta Gospodnetića, koji mu je bio otac. Matanović (2016, 561) ističe da njegovo prezime simbolično upućuje na obiteljsko podrijetlo. Veleposjednik Herman Gospodnetić uvjetovao je gradnju kazališta rastavom svojega sina i služavke. Graditeljev kip anđela s likom voljene žene ukraden je 12. lipnja 1905. godine, uoči otvorenja kazališta. Tražeći ga, graditelj je pao s kupole, a uz njega se našao Antun, koji je u zoru krenuo na pecanje. Graditelj ga je zadnjim riječima molio da nađe anđela. Uz obiteljsku i povijesnu kroniku, roman ima četiri popratna sloja. *Detekcijski sloj* spaja kazališnu i obiteljsku povijest. U potrazi za kipom anđela Antun tek potkraj života otkriva istinu o roditeljima i formira osobni identitet². Začće njegova unuka Bartola, čije je starije roditelje hipnotizirao mađioničar, potvrđuje da se Pavličić nije odrekao fantastičnih

1 Matanović (2016, 555-556) podsjeća na mjesta u romanu koja otkrivaju nepodudarnost osobne povijesti likova i činjenica iz povijesnih knjiga. Glavni lik Antun Lipovac zazire od politike, no uvijek ima posla s onima koji se njome bave. Njegov unuk Tuna tjeskobno shvaća da se službena verzija povijesti razlikuje od iskustva pojedinca: „Kao da je iznenada shvatio da je život posve drugačiji nego što piše u onim njegovim knjigama, da je drugačija i sama povijest, koju je studirao. (...)“ (Pavličić 2016, 324).

2 Prethodno je identitet bio Antunov osobni izbor. Na prvoj predstavi u kazalištu, operi Nikola Šubić Zrinski, gledalište je s glumcima pjevalo o staroj hrvatskoj slavi. Kako se ne bi odvajao od Varošana, mladi je Antun odlučio biti Hrvat.

elemenata. Antunovo prijateljstvo s razbojnikom Janikom, koji spasi život njegove žene, tvori hajdučki sloj. Na koncu povijesna kronika prelazi u ratni roman i prikazuje događaje početkom Domovinskoga rata.

SIMBOLIKA PROSTORA

Prostorne figure u koje je usidrena povijesna i obiteljska kronika romana jesu gradić Varoš, kazalište i rijeka Dunav. Njihova su važna sastavnica mirisi, koji najavljuju nove događaje.

1. *Varoš*, opća imenica za gradić, u Pavličićevu je romanu toponim, čime se mala sredina univerzalizira. Fiktivni gradić na Dunavu smješten je između Osijeka i Vukovara, a mladi se Antun nakon uvođenja struje osjeća dijelom svijeta: „Nikad se nije maknuo iz Varoša, a svejedno mu se činilo da sluti i da osjeća kakav je daleki svijet (...)“ (Pavličić 2016, 32). Varoš se povezuje sa zemljovidom Austro-Ugarske Monarhije³, koji Antun kupi da sazna odakle mu je majka. Eva pokaže Varoš iako je nitko tamo nije poznao, a na njegovu crtežu obitelji prekriži muškarca.

Nakon što Damjanu Horvatu⁴ pomogne dovući privatni zrakoplov na brijeg Vašarište, Antun je nagrađen letom. U zračnoj slici Varoša zapaža pojedinosti koje nikada nije obuhvatio jednim pogledom, a među njima i buduću suprugu. Antunova panorama najprije je nalik *plošnoj slici*: „Preko vode se vidjela bačka ravnica, sela u daljini, jablani, bare koje se ljeskaju na popodnevnom suncu, magličaste šume na zapadu i zelenkasto nebo na istoku. (...)“ (Pavličić 2016, 63). Kada počne pratiti *itinerar* leta, ono što vidi iskazuje se pripovijedanjem:

(...) kad su došli otprilike na visinu kazališta, (...) pilot je opet nagnuo avion ulijevo. Tada je Antun Lipovac ugledao tamnu priliku kako i dalje pere svoje prostirke (...) Osjetio je tada čudnu nježnost prema toj ženi (...)

Preletjeli su točno iznad zgrade kazališta, Antun Lipovac mogao je vidjeti prazno mjesto na krovu gdje je nekada stajao

3 Pri plaćanju mora dati svoje ime jer je takva kupnja mogla biti protudržavni čin.

4 Taj se čovjek u Antunovu životu javlja triput, uvijek pod drugim imenom i s drukčijim opredjeljenjem, što svjedoči o političkoj prevrtljivosti. U Domovinskome ratu Antun ga istodobno vidi na programima hrvatske i srpske televizije.

anđeo, i gdje je jednom davno stajao i on sam. I iz visine je kazalište bilo lijepo.

Nadletjeli su potom i Lipovčevu kuću, i Antun je ondje mogao vidjeti skutrenu Majstorovu priliku (...) Vidio je krov kućice u kojoj se rodio, u kojoj je živjela i umrla njegova majka. Sve je to izgledalo vrlo maleno, ali sad, kad je gledao odozgo, činilo mu se da sve to još više voli. (...)

(...) učinilo mu se da tek sad, kad se digao iznad Varoša, iznad kazališta, iznad svoje kuće i svog života, bolje razumije i svoj grad, i svoje osjećaje. (Pavličić 2016, 63–65)

Antunovo novo viđenje Varoša proizlazi iz razlike u iskustvu mjesta, krajolika i prostora. Tim Ingold objašnjava da se *prostor*, za razliku od *krajolika*, ne može obuhvatiti prisutnošću u njemu jer je njegova slika zračna. Dok se u krajoliku putuje od jednoga do drugoga *mjesta*, u slici prostora te se dvije točke istovremeno zapažaju. Mjesto je dio krajolika, čiji ambijent tvori djelovanje njegovih stanovnika (Ingold 1993, 154–155).

Antunova panorama Varoša i šire okolice isprva je prikazana kao plošna slika, no potom ga viđeno potakne na pripovijedanje o kazališnoj i obiteljskoj povijesti. Michel de Certeau napomenuo je da opisi prikazuju sliku onoga što se *vidi* ili pripovijedanjem ustrojavaju *kretanje*. Prvu je mogućnost poistovjetio sa *zemljovidom* (plošnom projekcijom), a drugu s *ophodom* (itinerarom), upozorivši da se one mogu prepletati (de Certeau 2003, 185–186).

2. Opisi obiluju *osjetilnim dojmovima*, najčešće mirisima, koji najavljuju događaje, prateći kroniku kazališnoga i Antunova života. Riječ je o povoljnoj ili konfliktnoj kombinaciji osjeta, a rjeđe o njihovoj hijerarhiji⁵. Nadrealno ozračje na početku romana uzrokuje vlažan zrak i jak miris ljiljana na dan sv. Antuna. Iznošenje onesviještenih žena iz crkve prati zvuk orgulja:

5 U knjizi *Sensuous Geographies. Body, sense and place* Paul Rodaway opisuje pet djelovanja osjeta. *Kooperacija* nadilazi zbroj pojedinih osjeta. Njihova povoljna kombinacija omogućuje bolju percepciju prostora, a konfliktna je umanjuje. *Hijerarhija* se uspostavlja prema objektu istraživanja, percepciji prostora te dnevnoj i noćnoj orijentaciji. Osjeti mogu djelovati i u *slijedu*, bez hijerarhije. Kada neki osjet izazovu drugi osjeti, riječ je o *granicama osjetâ*, koje nisu samo biološke nego i kulturno uvjetovane. Osjetilni dojmovi jačaju u nepoznatim mjestima. Njihov se *reciprocitet* ne mora ostvariti. Izuzevši uzajamnost dodira, intenzitet drugih osjeta slabi s udaljenošću (Rodaway 1994, 35–37).

Dan je bio oblačan i vruć i cijeli je grad bio zagušen teškim mirisom ljiljana. Za vrijeme velike mise u crkvi na brijegu nekoliko se žena onesvijestilo, a na usta im je krenula pjena miješajući se s peludom kojim su im bili posuti obrazi i prsti. Iznosili su ih pred crkvu, na mjesto s kojega se vidi Dunav, a na tom putu pratio ih je zvuk orgulja što se još moćnije razlijevalo u onom vlažnom i toplom zraku. Vani je žene dočekivao miris lipa i žuti prah što se s njih trusio, pa je od toga njihova nesvjestica postajala još dublja. (...) (Pavličić 2016, 5)

Dio ljudi iz procesije odlazi gledati postavljanje temelja budućega kazališta. Miris ljiljana najavi rođenje dječaka na tome zemljištu. Ljiljan se javlja na slikama svetoga Antuna, a kao cvijet Djevice Marije znak je nevinosti i čistoće (Badurina, ur. 2006, 418). Ova simbolika vrijedi i za Evu, koju je graditelj ostavio žrtvujući brak za svoj životni projekt kazališta. Eva nedužna trpi glasine Varošana o svojoj vezi s majstorom. Njezino biblijsko ime aludira na ženu općenito, koja u patrijarhalnome društvu nema prednost pred muškarčevim ambicijama.

Procesiju prate međusobno konfliktni mirisi koji upućuju na gospodarsko stanje Varoša:

Procesiju su (...) pratili mirisi što ih je grad ispuštao: vonj kože iz štavionice, vonj salmijaka iz bojadisaonice, vonj tutkala iz stolarije, vonj riblje iznutrice iz ribarnice, vonj sukna iz prodavaonica pod svodovima, vonj siromaštva iz stračara uz rječicu Kupinac i vonj gliba iz same te rječice. (...) (Pavličić 2016, 5-6)

Dvije godine poslije graditeljeve smrti miris vlage s Dunava najavi otvaranje kazališta. Ulazak ljudi u kazališnu zgradu prate mirisi duhanskoga dima, mokre odjeće i parfema. Međutim, njih nadvladaju ugodni mirisi orahova drva, plišanih zastora i pozlate na stupovima.

Miris vlažnih njiva, pristigao sa zapadnim vjetrom, svjedoči o klimatskim utjecajima izdaleka. Antun kombinaciju mirisa i taktalnoga osjeta doživi kao najavu nove snage, ali i neke tajne:

Puhao je zapadni vjetar i donosio miris vlažnih njiva na kojima se topio snijeg (...) Sve je bilo puno slatkoga pretproljetnog uzbuđenja, i Antun Lipovac (...) osjećao je to kao želju da potrči, kao neku silnu nadu (...) Gledao je oštre bridove predmeta u popodnevnoj rasvjeti, gledao zelenkastu boju Dunava po kojem su još plovile sante, motrio žutu zgradu kazališta, i osjećao da sve to ima neki tajni smisao (...) (Pavličić 2016, 28)

Slutnja tajne donijela je dvije smrti. Mirisi pržene hrane na ulicama u kontrastu su s Evinim mirovanjem zbog bolesti, a kada nakon nje umre i majstor, mirisi krajolika upućuju na stanje Antunove duše:

Stajao je sad pred kapijom, naslonjen na drveni dovratak, pa gledao zvijezde i udisao miris jeseni u svome gradu: vonj gliba na Kupincu, miris suhoga lišća. Drvored što ga je s tog mjesta mogao vidjeti bio je crvenkast u odbljescu zelenoga plinskog svjetla (...) Majstor je umro, bilo je gotovo. (...) (Pavličić 2016, 69-70)

Kako s varoškim ženama ne bi bdio uz majstorovo tijelo, Antun je prespavao u radionici, gdje su mirisi drva i piljevine prethodili njegovu napuštanju kuće u kojoj je proveo djetinjstvo i mladost.

Drugi svjetski rat najave mirisi uoči svadbe Antunove najstarije kćeri Tonke: „Oko deset je s Dunava zapuhao blag vjetrić i donio miris vode i mulja, miris rosne šume i najavu jeseni. Bilo je to kao da je taj vjetar glasnik izdaleka, (...) gdje su se zbivale velike stvari.“ (Pavličić 2016, 173).

S mirisima se spominju boje koje su i inače svojstvene slavonskom krajoliku: žuta (kazališna fasada, peludni prah lipe, konjski izmet) i zelena (Dunav, svjetlo plinskih svjetiljaka). Crvena boja najavi majstorovu smrt, a u jednome opisu Dunava crveno sunce simbolizira propast Jugoslavije.

3. *Dunav* je u romanu *rub* Varoša, ali zbog međunarodnoga prometa funkcionira i kao *putanja*. U zračnoj slici rijeka je *orijentir*.⁶ Opisujući dvostruku ulogu granica, de Certeau je napomenuo da je rijeka granica, ali ima i ulogu

6 Kevin Lynch izdvojio je opća mjesta grada: *putanje* (pravce kretanja), četvrti, *rubove* (granice između dviju zona), *čvorove* (mjesta prijelaza ili križanja putanja) i *orijentire* (vanjska upućivačka mjesta) (Lynch 2000, 47-48).

posredovanja kao „međuprostor“ (de Certeau 2003, 194). Kao granična zona, Dunav prima klimatske utjecaje izdaleka: „Rijeka je bila visoka, i njome su plovile sante, koje su bile tanke i malene, ali su svejedno podsjećale da negdje daleko, odakle Dunav dolazi, zima još nije završila. (...)“ (Pavličić 2016, 32).

Rijeka je i mjesto političkih obračuna. Prigodom posjeta Varošu Krleža je pozvan na vožnju Dunavom i rječicom Kupincem, uslijed koje u obližnjoj šumici orjunaši istuku lijevo orijentiranu grupicu ljudi te im spale Krležinu knjigu pjesama i crvenu zastavu.

Dunav je važan i u genealogiji Antunove obitelji. Na vožnji rijekom Kata rodi četvrto dijete, Olgu, koja će hirovito mijenjati političke strane. Razbojnici zloglasna Janike Pintera odvezu je liječniku, a poslije joj Janika dovede travara.

Noću se na Dunavu odvija šverc robom i prolazak terorista. Mučen nesanicom, Antun u osamdesetoj godini ljeti zaspi na klupi kraj kazališta. Probude ga glasovi sa stranoga broda i priđe mu čovjek s nožem, ali udalji se kada naiđu dvojica ribara.

Niska razina Dunava i apokaliptična slika krajolika s crvenim suncem u prosincu osamdesetih godina 20. stoljeća najavi nestašicu svih dobara u Jugoslaviji i njezin skori kraj:

Brodovi više nisu plovili, (...) zima je bila bez snijega i neprirodno topla, ponegdje se vidjelo kako su na vrbama istjerali pupovi kao u proljeće. Stalno je bilo oblačno, ali kiša nije padala, kao ni snijeg, nego se kroz jednoličnu sivu koprenu naziralo sunce, u obliku crvene kugle (...)

(...) Kao što se Dunavu spustila razina, tako se spustila i svemu ostalome. U gradu je bila nestašica vode (...) Isto je tako bila i nestašica struje (...) A nedostajalo je i svega drugoga: teško je bilo s benzinom, s kavom, stajalo se u redu za toalet-papir, za sapun, za sve što čovjek može zamisliti. (...) (Pavličić 2016, 378-379)

O nemirima u Europi svjedoči dolazak broda s migrantima iz istočnih zemalja. Antun i novi domar Slavko⁷ prime ih u kazalište, no policija ih uputi natrag: „Kad uđu u Dunavac, putnici će imati osjećaj da plove nizvodno, prema Beogradu. A malo dalje Dunavac pravi petlju, i tako će brod neosjetno krenuti uzvodno. (...) Azilanti su bili prevareni.“ (Pavličić 2016, 400).

4. Rubnost provincijskoga *kazališta* udvostručava položaj uz Dunav. Kako bi ga povezo sa svjetskim kontekstom, graditelj je na zid postavio latinski natpis *Totus mundus agit histrionem*⁸, moto kazališta Globe. Shakespeare ga je parafrazirao u komediji *Kako vam drago*, uputivši da je cijeli svijet pozornica, odnosno kako svatko ima svoju životnu ulogu. Pozlaćen drveni natpis ugrozi pucanj pijana poručnika. U drugoj Jugoslaviji komunisti ga tumače kao subverzivnu izjavu kojom se vlast proglašava lažnom. Uoči proslave Božića 1969. natpis je vraćen, no nakon dvije godine taj se datum tumači kao provokacija i slova su opet skinuta. Natpis se vraća na zid u obnovi kazališta, kada je otvorena i spomen-soba Antuna Gospodnetića. Njegovo skidanje i vraćanje upućuje na prevrtljivost povijesti.

Domar Antun čuva zgradu, no umjetnost ne razumije, što se vidi uoči Krležina posjeta 1925. godine. Pripovjedač ironizira „Jesenju pjesmu“ prepričavanjem Antunova doslovnoga čitanja, koje ne shvaća metaforičnu osudu rata: „(...) ondje nije bilo riječi ni o kakvoj Rusiji, niti o radničkoj klasi, nego samo o nekakvom krvavom jurišu oblaka u predvečerje, i o tome kako je netko donio na pladnju jesen u nekakvu sjevernu sobu. (...)“ (Pavličić 2016, 110). Krleža u kazalištu čita „samo“ pjesme. Antun to tumači kao njegovu sumnju u vlastitu politiku, a piščevu potresenost nakon ispada orjunaša kao stid zbog pasivnosti. Suosjećajući s njime, po njemu nazove sina. Posredstvom Antunovih zapažanja pripovjedač detronizira Krležinu revolucionarnu i književnu veličinu.

Kazalište je *heterotopija*, kako je Michel Foucault nazvao stvarna „protumjesta“

7 Slavko se oženio Ivkom, nekada djevojkom Miroslava Lipovca, koji je poginuo krajem Drugoga svjetskoga rata. Živjela je s njegovim roditeljima Antunom i Katom i rodila im unuka Tunu, čiji sin gine u Domovinskomu ratu.

8 Prema *Leksikonu Marina Držića* izreka „Totus mundus agit histrionem“ (u doslovnome značenju „Cio svijet glumi glumca“) stajala je na engleskome renesansnome kazalištu Globe. Pogrešno se pripisivala Petroniju, a potječe iz djela *Policraticus* Ivana od Salisburyja te u punome obliku glasi „Gotovo cijeli svijet, prema Petroniju, izigrava glumca“ (*Leksikon Marina Držića*, <http://leksikon.muzej-marindrzcic.eu/theatrum-mundi/>, 7. 1. 2020).

koja ostalim mjestima oponiraju ili ih izokreću. Kao i platno u kinu, pozornica okuplja međusobno nepovezana mjesta (Foucault 1986, 24–25). Politička zbivanja u romanu onemogućavaju kulturni rad kazališta, stoga na pozornici oprečni sadržaji tvore sliku 20. stoljeća: politički skupovi, audijencije vladara (Petra I. Karađorđevića, Tita), sastanak sindikata metalaca (zapravo komunista) te okupljanje civilnih udruga. U ratu kazalište služi kao vojarna, a u poraću kao bolnica. Nakon poplave tamo su smješteni knjižnica i kino. U amaterskome filmu o poplavi ljudi gledaju Varoš i kazališnu zgradu u kojoj sjede. Nema proturječnosti između stvarnosti i slike, pa je riječ o hiperrealizmu, pojavi „halucinantne sličnosti stvarnoga sebi samom“ (isticanje autorovo) (Baudrillard 2001, 102). Sedamdesetih godina u dijelu predvorja otvara se kavana. Predstave zamjenjuju nastupi mađioničara, pjevača zabavne glazbe⁹, a uoči Domovinskoga rata dolaze i promotori indijske duhovnosti.

Domarova obitelj ima stan u kazalištu. Zbog burnih povijesnih mijena on tajno vodi kazališnu kroniku¹⁰, bilježeći i obiteljske događaje. Da je poistovjećen s kazalištem, potvrdi mu i restauratorica Vera, s kojom nakon Katine smrti doživi posljednju ljubavnu pustolovinu. Kazalište stoga daje i predstavu iz stvarnoga života, ali bez gledatelja. Uoči rata Antun pravi njegovu preciznu maketu pa odustane shvativši da to čini zbog slutnje da bi moglo biti uništeno.

DETEKCIJSKI SLOJ ROMANA

S prostornom slikom romana povezana je i potraga za *kipom anđela* kao ukrasnim dijelom kazališne zgrade. Antunov zavjet dan ocu odgovara onoj shemi kriminalističkoga romana u kojoj je naglasak na istrazi. Zna se što se dogodilo¹¹, ali se ne zna počinitelj i njegovi razlozi. Istragu može prekinuti novi čin, koji je čini jasnijom, ali i uvodi nove nejasnoće. Postavlja se pitanje je li počinitelj isti ili ih ima više te jesu li novi i prethodni čin povezani. Niz zagonetnih događaja tijekom istrage pretvara se u jedan veliki, koji se iznenada

9 Pjevačica je i Antunova unuka Slavenka, kći Pepice i Đure, koja dolazi iz Beograda i glumi bliskost s djedom.

10 Dio romana koji spominje kazališnu kroniku Tonko Maroević naziva „usmjerenjem *mise-en-abîme*“, odnosno kronikom u kronici: „Nema dvojbe da se u toj maloj priručnoj kronici ogleda i kronika epohe, velika povijest često dramatičnih i tragičnih (a ponešto i afirmativnih, vitalnih) zbivanja“ (Maroević 2017, 87).

11 Mary Evans upućuje da su uz umorstvo kao najčešći zločin u kriminalističkome romanu prisutne i prijevare te krađe novca (Evans 2009, 1).

razrješava u kulminaciji radnje (Lasić 1973, 70-71). Drveni pozlaćeni kip ide iz jednih ruku u druge. Njegovu naglom pronalasku prethodi niz okolnosti kao igra slučaja. Ukradu ga anarhisti, uvjereni da simbolizira Austro-Ugarsku Monarhiju. Kvirin Jukić nudi ga ravnatelju kazališta Lavoslavu Markoviću, koji odbije trgovati sa „zločincem“. Kupi ga zubar Kovačević, a nakon njegove smrti razbojnik Janika Pinter odnese ga u crkvu. Komunisti ga bace na smeće jer nije zlatan. Zatim ga uzmu Romi, no jedan ga od njih zbog svađe s vođom sakrije u ruku spomenika NOB-a. Profesor latinskoga Tonko Belamarić spasi ga uslijed rušenja spomenika¹² bivše vlasti. Po povratku iz bolnice, gdje je ležao nakon moždanoga udara, Antun nađe kip u kazalištu, postavi ga na kupolu i umre. Dan i pol poslije granata do njega odbaci neoštećen kip. Budući da je spomen-soba s ostavštinom Augusta Gospodnetića stradala, ne može se dokazati da je anđeo njegov, pa je smješten u muzej. Zagrebački kritičari ismijavaju mlada teatrologa Anušića jer je povjerovao domarovu svjedočanstvu. Riječ je o sukobu tradicionalne i nove historiografije, koja od sedamdesetih godina 20. stoljeća prihvaća i „slabe“ izvore poput korespondencije, književnih tekstova, teoloških rasprava, (auto)biografija, usmene predaje, slika, videozapisa i snimljenih kazivanja (Velčić 1991, 123).

Metafizičku dimenziju anđela potvrđuje Antunovo uvjerenje da će on braniti kazalište od rata:

Taj anđeo (...) nema samo ukrasnu namjenu. (...) Možda je njegova glavna zadaća da čuva i brani kazalište od svake nevolje, i možda se u kazalištu i dogodilo toliko zla upravo zato što anđela nije bilo. (...) Možda je kazalištu anđeo upravo sada potrebniji nego ikada prije u njegovoj povijesti. (...) (Pavličić 2016, 448-449)

12 Spomenici su *mjesto sjećanja*, kako je Pierre Nora nazvao ostatke komemorativne svijesti u povijesti, koja je odbacila spontano sjećanje, ali je zbog nostalgije sačuvala muzeje, arhive, groblja, spomenike, obljetnice i sporazume (Nora 2007, 143). Rušenje spomenika u romanu aludira na sklonost svakoga poretka da iz povijesnoga pamćenja ukloni simbole prethodne vlasti.

BARTOLOVA PROROČANSTVA KAO IRACIONALNA KRONIKA

Uznemirujući odnos prema prostoru ima Antunov unuk Bartol, mladić s posebnim potrebama, ali i proročkim vizijama, kojima predvodi niz događaja: pad uzvlake iznad pozornice o koju se vješaju oslikani obzori, smrt Roberta F. Kennedyja, svađu tetke Olge i bratića Tune u doba hrvatskoga proljeća, sjednicu u Karađorđevu, skidanje kazališnoga natpisa 1971., Domovinski rat i smrt Antunova praunuka Miroslava. Bartolove virtualne igrice s nasilnim sadržajima poklapaju se s političkim skupovima u kazalištu i najavljuju rat. Nakon smrti njegovih roditelja uzme ga djed, no mladić nestane početkom rata jer bježi od mjesta kojemu prijeti nesreća. Riječ je o *fantastičnome* sloju romana jer mladić iracionalnim strahom i višekratnim bijegom upućuje na događaje koji potom uslijede. Bartolova se proročanstva i nestanak ne objašnjavaju, nego se nagađanje prepušta čitatelju.

ZAKLJUČAK

Kružna koncepcija prostora i vremena upućuje na postmoderno neteleološko shvaćanje povijesti, koje negira povijesnu logiku (Milanja 1996, 104–105). Ponavljanje situacija uvjetuju povijesne mijene i narav likova. Antuna žalosti politički oportunistički kćeri Olge, a u kazalištu uklanjanje latinskoga natpisa. Krug simbolizira i životni vijek, pa Antunov život s Katom počinje i završava na pozornici. Tamo su osjetili privlačnost kada mu je dala ključeve vinograda koji je s pokojnim suprugom obrađivala za ravnatelja kazališta. Nije doživjela visoku starost jer je oboljela od raka. Po dolasku bolničkih kola umire na pozornici. Kružno je i otvaranje i zatvaranje romana motivom ljiljanâ, koji najave Antunovo rođenje i gradnju kazališta, a na koncu njegovu smrt i Domovinski rat. Krvavi ljiljani u ruci djevojke pogođene granatom simboliziraju nevinu žrtvu. Antun je nađe kraj crkve 13. lipnja 1991., kada na devedeset peti rođendan otiđe na misu, sjetivši se da „zakonit“ život duguje svećeniku koji ga je u knjigu krštenih upisao pod majstorovim prezimenom. Kao pradjedov dar s kojim je pošao u rat, ljiljan se nađe i u ruci Antunova praunuka Miroslava, s čijom smrću završava obiteljska loza.

Život četiriju naraštaja obitelji Lipovac pokazuje se zanimljivijim od kazališnih predstava. Na pozornici, gdje počinje i završava njegova i Katina priča,

Antun u praznu kazalištu drži antiratne govore, izjednačujući partizansko nasilje s ustaškim. U izvrnutoj funkciji kazališta ljudi ne gledaju predstave, nego u njega unose sadržaje vlastite stvarnosti. Lirski opisi prostora posreduju vezu provincije i svijeta. Dunav je rub Varoša, ali i međunarodno čvorište, provincijsko kazalište nosi međunarodni moto, a Varoš sudjeluje u događajima nacionalne i svjetske povijesti te ga zahvaća tehnološki napredak (struja, fotografija i film). Bartolovo predviđanje događaja upućuje na povijest kao iracionalnu silu. U kontekstu spomenutih suprotnosti iznevjeravanje umjetničke funkcije kazališta prati obrnutu hijerarhiju javne i obiteljske povijesti. Latinski natpis kao ôs romana upućuje da su obiteljska genealogija i provincijska sredina vrijedne pamćenja kao i kazališne predstave i događaji velike povijesti.

IZVOR:

Pavličić, Pavao (2016), *Kronika provincijskog kazališta*, Mozaik knjiga, Zagreb

LITERATURA:

Badurina, Anđelko, ur. (2006), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Baudrillard, Jean (2001), *Simulacija i zbilja*. Prevela Gordana V. Popović. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Certeau, Michel de (2003), *Invencija svakodnevice*. Prevela Gordana Popović. Zagreb: Naklada MD.

Evans, Mary (2009), *The Imagination of Evil. Detective Fiction and the Modern World*, Continuum, London – New York

Foucault, Michel (1986), "Of Other Spaces", *Diacritics* 16 (1), 22-27

Ingold, Tim (1993), "The temporality of the landscape", *World Archaeology* 25 (2), 152-174

Lasić, Stanko (1973), *Poetika kriminalističkog romana. Pokušaj strukturalne analize*, Liber, Zagreb

Leksikon Marina Držića, “Theatrum mundi”, <http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/theatrum-mundi/>, posjećeno 7. 1. 2020.

Lynch, Kevin (2000), *The Image of the City*, The MIT Press, Cambridge – London

Maroević, Tonko (2017), “Misterij zlatnog anđela. Prilog proslavi Pavla Pavličića”, u knjizi: *Kuća od knjiga. Zbornik radova u povodu 70. rođendana Pavla Pavličića*, ur. Cvijeta Pavlović, 81–88, Hrvatska sveučilišna naklada – Odsjek za komparativnu književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Matanović, Julijana (2016), “Pogovor”, u knjizi: Pavličić, Pavao, *Kronika provincijskog kazališta*, 535–576, Mozaik knjiga, Zagreb

Milanja, Cvjetko (1996), *Hrvatski roman 1945.-1990. Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta, Zagreb

Nora, Pierre (2007), “Između sjećanja i povijesti”, prevele Milena Ostojić i Ana Irena Hudl, *Diskrepancija* 8 (12), 135–165

Rodaway, Paul (1994), *Sensuous Geographies. Body, sense and place*, Routledge, London & New York

Velčić, Mirna (1991), *Otisak priče. Intertekstualno proučavanje autobiografije*, August Cesarec, Zagreb

Adresa:

Sanja Franković

Facultatea de Limbi și Literaturi Străine

Departamentul de Filologie Rusa și Slava

Strada Pitar Moș 7-13, Sector 1, 010451 București, Romania

e-mail: sanja.frankovic@gmail.com

The symbolism of space in the novel the chronicle of the provincial theatre by Pavao Pavličić

Summary:

The paper analyses the shaping of space in the novel *The Chronicle of the Provincial Theatre* by Pavao Pavličić. Postmodern giving priority to marginal categories is manifested in the following ways: national and world history reflect the life of the provincial town of Varoš; a theatre was built on the edge of the town close to the Danube River; the caretaker's family lives in the theatrical building, whereby the boundaries of public and private space are wiped off; instead of the cultural heterotopia, the theatre of Varoš became an institution with numerous inartistic functions; the family and historical chronicle contains the elements of a detective novel (a stolen angel from the theatrical dome was being sought for almost a century, as long as the main character's search for his personal identity lasted). Geographic figures form the symbolic layer of the novel: the theatre as a cultural and social figure of the mainland, the Danube River as a link with the countries of the Central and Eastern Europe and the aerial image which redefines the landscape of Varoš. Given these characteristics, Pavličić's novel belongs to the variant of the new historical novel in Croatian literature.

Keywords: historical chronicle, family genealogy, the symbolism of space

MAJA ŽMUKIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Pedagoški fakultet

pregledni naučni rad

Zastupljenost prostornog oblikovanja u nastavi likovne kulture III i IV razreda osnovnog obrazovanja

Sažetak

Predmet ovoga rada je primjena likovne oblasti prostornog oblikovanja u III i IV razredima devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja. Cilj istraživanja je da se ispita i istraži zastupljenost ove likovne oblasti i njenih tehnika prema važećem nastavnom planu i programu u III i IV razredima osnovne škole. Uzorak se sastoji od 214 učenika i 10 nastavnika. Odabir istraživačkih metoda za izvođenja relevantnih zaključaka su: deskriptivna metoda, metodu teorijske analize i istorijska metoda. Dobiveni rezultati putem anketnog upitnika koji se odnosio na nastavnike pokazuju da su likovne oblasti podjednako zastupljene 100%, te je i većina učenika, (96,26%) odgovorila potvrdno na isto pitanje, ali u rezultatima o tome šta se najčešće radi na času likovne kulture, većina učenika (82,71%), odgovorila je crtanje, dok je preostalih 18,69% odgovorilo da najčešće slikaju. Po stavovima učenika likovne oblasti nisu jednako zastupljene kao što to pokazuju rezultati ankete provedene među nastavnicima. Dokazano je da su dvije likovne oblasti, crtanje i slikanje, najviše zastupljene dok su oblasti vjarstva i grafike često izostavljene, čime se ne ostavlja dovoljno prostora u nastavi da se učenici upoznaju i savladaju ostale tehnike.

Ključne riječi: obrazovanje i odgoj, likovna kultura, likovne oblasti, likovne tehnike

UVOD

Likovna umjetnost, odnosno likovna kultura kao predmet izučavanja u osnovnim školama najčešće je zastupljen u realtivnom malom broju nastavnih sati sa ciljem da kroz različite likovne oblasti i njihove tehnike, učenici putem likovnih zadataka savladaju likovni jezik. U Okvirnom nastavnom planu i programu za devetogodišnje obrazovanje Federacije BiH elementi koji sačinjavaju predmet Likovna kultura odnose se na likovnu pismenost, prepoznavanje i razumijevanje likovnog jezika; likovnu kulturu, upoznavanje istorije likovne umjetnosti i likovnu kreativnost. Za III i IV rezrede osnovnog obrazovanja predložen je broj nastavnih sati skoro jednakim brojem prema likovnim oblastima; crtanje, slikanje, grafika, prostorno oblikovanje i svakoj oblasti posvećna je jednaka pažnja. Brajčić, M., Šučur, M. (2019). ističu da se putem proučavanja likovno-umjetničkog djela pruža učenicima mogućnost da razviju dodatna znanja i mišljenja, da se razvoj takvih kompetencija realizuje upravo putem odabira likovno-umjetničkih djela i njihova predstavljanja. “Utjecaj likovno-umjetničkog djela na dječju percepciju, moć uočavanja kao i razvoj estetskih vrijednosti kod djeteta je neizmjereno važan za daljnji razvoj i napredak učenika, ne samo u likovnoj kulturi, već i u ostalim odgojno-obrazovnim područjima. Prema tome, prikazivanje likovno-umjetničkog djela na nastavi likovne kulture od izuzetne je važnosti, čak i nužno za shvaćanje likovnosti” (Brajčić, Šučur, 2019: 60). Usvajajući navedena znanja kroz niz praktičnih vježbi učenici razvijaju svoj sopstveni likovni govor, stvaralačku slobodu, a da bi se takva nastava realizovala potrebno je znanje o likovnoj umjetnosti i likovnom jeziku svih likovnih oblasti, odnosno, nastavnik mora da bude dobar poznavaoac struke likovno-kreativno osviješten, sa metodičkim adekvatnim pristupom kako bi učenicima omogućio pravilno izražavanje. Kriještorac F. K. (2014: 93) navodi da u radu sa darovitim učenicima nastavnici moraju prilagoditi metode rada prema potrebama darovitih, da im stvore uslove u kojima će oni svoju darovitost moći da razvijaju u potpunosti. Pored ostvarivanja obrazovnih zadataka nastavnik i odgoja ka pozitivnom razmišljanju o umjetnosti, a Prema Bogbaru, L. (1999) u osnovi pod pojmom odgoja se podrazumijeva formiranje pojedinaca i njegovo oblikovanje prema nekom zamišljenom idealu u vidu stavova o međuljudskim odnosima i razvoja ličnosti. “Nastava je uvijek odgojno-obrazovni proces, koji se može odvijati stihijski i intuitivno, a

možemo mnoge stvari raditi svjesno i organizirano.” (L. Bognar, 2011: 173).

Odgoj se bavi i pojmom lijepog, tj. estetski odgoj koji jeste suština likovne umjetnosti, likovnog odgoja, a odgojni zadatak nastave odnosi se na formiranje odgojnih vrijednosti i stavova usmjeren na općem izgrađivanju kvaliteta jedne ličnosti. Prema Himelrajhu, V. (1958): “Likovni odgoj obuhvaća sve djelatnosti, koje omogućavaju djetetu da razvije svoje doživljaje i stvaralačke sposobnosti, ne samo u crtanju nego i slikanju, modeliranju, građenju i to u raznolikim bogatim i interesantnim tehnikama, a posebna pažnja se posvećuje estetskom odgoju.” Značaj takvog odgoja jednake je važnosti kao i sticanje znanja, ali ipak, i pored svijesti o iznimnom značaju ovakve nastave u razvoju učenika, ovaj zadatak mnogim učiteljima predstavlja tegobu u realizaciji. Razlog tome najčešće leži u nastavnikovom nedovoljnom poznavanju temeljne struke ili u nedovoljnoj posvećenosti različitim likovnim zadacima, te dolazi do izostavljanja likovnih oblasti poput prostornog oblikovanja: “Odgojna usmjerenost je usko vezana za kvalitet kako nastavnog rada tako i rezultata u obliku učeničkih radova, usvojenih znanja i razvijenih sposobnosti” (Loose 2012, 19). Tanay, E.R., Kučina, V. (1995) govore o tome da se i zastupanjem istorije likovne umjetnosti u nastavi trebaju upotrijebiti adekvatne likovne oblasti i materijali preko kojih će učenici opažati, izraziti i steći određena znanja: “Likovni rad poboljšava vještine opažanja što se odnosi na zapažanje odnosa veličina, nijansi boja, detalja, svjetla i sjene. Kroz vizualno stvaralaštvo djeca uče promatrati, opisivati, analizirati i interpretirati.” (Šarančić, 2014, 96).

Huzjak, M., M. Krajnc (2017, 202) u radu *Poveznica između razine originalnosti učenika u vizualnom izražavanju na satovima likovne umjetnosti i njihove razine tolerancije prema različitosti* zaključuju da dobar izbor didaktičkog modela u likovnoj pedagogiji može poboljšati šire stavove učenika i pozitivno uticati na razvoj njihove kreativnosti i originalnosti. Upravo je zato značajna zastupljenost likovnih oblasti, jer svaka ima sebi specifične likovne zadatke. Prema NPiP, Kantona Sarajevo unutar likovne oblasti prostornog oblikovanja učenici treba da nauče šta je puna plastika, masa, prostor, proporcija, da su sposobni organizovati kompoziciju oblika u prostoru, izvesti prostorni crtež od žice, da znaju šta je trodimenzionalna tekstura, figura u prostoru. Od materijala koriste se: glina, plastelin, stiropor i žica. Iz navedenog može se

vidjeti da likovno obrazovanje ima slojevite zadatke i sistematičan pristup likovnom jeziku, te da se njegovi ciljevi i zadaci mogu realizovati isključivo zastupanjem određenih likovnih oblasti, u gore navedenim primjerima – prostornim oblikovanjem.

UZORAK ISPITANIKA

Kao ispitanici istraživanja odabrana su dva odvojena uzorka koji su predstavljali dva različita izvora podataka, a to su (1) uzorak nastavnika i (2) uzorak učenika. Uzorak čine učenici uzrasta od prvog do petog razreda devetogodišnje osnovne škole i nastavnici. Istraživanje je provedeno na populaciji od N=212 učenika, od čega je bilo 108 učenika III razreda, a 106 učenika IV razreda. Drugi uzorak ispitanika činilo je 10 nastavnika. U cilju dobijanja pouzdanih (relevantnih) podataka, uzorak ispitanika je uzet iz populacije 5 različitih škola Kantona Sarajevo. Istraživanjem je ukupno obuhvaćeno 10 razrednih odjeljenja, po 2 razreda iz svake škole, formirane u 2 skupine, po pet razreda III i IV odjeljenja. Istraživanje je urađeno u skladu s preporukama Helsinške deklaracije i učešće je bilo dobrovoljno.

UZORAK VARIJABLI

Podaci su prikupljeni izravno od ispitanika pri čemu je korišten anketni listić zatvorenog tipa iz dva dijela: anketni upitnik za nastavnike i učenike, otvoreni intervju. U skladu sa postavljenim ciljem utvrđene su nezavisne i zavisne varijable. Nezavisne varijable u odnosu na nastavnike: spol, stručna sprema, godine radnog staža i nezavisne varijable u odnosu na učenike: dob (razred), spol. Ono što je posmatrano kao zavisna varijabla kako bi se utvrdilo uzrokuju li nezavisne varijable na njima neke promjene su likovne preference učenika i to prema: likovnim oblastima.

METODE OBRADE PODATAKA

Svi podaci prikupljeni istraživanjem obrađeni su postupcima deskriptivne statistike. Iz prostora deskriptivne statistike izračunati su frekvencije i procenti. Za obradu podataka primijenjen je statistički program za personalne računare SPSS for Windows-verzija 20.0.

REZULTATI

Ankete za učenike, prikaz frekvencije odgovora učenika

Tabela 1. Da li se na času likovne kulture crta

Varijable	f	%
Da	212	99,07%
Ne	2	0,93%
Ukupno	214	100.00%

Tabela 2. Da li se na času likovne kulture slika

Varijable	f	%
Da	209	97,66%
Ne	5	2,34%
Ukupno	214	100.00%

Tabela 3. Da li se na času likovne kulture prostorno oblikuje

Varijable	f	%
Da	207	96,73%
Ne	7	3,27%
Ukupno	214	100.00%

Tabela 4. Da li se na času likovne kulture radi grafika

Varijable	f	%
Da	206	96,26%
Ne	8	3,74%
Ukupno	214	100.00%

Tabela 5. Šta se najčešće radi na času likovne kulture

Varijable	f	%
Crta	177	82,71%
Slika	40	18,69%
Prostorno oblikuje	0	0,00%
Grafika	0	0,00%
Ukupno	214	100.00%

Tabela 6. Koliko često se radi sa glinom

Varijable	f	%
<i>Uvijek</i>	15	7.01%
<i>Često</i>	45	21.03%
<i>Rijetko</i>	138	64,49%
<i>Nikad</i>	16	7,48%
<i>Ukupno</i>	214	100.00%

Tabela 7. Koliko često se rade skulpture od žice

Varijable	f	%
<i>Uvijek</i>	0	0.00%
<i>Često</i>	2	0.93%
<i>Rijetko</i>	50	23.36%
<i>Nikad</i>	162	75.70%
<i>Ukupno</i>	214	100.00%

Prikaz frekvencije razlika između muških i ženskih učenika u stavovima časa likovne kulture. Odnos M (106) / Ž (108)

Tabela 8. Da li se na času likovne kulture crta

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
<i>Da</i>	105	107	99,06%	99,07%
<i>Ne</i>	1	1	0,94%	0,93%
<i>Ukupno</i>	106	108	100,00%	100,00%

Tabela 9. Da li se na času likovne kulture slika

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
<i>Da</i>	104	105	98,11%	97,22%
<i>Ne</i>	2	3	1,89%	2,78%
<i>Ukupno</i>	106	108	100,00%	100,00%

Tabela 10. Da li se na času likovne kulture prostorno oblikuje

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
<i>Da</i>	104	103	98,11%	95,37%
<i>Ne</i>	2	5	1,89%	4,63%
<i>Ukupno</i>	106	108	100,00%	100,00%

Tabela 11. Da li se na času likovne kulture radi grafika

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
Da	102	104	96,23%	96,30%
Ne	4	4	3,77%	3,70%
Ukupno	106	108	100,00%	100,00%

Tabela 12. Šta se najčešće radi na času likovne kulture

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
Crtamo	89	85	83,96%	78,70%
Slikamo	17	23	16,04%	21,30%
Vajamo	0	0	0,00%	0,00%
Grafika	0	0	0,00%	0,00%
Ukupno	106	108	100,00%	100,00%

Tabela 13. Koliko često se radi sa glinom

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
Uvijek	9	6	8,49%	5,56%
Često	22	23	20,75%	21,30%
Rijetko	71	67	66,98%	62,03%
Nikad	4	12	3,78%	11,11%
Ukupno	106	108	100,00%	100,00%

Tabela 14. Koliko često se rade skulpture od žice

Varijable	f (M)	f (Ž)	% (M)	% (Ž)
Uvijek	0	0	0,00%	0,00%
Često	1	1	0,94%	0,93%
Rijetko	21	29	19,81%	26,85%
Nikad	84	78	79,25%	72,22%
Ukupno	106	108	100,00%	100,00%

Prikaz frekvencije ispitivanja razlika između učenika različitih uzrasta o stavovima časa likovne kulture. Odnos III razred (108) / IV razred (106)

Tabela 15. Da li se na času likovne kulture crta.

Varijable	f (III)	f (IV)	% (III)	% (IV)
<i>Da</i>	107	105	99,07%	99,06%
<i>Ne</i>	1	1	0,93%	0,94%
<i>Ukupno</i>	108	106	100,00%	100,00%

Tabela 16. Da li se na času likovne kulture slika.

Varijable	f (III)	f (IV)	% (III)	% (IV)
<i>Da</i>	106	103	98,15%	97,17%
<i>Ne</i>	2	3	1,85%	2,83%
<i>Ukupno</i>	108	106	100,00%	100,00%

Tabela 17. Da li se na času likovne kulture prostorno oblikuje

Varijable	f (III)	f (IV)	% (III)	% (IV)
<i>Da</i>	102	105	94,44%	99,06%
<i>Ne</i>	6	1	5,56%	0,94%
<i>Ukupno</i>	108	106	100,00%	100,00%

Tabela 18. Da li se na času likovne kulture radi grafika

Varijable	f (III)	f (IV)	% (III)	% (IV)
<i>Da</i>	103	103	95,37%	97,17%
<i>Ne</i>	5	3	4,63%	2,83%
<i>Ukupno</i>	108	106	100,00%	100,00%

Tabela 19. Šta se najčešće radi na času likovne kulture.

Varijable	f (III)	f (IV)	% (III)	% (IV)
<i>Crtamo</i>	84	90	77,78%	84,91%
<i>Slikamo</i>	24	16	22,22%	15,09%
<i>Vajamo</i>	0	0	0,00%	0,00%
<i>Grafiku</i>	0	0	0,00%	0,00%
<i>Ukupno</i>	108	106	100,00%	100,00%

Tabela 20. Koliko često se radi sa glinom

Varijable	f (III)	f (IV)	% (III)	% (IV)
<i>Uvijek</i>	15	0	13,89%	0,00%
<i>Često</i>	20	25	18,52%	23,58%
<i>Rijetko</i>	61	77	56,48%	72,64%
<i>Nikad</i>	12	4	11,11%	3,78%
<i>Ukupno</i>	108	106	100,00%	100,00%

Tabela 21. Koliko često se radi sa žicom

Varijable	f (III)	f (IV)	% (III)	% (IV)
<i>Uvijek</i>	0	0	0,00%	0,00%
<i>Često</i>	0	2	0,00%	1,89%
<i>Rijetko</i>	3	47	2,78%	44,34%
<i>Nikad</i>	105	57	97,22%	53,77%
<i>Ukupno</i>	108	106	100,00%	100,00%

Prikaz frekvencija ispitivanja odgovora nastavnika

Tabela 22. Da li je nastavi likovne kulture jednako zastupa crtanje, slikanje, prostorno oblikovanje i grafika

Varijable	f	%
<i>Da</i>	10	100%
<i>Ne</i>	0	0,00%
<i>Ukupno</i>	10	100%

Tabela 23. Na četiri pitanja o tome da li se nastavi likovne kulture realizuju navedene likovne oblasti rezultati pokazuju se identične frekvencije te su iste prikazane u jednoj tabeli.

Varijable	f	%
<i>Da</i>	10	100%
<i>Ne</i>	0	0,00%
<i>Ukupno</i>	10	100%

Tabela 24. Koje se tehnike najčešće koristite iz oblasti prostornog oblikovanja

Varijable	f	%
<i>Glina</i>	3	23,08%
<i>Plastelin</i>	10	76,92%
<i>Žicu</i>	0	0,00%
<i>Gips</i>	0	0,00%
<i>Ukupno</i>	10	100%

Tabela 25. Da li se likovni problem prilagođava temi i motivu određenoj likovnoj oblasti i njenoj tehnici?“

Varijable	f	%
<i>Nikad</i>	0	0,00%
<i>Rijetko</i>	0	0,00%
<i>Ponekad</i>	1	10,00%
<i>Često</i>	4	40,00%
<i>Ukupno</i>	10	100%

DISKUSIJA

Svrha nastave likovne kulture u početnim razredima osnovnog obrazovanja zasniva se na tome da učenici steknu određena znanja, sposobnosti i stavove iz domena likovne umjetnosti, da se upućuju u likovno čitanje, estetsko-vizeuelnu percepciju, što će za rezultat imati poticanje likovno kreativnog izražavanja. Prema rezultatima ovoga istraživanja konstatovano je da su likovni radovi učenika realizovani najčešće kroz samo dvije likovne oblasti, slikarstva i crteža, sa veoma simplificiranim tehnološkim principom izrade likovnog djela. To je potvrdilo opravdanost sumnje da se nastava likovne kulture ne izvodi u potpunosti prema nastavnom planu i programu, a na osnovu rezultata istraživanja ovoga rada dobijeni su podaci: U odnosu na zadatak istraživanja koji se putem anketnog upitnika odnosio na ispitanike nastavnike o tome; da li nastavnik u izvođenju sata likovne kulture zastupa jednako likovne oblasti, crtanja, slikarstva, vajarstva i grafike, odgovori sa “da”, u zastupljenosti od 100%. Vezano za ovaj zadatak ispitani su stavovi učenika postavljajući pitanje: “*Da li na času likovne kulture crtate?*” koji su većinom dali potvrđan odgovor, njih 99,07%, dok je samo 0,93% ponudilo odgovor “ne”. Iz ovoga može se zaključiti da je likovna oblast crtanje zastupljena u nastavi. Jednako tome na pitanja “*Da li na času likovne kulture slikate?*” i “*Da li na času likovne kulture vajate?*” većina učenika, skoro podjednakim procentom 97,66%, odgovorila je potvrdno, dok je samo oko 3% učenika ponudila odgovor ne, što govori o tome da je likovna oblast prostornog oblikovanja zastupljena u nastavi. Neznatno manja zastupljenost potvrdnih odgovora na pitanje “*Da li na času likovne kulture radite grafiku?*” gdje je većina učenika, 96,26% odgovorila potvrdno što dovodi do zaključka da su gore navedene likovne oblasti zastupljene u nastavi. Također iz rezultata ankete u odnosu

na dob i pol, vidi se da nema statistički značajne razlike pri čemu je većina odgovorila da na času crtaju, slikaju, vajaju i rade grafiku. Da bi dobili jasnije informacije učenicima su ispitani o tome šta najčešće rade na času likovne kulture, gdje je većina učenika odgovorila da najčešće crtaju. Tačnije njih 82,71%, dok je preostalih 18,69% odgovorilo da najčešće slikaju. Iz tabela u odnosu na dob i pol nema velikih razlika, osim zastupljenosti odgovora da više crtaju izraženija kod učenika četvrtog razreda za 7%. Iz ovih rezultata vidi se da se odgovori učenika ne podudaraju sa odgovorima nastavnika, jer je većina odgovorila da u nastavi likovne kulture jednako realizuju četiri likovne oblasti. Također se zaključuje da je likovna oblast crtanja, prema odgovorima učenika, najviše zastupljena u nastavi, a da je oblast slikanja na drugom mjestu. Po stavovima učenika, četiri likovne oblasti nisu jednako zastupljene u nastavi, kao što to pokazuju rezultati ankete provedene među nastavnicima. U odnosu na zadatak istraživanja koji se putem anketnog upitnika odnosio na ispitanike nastavnike o tome; da li nastavnik u izvođenju sata likovne kulture zastupa više likovnih tehnika.

Vežano za ispitivanje o upotrebi tehnike likovne oblasti prostornog oblikovanja na pitanje postavljeno nastavnicima: “Koje materijale najčešće koristite iz likovne oblasti prostornog oblikovanja?”, većina 76,92%, odgovorila je da najviše koriste plastelin, a 23,08% je odgovorilo da koriste glinu. Na pitanje postavljeno učenicima: “Koliko često radite sa glinom?” najviše ponuđenih učeničkih odgovora “rijetko” tačnije 64.49%. Odgovor “često” ponudilo je 21.03% učenika, odgovor “nikad” reklo je 7.48%, a odgovor “uvijek” 7.01% učenika. Iz rezultata tabela koja se odnosi na dob nema znatnih razlika, većina učenika III i IV razreda na ovo pitanje odgovorili su sa “rijetko”. Odgovori učenika se podudaraju sa odgovorima nastavnika koji su rekli da najčešće koriste plastelin kao modelirajuću masu. Može se zaključiti da upotreba gline nije dovoljno zastupljena u nastavi iako je njena oblikovna mogućnost neophodna za određenu problematiku nastave iz ove oblasti. Na pitanje postavljeno učenicima: “Koliko često radite skulpture od žice?” najviše su zastupljeni odgovori “nikad” (75.70%), i “rijetko” (23.36%). Iz rezultata tabela koja se odnosi na dob, vide se razlike u odgovorima III i IV razreda. Većina učenika III razreda na ovo pitanje odgovorili su sa “nikad” (97%), dok je kod učenika IV razreda skoro jednaka zastupljenost odgovora “rijetko” i “nikad” što pokazuje da je u III i IV razredima mala zastupljenost

ove tehnike u nastavi, iako je malo prisutnija kod učenika IV razreda. Odgovori učenika “rijetko” se ne podudaraju s odgovorima nastavnika koji su rekli da ne koriste žicu u nastavi likovne kulture što se također podudara sa zatečenim stanjem u školi. U odnosu na zadatak istraživanja koji se odnosio na ispitanike nastavnike o tome; da li nastavnik metodičkom organizacijom nastavne jedinice može doprinijeti postizanju boljih rezultata učenika dobili smo kroz njihove odgovore na postavljeno pitanje: “Da li prilagođavate likovni problem zadatoj temi i motivu određenoj umjetničkoj oblasti i njenoj tehnici?” iz kojih se vidi da je većina nastavnika odgovorila “uvijek” (50%), “često” (40%), “samo ponekad” (10%), dok odgovore “rijetko” i “nikad” niko nije ponudio. Iz ovoga vidimo da je većina nastavnika odgovorila da vode računa o organizaciji nastavne jedinice, ali ipak po rezultatima ankete veliki broj nastavnih sati nije realizovan iz prostornog oblikovanja, niti su korišteni različiti materijali.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje dovelo je do određenih zaključaka da nastavnici pri realizaciji nastave likovne kulture ne posvećuju jednaku pažnju svim likovnim oblastima i unutar njih ne ispunjavaju nastavnim planom i programom broj sati predviđen za navedenu oblast. Dokazano je da je likovna oblast crtanja najviše zastupljena u nastavi likovne kulture, da je oblast slikanja na drugom mjestu, prostorno oblikovanje na trećem, a grafika na četvrtom, te da mnoge vajarske tehnike i materijali nisu zastupljeni u nastavi likovne kulture, kako je predviđeno, što nas dovodi i do zaključka da se nisu ni realizovali mnogi likovni zadaci specifični samo za ovu oblast. Ovakva nastava nije potpuna jer izostavljanjem određenih likovnih oblasti i likovnih problema, izostavljaju se obrazovni i odgojni zadaci u procesima ključnim za učnički likovni razvoj, te su time lišeni adekvatnog likovnog obrazovanja i likovnog stvaralaštva.

LITERATURA

- Bognar, L. (1999), "Metodika odgoja", SVEUČILIŠTE, Osijek str. 41.
- Bognar, L. (2011.), ODGOJ NA SVEUČILIŠTU, Život i škola, br. 26. str. 165. – 175. Učiteljski fakultet, Osijek <https://hrcak.srce.hr/77332> 17.01.2021.
- Brajčić, M., Šućur, M. (2019). Učestalost upotrebe likovno-umjetničkog djela u nastavi likovne kulture. Nova prisutnost 17 (1), 59-74. <https://doi.org/10.31192/np.17.1.4> 18.01.2021.
- Huzjak M., Krajnc M., 20171REVIJA ZA ELEMETARNO IZOBRAŽEVANJE / JOURNAL OF ELEMENTARY EDUCATION 191 Vol. 10, No. 2-3, pp. 191-204, Povezanost med ravniyo izvirnosti likovnega izraza učencev pri pouku likovne umetnosti in ravniyo njihove strpnosti do raznolikosti ST202<http://rei.pef.um.si/images/> 17.01.2021.
- Himmelrajh, V. (1959) "Rad na likovnom odgoju" , Osijek
- Nastavni plan i program za devetogodišnje obrazovanje osnovne škole Kantona Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade, 2016.
- Šarančić, S. (2014). Dobrobiti likovnog stvaralaštva. *Napredak*, 155 (1-2), 91-104. UDK: [17.023.35+613]:7.011.4:75 11.01.2021.
- Tanay, E.R., Kučina, V. (1995) *Tehnike likovnog izražavanja, od olovke do kompjutera*. Zagreb. Naklada Zakej
- Loose, S. (2012) Metodika i methodska praksa likovne kulture osnovnoškolskog uzrasta, Skripta, Mostar
- Kriještorac, K.F. (2014) Specifičnosti otkrivanja i tretmana darovite dece (87-95) Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870] Internacionalni - Univerzitet u Novom Pazaru vol.13 <http://um.uninp.edu.rs/> 19.01.2021.

Representation of spatial design in teaching of art culture od III and IV grades of primary education

The subject of this paper is the application of sculptural studies in the primary school. The goal of the research is to examine and determine the prevalence of the application of techniques in the primary school grades. The problem of the research is whether the teaching of art studies is realized according to the current curriculum in the primary school grades III and IV. The sample consists of 214 students and 10 teachers. The research methods selected for deriving relevant conclusions are: descriptive method, theoretical analysis method, historical method. Results obtained through a survey questionnaire, related to the surveyed teachers, about whether they represent fields of art equally in their art classes, are that they answered in the representation of 100%, as well as the majority of students (96.26%) who answered affirmatively to the same question. In answering the question what the most art classes are about, the majority of students (82.71%) answered drawing, while the remaining 18.69% answered that they usually paint. According to the students, the areas of art are not equally represented in teaching, as shown by the results of a survey conducted among teachers. With this paper, it has been determined that is not fulfilled or equally represented in the art studies. And that the two fields of art, drawing and painting, are the most represented, while the often left out or insufficiently processed, continue to introduce students to other techniques.

Keywords: education, fine art, art culture, artistic fields, artistic techniques

Adresa autorice :

Doc.dr. Maja Žmukić

Univerzitet u Sarajevu

Pedagoški fakultet

Skenderija 72

71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

phone: + 387 061 399 695; majazmukic@gmail.com

MERSIHA KOLČAKOVIĆ

Fakultet društvenih znanosti Sveučilišta Hercegovina

stručni rad

Prepoznavanje darovitosti i unapređenje načina rada sa darovitom djecom u vrtiću

Sažetak

Smatramo da je predškolski period ključan za podsticanje razvoja svih postojećih potencijala kod djece, a pravilna detekcija i višestruka stimulacija mogu intenzivnije razviti i iskazati darovitost djeteta najbolje upravo u predškolskom periodu razvoja. U tome presudnu ulogu ima porodica, ali i odgojno-obrazovne ustanove u kojima djeca provode veliki dio vremena. Stoga je veoma značajna uloga pedagoga kao stručnog saradnika u odgojno-obrazovnoj ustanovi za pravilnu detekciju darovite djece, te osmišljavanje, vođenje i interpretiranje načina i efekata rada sa njima.

Tema ovoga stručnog rada je prepoznavanje darovitosti u vrtiću, pogled na pedagošku praksu i načine rada s potencijalno darovitom djecom u nekim predškolskim ustanovama u Kantonu Sarajevo. U radu je kratko prikazan teorijski okvir, neophodan za razumijevanje teme i pojma darovitosti, kao i drugi srodni pojmovi i definicije. Kako bismo utvrdili da se radi o prepoznavanju darovite djece u jednom od vrtića na području Kantona Sarajevo identifikovan je i praćen potencijalno daroviti četverogodišnjak V.Z. iz Sarajeva kroz studiju slučaja.

Ključni pojmovi: darovitost, potencijalno darovito dijete, vrtić

1. UVOD

Različiti su stavovi o darovitoj djeci, a kao posljedica toga je egzistiranje tih pojmova u stereotipe kao što su: biti darovit znači biti čudan, socijalno neadekvatan, loše adaptiran. Takve stavove često ne možemo izbjeći ni u školama. Jedna od sastavnica darovitosti je kreativnost koja kao mentalni proces omogućava stvaranje novih, neobičnih, jedinstvenih ideja ili produkata prerađivanjem i primjenjivanjem već postojećih na nov način.

Istraživanja su pokazala da ljudi oko pedeset posto svojih sposobnosti za učenje razvijaju tokom prve četiri godine, a ostalih trideset posto prije navršene osme godine (Dryden i Vos, 2001). Procjenjuje se da se do djetetove pete godine razvije devedeset posto moždanih stanica (George, 2001). Tako na primjer, "mozak djeteta će izgubiti sposobnost da govori jezike čije glasove ne čuje" (Koutlak, 1996; prema Dryden i Voss, 2001). Slično se događa i s ostalim sposobnostima. Ukoliko se optimalno ne podstiču i ne upotrebljavaju izgubit će se ili se neće razviti do mogućih granica. Robert Koutlak (1996) također navodi da se mozak ponaša kao "superspužva" koja najbolje upija od rođenja do otprilike dvanaeste godine. Tokom tog razdoblja, a naročito u prve tri godine, uspostavljaju se temelji za mišljenje, govor, vid, sposobnosti, dispozicije i ostale karakteristike. „Nakon toga se prozori zatvaraju i veći dio temeljne arhitekture mozga je dovršen“ (Koutlak, 1996; prema Dryden i Vos, 2001, str. 266).

Neki autori (Golton, Terman, Renzuli, Tanenbaum, Feldhuzen) smatraju da je darovitost bilo koji oblik iznad prosječnog funkcioniranja, dok drugi (Gardner, Sternberg) ističu da se pod tim podrazumijevaju: visoke (opće i/ili specifične) sposobnosti (posebno inteligencija), kreativnost i specifične osobine ličnosti (posebno motivacija). Danas su djeca izložena većem broju sadržaja i oblika izražavanja kreativnosti kroz dječije vrtiće, igraonice, poticajnu okolinu u vlastitom domu omogućavajući djetetu brže i lakše usvajanje znanja i vještina. Darovita djeca zahtijevaju dodatnu pažnju roditelja, odgajatelja i stručnjaka koji je trebaju znati na vrijeme uočiti, prepoznati, identificirati. Ovim stručnim radom naglašava se obaveza svake predškolske ustanove da se pronađu pristupi koji će omogućiti da djeca zadovolje svoje specifične potrebe, jer darovitost nije samo djetetov dar, nego je dar i njegovoj okolini, ali isto tako i obaveza toj istoj okolini. U nastavku rada detaljnije je objašnjen

fenomen darovitosti sa posebnim naglaskom na Gardnerovu teoriju, metode i postupci koji su nam pomogli u prepoznavanju i identifikaciji potencijalno darovitog djeteta, uz detaljan prikaz opisa studije slučaja.

2. FENOMEN DAROVITOSTI

Darovitost primijećena kod djece trebalo bi u što ranijoj dobi poticati, osiguravajući djeci širok opseg iskustava te uvjete za razvoj vještina, stavova i znanja kojima će upotpunjavati svoju ličnost i dalje razvijati darovitost. Gotovo svako dijete predškolske dobi treba tretirati kao potencijal i osigurati mu odgoj i obrazovanje koje će maksimalno poticati razvoj njegovih potencijala.

U odgojno-obrazovnom radu s odgojnom skupinom i pri realizaciji radionica primjetno je da neka djeca znatno manje zahtijevaju pomoć i intervenciju od ostalih svojih vršnjaka. Možemo zaključiti da ih karakteriše minimum strukturirane podrške, sposobnosti da samostalno otkrivaju i pronalaze rješenja, nove puteve razumijevanja i imaju veliku potrebu za ovladavanjem područja konstruktivnih igara i slagalica u jako kratkom periodu, po čemu se razlikuju od djece koja su samo jako marljiva i trude se.

Daroviti imaju snažnu unutarnju motivaciju za ovladavanjem i osmišljavanjem područja u kojem pokazuju napredan razvoj. Očituje ih vrlo intenzivan, gotovo opsesivan interes, sposobnost snažnog usredotočenja, strast i zanos u ovladavanju specifičnim područjem.

S obzirom da smo ovim istraživanjem željeli utvrditi koliko ima i kako se postupa s darovitom djecom u vrtiću, koje je bilo predmet opserviranja, uočeno je da ima dosta živahne, aktivne, bistre djece koja, nakon ulaganja vremena u ovladavanje određenim područjem, mogu također impresionirati svojim postignućem. Međutim, kako nam je pojašnjeno takva djeca nisu rano sazrela. Oni ne uče iznimno bržim tempom i s posebnom lakoćom. U radu s njima, da bi napredovali i uspješno ovladali aktivnošću, potrebna je stalna potpora, pomoć, instrukcije i ohrabrenje. Takvu djecu odlikuje i nemogućnost da samostalno dolaze do otkrića u području svoga interesa, ne otkrivaju nove puteve rješavanja problema, niti očituju unutarnju “strast” za ovladavanjem nekim područjem. Unatoč svom trudu, ono nikada ne doseže onu razinu

postignuća u nekom području koje darovito dijete postiže s očito manje truda (Cvetković – Lay, 1995), tako da smo na kraju svoje istraživanje započeli s dječakom koji je prepoznat kao mogući primjer darovitog predškolca.

2.1. Teorija višestrukih inteligencija, Howard Gardner

Kako bismo najbolje predstavili istraživački rad, koristili smo Gardnerovu teoriju (Altaras, 2006). Gardner smatra da ne postoji samo jedan način da neko bude izuzetan u nečemu, već da svakog od nas čini niz različitih sposobnosti koje se mogu svrstati u različite oblasti. Širok raspon sposobnosti koje čovjek ima Gardner je uspio odrediti pomoću grupiranja ljudskih sposobnosti u devet širokoobuhvatnih kategorija ili inteligencija: *verbalno-lingvističku, logičko-matematičku, vizualno-spacijalnu, muzičko-ritmičku, tjelesno-kinestetičku, intrapersonalnu i interpersonalnu inteligenciju, naturalističku i egzistencijalističku inteligenciju.*

Vizualno – spacijalna inteligencija iskazuje se kroz sposobnost snalaženja u prostoru, te stvaranje i transformaciju prostornih predodžbi. Dobar pokazatelj veće razvijenosti ove vrste inteligencije kod djece je lakoća snalaženja i rješavanja problema u prostoru, kreiranje i građenje objekata u prostoru, kreiranje i građenje objekata od kockica i sličnog građevinskog materijala.

Likovni talent se ne pojavljuje često u predškolskom razdoblju. Likovno darovita djeca faze likovnog razvoja (faza šaranja, faza slučajne reprezentacije, faza pokušaja postizanja namjerne sličnosti predmeta i crteža, faza nastanka jednostavnih slika) prolaze mnogo brže od prosječne djece. Glavni pokazatelj likovne darovitosti jest sposobnost djeteta da proizvede prepoznatljive oblike najmanje godinu dana prije svojih vršnjaka. Tako likovno darovita djeca već u dobi od dvije godine mogu nacrtati krug koji predstavlja jabuku, a također i bazičnu crtu na kojoj jabuka stoji.

Muzičko-ritmička inteligencija iskazuje se kroz smisao za ritam i muziku. Zapažaju različite zvukove u okolini, imaju sposobnost raspoznavanja ritma, pa i određene teme u muzici, te dijelova melodije. Bolje pjevaju od ostale djece i kvalitetnije se ritmički i muzički izražavaju na udaraljka ili muzičkim instrumentima.

Verbalno-lingvistička inteligencija iskazuje se kroz bogat rječnik i brzu i laku manipulaciju verbalnim simbolima, riječima. Izraženu sposobnost u ovom području imaju djeca čiji je rječnik bogatiji od rječnika njihovih vršnjaka te ona koja su sposobna ispričati, prepričati bogatu i cjelovitu priču ili događaj, s brojnim iskustvenim detaljima.

Intrapersonalna inteligencija iskazuje se u boljem razumijevanju sebe i svojih potreba. Djeca s razvijenom ovom vrstom inteligencije daleko bolje razumiju, ne samo svoje potrebe, već i svoje sposobnosti, osobine ličnosti, čuvstva i sl. Oni iskazuju veliku upornost u onome čime se bave. Jednostavno, imaju izraženu svijest o sebi.

Interpersonalna inteligencija se iskazuje u boljem razumijevanju drugih ljudi i njihovih potreba. Djeca s izraženom interpersonalnom inteligencijom često su vođe i organizatori u grupi, osjetljiva su za potrebe i osjećaje drugih, pomažu u rješavanju sukoba, lako započinju igru s drugima, dobro se slažu s drugom djecom i među njima su omiljena.

Gardner smatra da svako ima jedinstvenu mješavinu svih ovih inteligencija, s tim da se pojedine javljaju različitim intenzitetom. Ako se kod pojedinca neka od ovih inteligencija javi u značajno većem intenzitetu, on će biti darovit u tom području. On ne pravi razliku između pojmova inteligencija i darovitost, već ih poistovjećuje, određujući darovitost kao domenospecifičnu, odnosno kao pojavu ranog ili ranije razvijenog biopsihološkog potencijala u domenima neke kulture (Altaras, 2006).

Iz svega navedenog možemo zaključiti da se Gardnerova struktura intelekta ne ograničava samo na kognitivnu sferu i potencijal, već uvažava i druge segmente kao što je psihomotorno, afektivno i socijalizacijsko. To ide u prilog našem istraživanju, spoznajama koje imaju aplikativnu moć za identifikaciju našeg slučaja, darovitog dječaka.

3. PREPOZNAVANJE I IDENTIFIKACIJA DAROVITE DJECE

Darovitost nije rezultat jedne karakteristike već kombinacije osobina, ona se javlja u različitim područjima i može biti manifestirana u obliku produktivno-kreativne aktivnosti ili kao potencijalna/latentna (Čudina, Obradović, 1991).

Čudina-Obradović (1990) smatra da je rano prepoznavanje znakova darovitosti najznačajnija početna stepenica u podršci darovitosti, koja uključuje opažanje, prepoznavanje znakova darovitosti i njenu identifikaciju. „U odgojno-obrazovnoj praksi darovita su ona djeca koja su od strane profesionalnih osoba identificirana kao djeca koja imaju natprosječne sposobnosti i koja su izrazito uspješna u jednom ili više područja” (Čudina-Obradović, 1990:92). Jedan od tih stručnjaka je **odgajatelj** koji najčešće prvi primijeti znakove navedene u kontrolnim listama i započinje dijalog s roditeljima i stručnim saradnicima u vrtiću. To ga označava kao značajan faktor u identifikaciji darovitih. Opasnosti koje proizlaze iz identifikacije, osobito u ranoj dobi, prepoznaju se kroz forsiranje i etiketiranje. Obje pojave imaju negativne posljedice za dijete. Također postoji opasnost i od neprepoznavanja. To se posebno odnosi na djecu s problemima u ponašanju, povučenu i tihu djecu, djecu koja znaju odgovore na sva pitanja, djecu iz obitelji s niskim socioekonomskim i obrazovnim statusom te skromnijim roditeljskim ambicijama, djecu s razvojnim nedostatkom, djecu koja dolaze iz drugih kultura.

Znakovi koji nam mogu ukazati na prisustvo darovitosti najlakše se mogu uočiti u ponašanju djeteta. Tokom rada u ovom vrtiću na kraju je focus našeg promatranja usmjeren ka dječaku koji se izdvajao na osnovu njegove potencijalne darovitosti koju su činile izraženije opće *intelektualne i specifične sposobnosti*. To se ogledalo u izrazitoj znatiželji, radoznalosti, lakom izražavanju svojih misli i želja. Također imao je bogat rječnik u odnosu na vršnjake iz svoje odgojne skupine, dobro pamti, razumijeva, poznaje sva slova. U odnosu na drugu djecu i ujedno ono što oslikava njegovu darovitost su smislenija pitanja, opsežniji odgovori, brzo usvajanje novih i neobičnih pojmova. S druge strane prisutna je i dosada, te različiti oblici nediscipline kao reakcija na dosadu ili posljedica velike znatiželje, o kojoj ćemo detaljnije govoriti u rezultatima, opisu i analizi našeg slučaja.

Prema Čudina Obradović (1991) darovit je onaj pojedinac koji uz razvijene opće intelektualne sposobnosti ima naročito visoke sposobnosti za jedno specifično područje, za čije ovladavanje pokazuje izvanrednu motivaciju, predanost, a što nailazi na razumijevanje, potporu i aktivni angažman obitelji i šire društvene zajednice. Pri tome se najveći značaj pridaje *specifičnoj motivaciji* za rad. Kod dječaka V.Z. ona se iskazuje u izričitoj usmjerenosti prema cilju u aktivnostima u kojima je uključen, kao i u iznimnoj radnoj energiji.

Od postignuća, koje se smatra glavnim pokazateljem darovitosti, ne očekuje se samo da budu visoko iznad prosjeka, nego da predstavljaju i **kreativan doprinos** u području i aktivnostima kojima se bavimo, jer prema Čudina Obradović (1991) darovitost istodobno uključuje produktivnost i kreativnost.

4. METODE I POSTUPCI ISTRAŽIVANJA

U skladu s tim i odabirom identifikacijskog pristupa darovitim, autora Korena, postavljen je predmet istraživanja u ovom radu: „**Prepoznavanje darovitosti i unapređenje načina rada sa darovitim djecom u vrtiću**“.

Cilj je bio istražiti i analizirati indikatore darovitosti četverogodišnjeg dječaka V.Z. identificiranog kao potencijalno darovitog uz prikaze manifestacije njegove darovitosti.

Formulisanjem istraživačkih pitanja željeli smo utvrditi u kojim je oblastima četverogodišnji dječak darovit:

- Ističe li se nadarenost u području općih intelektualnih sposobnosti?
- Ističe li se nadarenost u području stvaralačkih (kreativih) sposobnosti?
- Ističe li se nadarenost u području socijalnih i rukovodećih sposobnosti?
- Ističe li se nadarenost u području umjetničkih sposobnosti?
- Ističe li se nadarenost u području psihomotornih sposobnosti?
- Koji su izazovi pri procesu identifikacije nadarenosti djece?

Od metoda istraživanja smo, s obzirom da je sama tema istraživanja Identifikacija potencijalno darovitog djeteta predškolske dobi, tražili vrstu istraživanja kakva je

studija slučaja, te smo se i usmjerili na nju.

U ovome radu slučaj studije je jedinka, četverogodišnji dječak, osoba koja se pratila, analizirala, opisivala, prikupljali podaci o životopisu, bogatstvu događaja koji se usko vezuju za predmet proučavanja, a to je darovitost. Studija slučaja se primjenjivaa u zbirnom pregledu podataka dobivenih skalama procjene roditelja, odgajatelja. U konačnici imala je za cilj detaljniji uvid u područje darovitosti djeteta.

S obzirom da smo se za teorijski okvir koji će nam pomoći u što boljem predstavljanju našeg slučaja odlučili za Gardnerovu teoriju, time smo ujedno odredili i metodološke dimenzije koje su nam pomogle u prikupljanju informacija o indikatorima identifikacije četverogodišnjeg darovitog dječaka. Gardnerova višestruka teorija inteligencije, ujedno je i višestruka teorija darovitosti, jer on poistovjećuje inteligenciju sa darovitosti.

Kako je izbor za studiju slučaja dijete predškolske dobi, time smo na neki način bili i ograničeni u primjeni pojedinih metoda i tehnika u prikupljanju podataka. To znači da do indikatora koji nam daju sveobuhvatniju sliku identifikacije potencijalno darovitog djeteta trebamo prikupiti informacije sa različitih aspekata, uglova, što u metodologiji znači primjena triangulacije. Za identifikaciju darovitog djeteta važni faktori koje smo uzeli u obzir su uloga roditelja, odgajatelja, vršnjaka.

Intervju – U ovome slučaju intervjuiranje smo koristili s roditeljima dječaka V.Z., te sa odgajateljima predškolske ustanove koju pohađa V.Z. U tom smislu kao dopunu našem istraživačkom postupku primjenili smo promatranje ponašanja, međusobnog djelovanja dječaka V.Z. s ostalim vršnjacima.

Metoda promatranja – glavno obilježje ove metode jeste aktivno uključivanje istraživača u društvenu grupu i njenu problemsku situaciju koja je objekat istraživanja. Odvija se u stvarnom životu, tj. u prirodnim uvjetima (Halmi, 2005: 328). Također promatranjem smo dobili uvid u njegovu interakciju s vršnjacima, odgajateljima, formulacije rečenica koje koristi, te načine na koji rješava prepreke. Metoda promatranja u ulozu sudionika-promatrača – odgajateljima i roditeljima je bila poznata uloga istraživača, s naglaskom na preuzimanje uloge sudionika u odgojnom procesu. U takvoj relaciji istraživanje je imalo formu deskriptivne studije slučaja s ciljem da se ti

rezultati istraživanja praktično okrenu poboljšanju odgojno-obrazovne prakse (iznutra).

Metoda teorijske analize – metoda istraživanja medijskog materijala, različitih dokumenata, slovnih, zvučnih ili slikovnih zapisa i drugih oblika usmenog ili pismenog opštenja među ljudima.

U okviru identifikacijskog modela Ivana Korena krije se metoda procjene. Smatra se da je osnovna karakteristika svih metoda procjenjivanja da se pomoću njih izravno utvrđuju određene osobine i da je pritom instrument tog određivanja čovjek (Koren, 1989: 23).

Prema ovom određenju procjene podliježu subjektivnim greškama koje se mogu prevazići jasnim definisanjem osobina. Metoda procjene zahtijeva (zbog veće objektivnosti) uključivanje više procjenjivača. Ovu metoda je primijenjena sa roditeljima i odgajateljima kako bi se stekao uvid u razvoj sposobnosti nadarenog djeteta.

Od Tehnika u ovom istraživanju je korišteno: Polustrukturiran intervju s pitanjima otvorenog tipa, sudjelujuće promatranje, dokumentacije i evidencije te analiza stručne literature.

Od Instrumenata korišteni su: Protokol/podsjetnik intervjua s pitanjima otvorenog tipa i Protokol promatranja – koji je sadržavao 18 karakteristika i pojava oblika darovitosti. Tu su bilježene sve ključne, reprezentativne tačke definirane kao nekim od indikatora za identifikaciju darovitosti dječaka V.Z.

Istraživački instrumenti prema identifikacijskom modelu Korena u ovom istraživanju su bili:

Skale procjene za: Roditelje – upitnik za roditelje – PRONAD – R, uz napomenu da će upitnik biti revidiran, prilagođen predškolskoj dobi. Odgajatelje – Ljestvice procjene – PROFNAD, uz napomenu da će ljestvica biti revidirana.

Skala procjene za nastavnike sastavljena je da pomogne u određivanju komponentne strukture (profila) darovitosti djeteta. Pomoću ovog instrumenta ćemo utvrditi područja/kategorije darovitosti i analizirati profil darovitog djeteta.

Skala procjene za roditelje je sastavljena od dvadeset jedan aitem sa tri moguća

odgovora: DA, NE, NISAM SIGURAN. Istraživačka svrha ovog instrumenta je bolje upoznavanje roditelja sa razvojnim osobinama njihovog djeteta. Neka pitanja se odnose na rani dječiji razvoj i predškolsko doba, kao i na ponašanje u bližoj prošlosti i sadašnjosti.

4.1. Studija slučaja potencijalno darovitog dječaka V.Z.

U istraživanjima odnosa sposobnosti, veličine obitelji i reda rađanja, utvrđeno je da prvorodena djeca imaju bolje rezultate na testovima inteligencije i postignuća. I u našem slučaju istraživani je četverogodišnji dječak V.Z., prvorodeno dijete u obitelji s dvoje djece, djevojčicom i dječakom. Živi sa oba roditelja koji su visoko obrazovani i zaposleni. Pohađa predškolsku ustanovu od svoje prve godine rođenja. Trenira tekvando, pohađa i muzičku školu gdje svira triangel i ksilofon.

Znaci djetetova ubrzana razvoja zapažaju se vrlo rano. U predškolskom razdoblju moguće je prepoznati, identificirati te na različite načine poticati djetetove visoke kognitivne potencijale. Već smo ranije istakli roditelje kao najvažnije faktore u identifikaciji darovitog djeteta. Roditelji su prvi koji uočavaju da je njihovo dijete drugačije, a to je uočila i mama dječaka V.Z.. Ističe da je kao beba bio upadljivo živahan i tjelesno se brže razvijao, vrlo rano je progovorio i uspostavio kontakt sa okolinom, sposoban da se orijentira u prostoru. Također majka navodi da je rano osposobljen da se samostalno brine o sebi, da se umiva, obuva, oblači, hrani.

Kako sama navodi, počeci i prihvaćanje da je baš ona majka darovitog djeteta nisu bili nimalo lagani. Nije željela da joj dijete bude etiketirano od strane stručnjaka i bila je pomalo skeptična prema ideji posebnog tretmana za njeno dijete.

"Prve godine života s mojim darovitim djetetom bilo je iskustvo kao nijedno drugo – intenzivan, brz i stalno aktivan, moj dječak je iz mene crpio svu snagu već rano ujutro. Budio se noću, da bi radio ono što nije smio danju. A mi smo bili očajni, nenaspavani. Moje bi dijete satima predano vježbalo, padalo, plakalo", priča majka o dogodovštinama svog dječaka dok je još bio beba.

„Potvrđeno je da je darovit, naučili smo njegove snage, i ono malo slabosti, proučili literaturu, i postalo je lakše, jer smo sebi priznali da je on dijete s posebnim potrebama. Naša čupavost, umor, odbijanje izlazaka s prijateljima konačno je dobila službeno ime. Roditelji darovitog djeteta“, kaže mama V.Z.

Ta spoznaja natjerala ju je da se educira, te se potrudila svome djetetu pružiti sve što mu je potrebno da se u potpunosti ispuni i razvija u skladu sa svojim posebnim potrebama. To ukazuje da dječak odrasta u stimulativnom okruženju. Rado je čitala i danas čita knjige namijenjene djeci starije dobi, pri čemu smatra da je to doprinijelo da njen dječak danas na postavljena pitanja i probleme uvijek donosi ispravne odluke, daje originalne prijedloge u kojima do izražaja dolazi njegova mašta. Ponekad je padala s nogu od umora ili očaja, ali nije odustala od toga da shvati svoje dijete, da shvati njegov unutarnji život, njegove emocije i potrebe.

„Nisam željela da mi se dijete etiketira.“

Daroviti dječak V.Z. pun je energije. Njegovu aktivnost možemo predstaviti trajanjem „dok ne padne s nogu“, treba stalnu stimulaciju, puno se kreće, osim kada se koncentrira na ono što ga zanima, a to su konstruktivne igre i slagalice. U svemu što radi ispoljava svoju sklonost perfekcionizmu, postavlja visoke ciljeve, pa ako sve nije savršeno ili onako kako je zamislio, biva često pod stresom, frustriran i pokazuje nezadovoljstvo.

Neka istraživanja su pokazala da daroviti učenici u puno manjoj mjeri od prosječno uspješnih vršnjaka uspjeh i neuspjeh pripisuju vanjskim činiteljima. Skloniji su odgovornost za “neuspjeh” svaljivati na sebe i gurati se preko granica izdržljivosti. U nastavku slijedi primjer kada V.Z. krivnju što do kraja ne može složiti slagalicu prebacuje na sebe.

JA: Nema veze V.Z., što nisi do kraja spojio slagalicu, sigurno su nam se negdje izgubile par slagalice.

V.Z.: Ne, teto. Sigurno ih ja nisam mogao naći.

Koncentriranost i strast mu omogućuju da ignorira bilo kakvo ometanje dok se bavi aktivnošću koja je privukla njegovu pažnju. Voli rastavljati i sastavljati stvari, vrlo je uporan, i lahko se koncentrira na dvije ili više stvari

istovremeno. Izrazito je dobar u logičnom razmišljanju. Uživa u brojanju i mjerenju, voli puzzle, slagalice, ima snažne i uvjerljive argumente za sve, razumije uzrok i posljedicu, želi znati razloge postavljenih pravila (vidjeti prilog 5). Teško prekida započetu aktivnost i pokazuje otpor i nelagodu kada se aktivnost mora prekinuti npr. zbog ručka. Vođa je u raznim aktivnostima. Osjećaj za humor očituje se u njegovoj stalnoj potrebi za smišljanjem šala i zagonetki.

Odlikuje ga stalna potraga za izazovima i zadacima, ponekad dosadan i nametljiv u želji za raznim, pa i minimalnim postignućima. Ponekad je hiperaktivan, posebno ako se dosađuje na satu, zbog izuzetne sposobnosti da brzo i lahko pamti priče, pjesme, događaje.

Srijedom u vrtiću se realizira literarna sekcija, dan kada učimo pjesmice. To je dio usmjerene aktivnosti i traje sat vremena. Uz višestruki broj ponavljanja stihova i stofa, te demonstriranje nekih pojava koje se pominju u pjesmi, bivala sam u situaciji da svake dvije minute opominjem V.Z. da me prati, da fino sjedi za stolom, da ne leži na stolu, da ne izvodi neke poteze rukama po stolu, da ponavlja za drugom djecom, da ne „zuji okolo“. Ali na kraju kada bih svakog od djece preslušavala pjesmicu, V.Z. je bio taj koji bi se prvi javio, i znao kompletnu pjesmicu bez ikakve moje dodatne pomoći i intervencije.

Svako jutro dolaskom u vrtić, nakon pranja ruku uzimaju se vlastite pape. Svake su potpisane sa imenom djeteta, ali se ponekad desi zamjena, jer ima više pari istih papica. Upravo su jedne od tih istih parova papa i od V.Z., ali pošto četverogodišnjak zna sva slova, pročita svoje ime i nijednom se u toku mog radnog iskustva u tom vrtiću nije desila zamjena njegovih papa.

"Smeđi pas je u dvorištu i miriše travu."

To pokazuje njegovu naprednu intelektualnu sposobnost koja se očituje u lahkoći razumijevanja novih ideja, lahkoći pamćenja. Također i njegovo verbalno umijeće je uočljivo kroz bogat i napredan vokabular, korištenje složenih rečeničnih struktura, izmišljanju i razrađivanju priče u detalje,

lahkom pamćenju pjesme i priče, mogućnosti da zna čitati i izrazitom uživanju u igrama.

Kao indikator naprednog vokabulara ističe se izjava darovitog V.Z. dok smo u dvorištu vrtića imali ekološku sekciju, prikupljanje lišća za jesenu radionicu:

Njegovi vršnjaci ili su pokazivali prstom na psa, ili su govorili tu je pas.

Znatiželja je, uz verbalno umijeće, najupečatljivija osobina darovite djece. Njegova je znatiželja nezasitna, jer želi znati sve o svemu. I dok djeca rano u vrtić dolaze onako pospana, plačljiva, V.Z. svako jutro dolazi sa nizom pitanja, sa širokim rasponom interesa za sticanje znanja, najčešće fokus njegovog interesa su planete, na koja nekada ne znaš kako da odgovoriš djetetu. Nekad se odgajatelj nađe u situaciji kako da mu odgovori, a da to dijete razumije, zaboravljajući da će on razumijeti i jezikom odraslih. Ne prestaje postavljati pitanja, ima širok raspon interesa, želi znati o apstraktnim pojmovima kao što su pravda, vrijeme, ljubav.

Iz intervjua sa roditeljem saznajemo: V.MZ. (3,5 godine), kupa se u moru i kaže: "Kako nas more miluje?"

V.Z.: Teto, šta je to džentlmen?

V.Z.: Teto, šta se dogodi kad čovjek umre?

Sa četverogodišnjim dječakom V.Z. može se razgovarati i sporazumijeti na engleskom jeziku. Jako voli gledati dokumentarce i čita/pregleda enciklopedije. Zdravo je dijete i voli puno pričati, o svemu ispituje. Često sakuplja raznovrsne stvari, kao što su npr. markice i razglednice.

Druga djeca mogu darovite smatrati mudrijašima, napornima, hvalisavcima, previše dominantnima, nepristojnima. Ponekad će daroviti biti odbačeni jednostavno zato jer se “ne znaju igrati”, jer ne “shvaćaju fore” ili zato jer su “bezveznjaci i štreberi”. S druge strane, i daroviti ponekad odbijaju manje sposobne vršnjake, naporno im je raditi u timskom radu s onima koji rade sporo, loše ili išta manje od savršenog. Ponekad ih vrijeđa i frustrira što drugi ne priznaju originalnost ili genijalnost njihovih ideja i znaju biti netolerantni prema glupostima i neozbiljnostima vršnjaka. Ovo se odražava i kod V.Z. u toku slobodnih aktivnosti, gdje uglavnom bira kockice i uživa u konstruktivnim igrama, kada pokazuje ljutnju, bezvoljnost i nemir ukoliko

drugovi sa kojima se igra ne sarađuju s njim u izgradnji broda.

Jedan od primjera izražavanja njegove frustriranosti i težnje ka perfekcionizmu je izgradnja zajedničkog broda s drugarom. To je bio drug kojem je bilo beznačajno koju boju kockice treba uzeti prilikom gradnje, dok V.Z. je bilo jako bitno da to bude crvena kockica i nijedna druga. U daljnjem razgovoru s njim zašto mora biti crvena kockica, kao odgovor sam dobila da je takav brod bio kada je prošlo ljeto išao na more.

Kao i svako drugo dijete i daroviti mališani naročito su osjetljivi i na najmanje uvrede, te šale lako primaju k srcu. Neprihvatanje i zadirkivanje od strane vršnjaka uzrokuju emocionalne teškoće darovitih koje se mogu očitovati kao potištenost, osjećaj nevoljenosti, delikvencija, nediscipliniranost, burne emocionalne reakcije, osamljenost, nedostatak prijatelja. To pokazuje i reakcija V.Z. kada sljedeće jutro dolazi u vrtić i na ulazu govori dječaku sa kojim je imao konflikt oko crvene kockice:

„Nisi mi više drug.“

5. ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA

U nastavku sumirane su sve informacije dobivene istraživanjem, te dat sažet prikaz profila darovitog djeteta. U cilju identificiranja darovitog djeteta doprinijeli su nam sljedeći akteri:

Roditelj

- *Odgajatelj odgojne skupine*
- *Vršnjaci*
- *Istraživač (u funkciji pedagoga)*

Slika 1. Akteri u modelu identifikacije darovitog djeteta

Podaci dobiveni proučavanjem životopisa istaknutih produktivno darovitih pojedinaca pokazuju da su oni češće dolazili iz obitelji s manjim brojem djece i bili prvorođenčad. Iako moramo biti oprezni pri donošenju generalizacija, ovu činjenicu potvrđuje i naša studija slučaja.

Roditelji vole pričati o svojoj djeci. Posebno vole isticati čime ih je dijete

oduševilo, nasmijalo ili razveselilo. Vole pričati o zanimljivim pitanjima koja djeca znaju postaviti. Najviše se prepričavaju trenuci u kojima niste znali kako uopće odgovoriti na tako pametno i komplicirano pitanje vašeg mališana. Oduševljavaju vas njihova razmišljanja i zaključci i pri tome ne skrivate koliko se ponosite genijalnošću svog potomka. Roditelji prvi primjećuju darovitost svog djeteta i upravo su oni najvažniji i najtačniji u identificiranju potencijalno darovite djece. Rezultati istraživanja nam ukazuju da takvo, slično iskustvo je imala i majka dječaka V.Z. koje je podijelila s nama.

Činjenica je da se darovita djeca nešto češće javljaju u obiteljima višeg socijanog i obrazovnog statusa. U obitelji dječaka V.Z. oba roditelja su obrazovani materijalno zbrinuti, što možemo povezati s većom brigom i poticanjem dječakove nadarenosti, u smislu angažovanja u raznim poljima (sportskim, muzičkim), čitanjem literature, enciklopedija, vlastitoj educiranosti o podsticanju u poljima darovitosti. Ipak, povoljan utjecaj bogate i obrazovane obitelji na poticanje razvoja darovitosti ne treba preuveličavati, jer postoje pojedinci koji su izrazili veliku darovitost unatoč tome što su rasli u vrlo nepovoljnim obiteljskim prilikama.

Na osnovu dobivenih rezultata došli smo do zaključka da se dominantna područja darovitosti dječaka V.Z. nalaze u okviru općih-intelektualnih, vizuelno-spacijalnih sposobnosti. Od specifičnih obrazovnih postupaka, koje možemo sintetizirati na osnovu rezultata istraživanja, kao najuspješnije navodi se čitanje (posebno zajedničko čitanje i traženje informacija iz različitih izvora roditelja i djece), razgovor (posebno odgovaranje na djetetova pitanja i uključivanje djeteta u konverzaciju odraslih) i zajedničke aktivnosti posebno zajednički izlasci na različita mjesta uz komentare viđenog i doživljenog (Čudina-Obradović, 1991: 79).

Iz protokola promatranja možemo izdvojiti sljedeće osobine: izuzetne sposobnosti zaključivanja, brzo mišljenje i zapažanje, postavljanje pitanja i davanje originalnih prijedloga, izuzetno govorno izražavanje i čitalačke vještine, sklonost perfekcionizmu, duga usmjerenost na zadatke. Prema procjeni odgajateljice ima dominantne potencijale u područjima intelektualnih, stvaralačkih, psihomotornih sposobnosti. Materijalni produkti djeteta.

5. ZAKLJUČAK

Identifikacija darovite djece kao proces, predstavlja veliki izazov. Kada je riječ o identifikaciji u našoj državi možemo kazati da nažalost još uvijek ne postoji planiran koncept identifikacije i izdvajanja darovitih niti pružanje posebnog tretmana. Država nema strategiju kad je ovaj problem u pitanju, nego je sve prepušteno slučaju. Na temelju analize i interpretacije podataka, primjenom modela identifikacije darovite djece, dolazimo do zaključnih razmatranja o cjelokupnom istraživačkom procesu.

Pitanje identifikacije je vrlo kompleksno, zato treba uzeti u obzir sve dimenzije darovitosti, kao i karakteristike darovite djece. Istraživanje na ovu temu je rasvijetlilo mogućnosti primjene modela identifikacije darovitog djeteta, četverogodišnjeg dječaka koji pohađa predškolsku ustanovu u Sarajevu. Metodčki pristup identifikaciji darovitih učenika koji je predložio Koren daje sistematičan uvid u područje darovitosti kao i šanse za identifikaciju većeg broja darovitih učenika. Njegov pristup, koji smo prije upotrebe revidirali, prilagođavajući neke od stavki, čestica djeci predškolske dobi, nam je omogućio lakšu dostupnost i veću mogućnost dobijanja podataka.

Procjenjivanje sposobnosti dječaka je dobilo na značaju učešćem više faktora. Timski rad je neophodan, posebno kada je riječ o populaciji darovite djece. Procjene odgajateljice, roditelja, vršnjaka i samog istraživača, kao dopunska snaga, rezultiralo je uvidom u dominantno područje darovitosti.

Primjenom modela identifikacije nastojali smo steći uvid u područje darovitosti djeteta koji je poslužio kao orijentacijski okvir za sami pristup takvoj djeci. Na temelju zaključaka diskusije sa odgajateljicom i roditeljem načinjena je sinteza, profil darovitog djeteta sa njegovim karakteristikama i sposobnostima unutar određenog područja darovitosti.

Identifikacijom darovitog djeteta smo stvorili jasne pretpostavke za poboljšanje akcije, u smislu individualiziranog pristupa. Kako bi se pružila primjerena podrška djeci s visokim sposobnostima u vrtiću, potrebno je razviti sustav identifikacije. Da bi obrazovanje darovite djece postalo redovita aktivnost u odgojnoobrazovnom sustavu potrebna je široka društvena potpora. Za početak bi u obrazovanju učitelja i odgojitelja trebalo uvesti poseban kolegij o poučavanju darovitih, kako bi ih znali voditi do potpunog razvoja njihovih potencijala.

LITERATURA

Altaras, A., (2006), *Darovitost i podbacivanje*, Pančevo: Mali Nemo, Institut za psihologiju Beograd, Centar za primjenjenu psihologiju

Cvetković-Lay, J., (1995), *Ja hoću i mogu više: priručnik za odgoj djece od 3 do 8 godina*, Zagreb, Alinea

Cohen, L., Manion, L., Morrison, K., (2007), *Metode istraživanja u obrazovanju*, Jastrebarsko, Naklada Slap

Čudina, Obradović, M., (1991), *Nadarenost, razumijevanje, prepoznavanje i razvijanje*, Zagreb, Školska knjiga

Dryden, G., Vos, J. (2001), *Revolucija u učenju: kako promijeniti način na koji svijet uči*, Zagreb, Educa

George, D., (1995), *Gifted Education, Identification and Provision*

Halmi, A. (2005), *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*, Jastrebarsko, Naklada Slap

Jurić, V., (1977), *Metodika rada školskog pedagoga*, Zagreb, Pedagoško-književni zbor

Koren, I., (1989), *Kako prepoznati i identificirati nadarenog učenika*, Zagreb, Školske novine

Leyden, S., (1990), *Helping the Child of Exceptional Ability*

Adresa autorice:

Mersiha Kolčaković

Sveučilište Hercegovina – Fakultet društvenih znanosti

Tel.+387 61 439 269

k.mersiha@gmail.com

Identifying talent and improving ways of working with gifted children in kindergarten

Abstract

We believe that the preschool period is key to encouraging the development of all existing potentials in children, and proper detection and multiple stimulation can develop more intensively and express the child's talent best in the preschool development period. The crucial role in this is played by the family, but also by the educational institutions in which children spend a large part of their time. Therefore, the role of the pedagogue as a professional associate in the educational institution for the proper detection of gifted children, and the design, guidance and interpretation of ways and effects of working with them is very important.

The topic of this professional paper is the recognition of giftedness in kindergarten, a look at pedagogical practice and ways of working with potentially gifted children in some preschool institutions in the Sarajevo Canton. The paper briefly presents the theoretical framework, necessary for understanding the topic and the concept of giftedness, as well as other related concepts and definitions. In order to determine how to identify gifted children in one of the kindergartens in the Sarajevo Canton, a potentially gifted four-year-old V.Z. was identified and monitored. from Sarajevo through a case study.

Key words: giftedness, potentially gifted child, kindergarten.

IRENA CAJNER MRAOVIĆ
LUCIJA TOMIĆ, MATEA KORAD

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni naučni rad

Verbalno i fizičko nasilje nad sportašima: spolne razlike i razlike s obzirom na vrstu sporta

Sažetak:

Osim različitih prednosti za fizički, psihički i socijalni razvoj osobe, sport može biti i okruženje u kojemu se događa verbalno i fizičko nasilje nad sportašima. Cilj ovoga istraživanja je utvrditi u kojoj mjeri su sportaši Grada Zagreba izloženi verbalnom i fizičkom nasilju od strane trenera, drugih igrača, roditelja, sponzora i gledatelja te postoje li razlike u izloženosti takvom nasilju s obzirom na spol i vrstu sporta kojim se bave. U istraživanju je sudjelovalo ukupno 135 sportaša Grada Zagreba koji su korištenjem anketnog upitnika procjenjivali učestalost verbalnog i fizičkog nasilja od strane trenera, drugih igrača, roditelja, sponzora i gledatelja. Rezultati istraživanja pokazuju kako su sportaši Grada Zagreba izloženi verbalnom i fizičkom nasilju od strane svih ispitanih aktera. Osim toga, sportaši su u većoj mjeri nego sportašice izloženi verbalnom nasilju od strane trenera, drugih igrača, roditelja i gledatelja te fizičkom nasilju od strane trenera i drugih sportaša. Kada se radi o vrsti sporta, nisu utvrđene statistički značajne razlike u izloženosti verbalnom i fizičkom nasilju kod sportaša koji se bave individualnim i onih koji se bave ekipnim sportovima. Dobiveni rezultati ukazuju na važnost promjene fokusa u sportu s rezultata na osobni razvoj samih sportaša.

Ključne riječi: ekipni sportovi, fizičko nasilje, individualni sportovi, spol, sport, verbalno nasilje

1. UVOD

Bavljenje sportom omogućuje razvoj niza pozitivnih osobina kod djece i mladih, poput suradnje, kolegijalnosti, tolerancije, međusobnog razumijevanja, poštivanja i ostalih prosocijalnih vrijednosti i socijalnih vještina. Osim različitih beneficija za tjelesni i psihički razvoj djece, sportsko okruženje djeci omogućuje učenje vještina nenasilnog rješavanja konfliktnih situacija i unapređuje komunikaciju među djecom i mladima (Biddle i Asare 2011, 894; Janssen i Leblanc 2010, 11; Klein-Platat i sur. 2005, 13; Merkel 2013, 152; Slutzky i Simpkins 2009, 386). Međutim, ostvarenje navedenih prednosti uvelike ovisi o odnosu između trenera i sportaša, o obilježjima roditeljske uključenosti u dječje bavljenje sportom, o načinu organizacije treninga te o moralnim vrijednostima i normama socijalne okoline unutar koje se sportaš razvija (Ricijaš, Greblo Jurakić, Dodig Hundrić i Žnidarec Čučković 2016: 4). Uprkos brojnim prednostima, sport može biti izvor stresa i anksioznosti uslijed pretjeranog naglašavanja važnosti pobjede, pritiska da uspiju i loših odnosa s trenerima, roditeljima i vršnjacima (Holt, Hoar i Fraser 2006: 25). Mladi sportaši često odrastaju u kompetitivnom okruženju u kojemu je prisutan imperativ pobjede i pristup prema kojemu cilj opravdava sredstvo, zbog čega može doći do opravdavanja nasilnog ponašanja. S obzirom na ozbiljne posljedice kakve ima izloženost sportaša nasilju, potrebno je ispitati u kojoj mjeri su sportaši i sportašice Grada Zagreba izložene verbalnom i fizičkom nasilju od strane drugih suigrača, trenera, roditelja, sponzora i gledatelja. Također, s obzirom na različit pristup i oblik treniranja, cilj ovoga istraživanja je istražiti razlikuju li se sportaši i sportašice te sportaši individualnih i ekipnih sportova u izloženosti verbalnom i fizičkom nasilju od strane različitih aktera sportskog procesa.

1.1. *Nasilje u sportu*

S obzirom na sve beneficije za tjelesni i psihički razvoj koje nosi sport, mnogi smatraju kako u sportu nema mjesta za nasilje i agresiju. Međutim, nasilje je često sastavni dio sporta, a grubo i agresivno ponašanje igrača na terenu ponekad je upravo ono što privlači pažnju navijača i gledatelja sportskih događaja. Takvo nasilje, koje se odvija u trenutku sportskog natjecanja i dio je igre, a koje uzrokuje fizičku ili psihičku povredu sportaša, naziva se direktno nasilje u sportu. Druga vrsta nasilja, koja se ne odvija u trenutku sportskog

natjecanja, nego je skrivena od očiju javnosti, naziva se indirektno nasilje (Jamieson i Orr 2009: 26). Takvo nasilje obuhvaća različite oblike fizičkog, verbalnog i seksualnog nasilja kojemu se djeca izložena na treninzima, u svlačionicama, na putovanjima, kod kuće, od strane svojih suigrača, trenera, pa čak i roditelja.

1.1.1. Verbalno nasilje

Verbalno nasilje odnosi se na sve oblike nasilja koji ne ostavljaju vidljive fizičke posljedice, ali im je cilj povrijediti sportaša. Verbalno nasilje obuhvaća prijetnje, ponižavanje i vrijeđanje sportaša koje treneri nerijetko koriste kao metodu motiviranja sportaša da se više trude na treningu i natjecanju (Gervis i Dunn 2004, 222). Opisani pristup trenera dovodi do brojnih nepoželjnih posljedica koje ostavljaju trag na psihičkom zdravlju sportaša. Sportaši koji su sudjelovali u istraživanju Gervis i Dunn (2004, 219) navode kako su se prilikom takvog ponašanja trenera osjećali glupo, beskorisno, uznemireno, poniženo, ljuto i depresivno, a posljedice takvog ponašanja osjećali su i nakon završetka sportske karijere.

Rezultati istraživanja na uzorku hrvatskih sportaša ukazuju na visoku zastupljenost verbalnog nasilja u sportu, pri čemu su sportaši češće izloženi verbalnom nasilju u obliku vikanja, vrijeđanja i prijetnji od strane trenera i drugih sportaša, u odnosu na sportašice (Greblo, Bosnar, Prot i Sporiš 2007: 159). Istraživanje Ricijaš i suradnika (2016: 39) također upućuje na visoku zastupljenost verbalnog nasilja trenera prema sportašima. Naime, pokazalo se kako više od polovine sportaša doživljava vikanje od strane trenera, 42 % psovanje, 22 % omalovažavanje, a petina vrijeđanje. Vidljivo je kako je u odnosu između trenera i sportaša vikanje uobičajeno i normalizirano ponašanje, a takvo objašnjenje podupire i podatak da se iz perspektive trenera verbalno nasilje prema sportašima gotovo uopće ne događa.

Kada se radi o verbalnom nasilju među sportašima, rezultati istraživanja ukazuju na to da je otprilike četvrtina sportaša doživjela da drugi sportaš često viče na njih, a 37 % da ponekad viče. Više od 40 % doživjelo je da im suigrači psuju, a više od trećine da ih vrijeđaju ponekad i često (Ricijaš i sur. 2016: 25). Osim toga, iskustva trenera ukazuju na to da je velika većina njih bila prisutna kada su sportaši vikali jedni na druge, vrijeđali se, omalovažavali,

prijetili jedni drugima i psovali (Ricijaš i sur. 2016: 30).

Osim trenera i drugih sportaša, roditelji sportaša također se ponašaju verbalno nasilno prema svojoj djeci sportašima. Prema istraživanju Ricijaš i suradnika (2016: 32), otprilike 22 % sportaša doživjelo je ponekad ili često da roditelji psuju na njih zbog sporta, 16 % da viču na njih, 7 % doživjelo je omalovažavanje i vrijeđanje, a 3 % uvođenje zabrana zbog sportskog neuspjeha. Osim visokog udjela djece koja su sama doživjela takvo ponašanje od svojih roditelja, velik udio djece i trenera prisustvovao je takvom ponašanju prema sportašima ili je čulo za takvo ponašanje od pouzdanog izvora, što ukazuje na visoku zastupljenost nasilnog ponašanja roditelja, ali i određene normalizacije takvog ponašanja, premda je vidljivo kako takvo ponašanje roditelja nije poticajno za razvoj djece.

1.1.2. Fizičko nasilje

Fizičko nasilje predstavlja najekstremniji oblik nasilja, kojemu je cilj nanošenje ozljede ili štete drugoj osobi (Kerr 2004: 26). Fizičko nasilje ne podrazumijeva nužno izravan kontakt, ono može uključivati i narušavanje sigurnost sportaša, poput prisile na trening ili preopterećivanje sportaša, nedovoljne hidratacije, treninga u nesigurnim uvjetima (La Botz, Diamond i Giardino 2018, prema Antonini, Pavičić Vukičević i Cajner Mraović 2019: 251), ali i tjeranje sportaša na konzumaciju alkohola ili dopinga (Mountjoy i sur. 2016: 1021). Najčešći oblik fizičkog nasilja nad sportašima je tjeranje na trening kada su izmoreni ili ozlijeđeni, koji je omogućen povjerenjem sportaša u trenerov autoritet (Mountjoy i sur. 2016: 1021).

Kada se radi o prevalenciji fizičkog nasilja na uzorku hrvatskih sportaša, rezultati istraživanja ukazuju kako je ono prisutno, ali u manjoj mjeri nego verbalno nasilje. Međutim, svejedno je važno istaknuti kako je 20 % sportaša doživjelo lakši udarac, a 10 % teži udarac od strane trenera. Dodatno, veći udio sportaša svjedočio je takvom ponašanju nego što ga je sam doživio (Ricijaš i sur. 2016: 39). Dodatno, sportaši i sportašice koji su sudjelovali u istraživanju Greblo i suradnika (2007: 159) bili su izloženi lakšim i težim oblicima fizički nasilnog ponašanja trenera i suigrača, pri čemu su sportaši takvim ponašanjima bili izloženi u većoj mjeri nego sportašice.

Kada se radi o fizičkom nasilju među sportašima, rezultati istraživanja

ukazuju na to kako 18 % sportaša ima iskustvo lakšeg udaranja od strane drugih sportaša, a 10 % iskustvo težeg udaranja. Osim toga, visok udio sportaša svjedočio je fizičkom nasilju među sportašima, ali je čuo o takvom događaju iz pouzdanog izvora (Ricijaš i sur. 2016: 28).

Fizičko nasilje roditelja prema sportašima, premda u maloj mjeri, prisutno je na uzorku hrvatskih sportaša. Otprilike 6 % sportaša doživjelo je da im roditelji nanesu lakši udarac, a oko 4 % teži udarac, dok je veći udio sportaša svjedočio takvom događaju ili čuo o njemu (Ricijaš i sur. 2016: 33).

1.2. Uloga trenera i roditelja u sportu

Treneri i roditelji imaju važnu ulogu u životu sportaša; roditelji djetetu pružaju emocionalnu i financijsku podršku, dok treneri omogućuju i pomažu sportašu u postizanju napretka i uspjeha.

Literatura sugerira da ponašanje i interpersonalni stil trenera mogu igrati važnu ulogu u oblikovanju potencijalnih psiholoških, emocionalnih i fizičkih efekata uključenosti u sport, i pozitivnih i negativnih (Reinboth, Duda i Ntoumanis 2004: 298). Utjecaj sporta na razvoj mladih ovisi o načinu realizacije treninga, motivacijskoj klimi, stavovima i vrijednostima koje se promiču u radu sa sportašima. Sportašima je jako važno mišljenje njihovih trenera, nastoje svoje ponašanje prilagoditi trenerovim očekivanjima, imaju važnu ulogu u formiranju njihovih stavova te su im životni uzori (Ricijaš i sur. 2016: 43). Nerijetko je sport vođen imperativom pobjede pa su tada tjelesna i psihička dobrobit sportaša podređeni sportskom uspjehu (Lang 2010: 57). Treneri u takvim situacijama često bivaju vođeni neadekvatnim postupcima ophođenja s djecom koji uključuju nasilna ponašanja, a koja se obično ne preispituju sve dok sportaš ili tim postiže uspjehe na natjecanjima (Ricijaš i sur. 2016: 8). Literatura pokazuje kako treneri većinom nisu svjesni svoga ponašanja i nije im cilj nauditi sportašu, nego se neadekvatno ponašanje odvija u zanosu zbog želje za napretkom i pobjedom (Yabe i sur. 2018: 302). Međutim, uspješnost trenerovog posla ne bi se trebala ogledati samo u pobjedama ili porazima, nego i u subjektivnom osjećaju sportaša. Primjerice, istraživanja su pokazala kako sportaši čiji treneri češće koriste kazne i prijetnje, navode niže razine motivacije i veće razine straha od neuspjeha (Barker 2003, prema Ricijaš i sur. 2016: 8). Pozitivno ponašanje trenera prema sportašima dovodi

do osjećaja zadovoljstva i motiviranosti, pridonosi fizičkom i mentalnom rastu sportaša, dok negativna ponašanja trenera mogu izazvati stres i anksioznost kod mladih sportaša, što dovodi do nezadovoljstva, izgaranja i napuštanja sportskih aktivnosti (Yabe i sur. 2018: 302). Osim toga, teorijski modeli učenja upućuju na to da se agresivno ponašanje usvaja na temelju učenja po modelu pa stoga ne čudi da je primjena verbalne i fizičke agresije od strane trenera povezana s nižom razinom poštenog sportskog ponašanja samih sportaša (Kassing i Infante 1999: 116).

Kao i treneri, roditelji igraju važnu ulogu u dječjoj uključenosti u sportske aktivnosti. Roditelji sudjeluju u odabiru i uključivanju djeteta u sportske aktivnosti te u nastavku dječjeg sudjelovanja u sportu (Ricijaš i sur. 2016: 8). Istraživanja su pokazala kako mladi sportaši koji doživljavaju višu razinu roditeljske podrške za sudjelovanjem u sportu navode više razine intrinzične motivacije i veći stupanj uživanja u sportu (Babkes i Weiss 1999: 57), dok je percepcija visoke razine roditeljskog pritiska za postizanjem uspjeha povezana s nižom razinom samopoštovanja (McElroy 1982, prema Ricijaš i sur. 2016: 9), osjećajem krivnje (Donnelly 1993, prema Ricijaš i sur. 2016, 9) i sindromom sagorijevanja (Gould, Udry, Tuffey i Loehr 1996, prema Ricijaš i sur. 2016, 9).

2. METODA

2.1. Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo 135 punoljetnih sportaša Grada Zagreba, od čega je 74 muškog spola i 61 ženskog te 61 sportaš/ica individualnog tipa sporta i 74 sportaša/ice ekipnog tipa sporta. Većina sportaša u uzorku pripada seniorskoj kategoriji (82,2 %), 11,1 % juniorskoj, 1,5 % veteranima, a 3,7 % sportaša se ne natječe. Dva sportaša nisu odgovorila na ovo pitanje. Nešto manje od polovine sportaša (43,0 %) članom je reprezentacije, 21,5 % ranije je bilo članom reprezentacije, a 35,6 % nikada nije bilo članom reprezentacije. Sportaši u uzorku u prosjeku provedu 12,39 sata (SD=7,500) tjedno na treningu, a u prosjeku se aktivno natječu 10,19 godina (SD=3,942). Dodatno, prosječna dob kada su krenuli trenirati je 8,64 godine (SD=3,322), odnosno kreće se u rasponu od 2 do 20 godina.

2.2. Instrumenti

Anketni upitnik korišten u ovome istraživanju kreiran je u okviru projekta „Mladi, nasilje i sport: usporedba Hrvatske i Slovenije“.

Sudionici su, između ostaloga, ispitani jesu li doživjeli verbalno i fizičko nasilje od strane različitih dionika sportskog iskustva: trener/ica, drugi sportaši na treningu, roditelji, sponzori i gledatelji. Za svaku od navedenih kategorija, sudionici su odgovarali u kojoj su mjeri, na ljestvici od pet stupnjeva (1-nikada, 2-rijetko, 3-povremeno, 4-često, 5-jako često), doživjeli verbalno odnosno fizičko nasilje.

Osim toga, prikupljene su i određene socio-demografske karakteristike sudionika: spol, vrsta sporta kojom se bave, kategorija u kojoj se natječu, broj sati provedenih na treningu, dob početka treniranja, razdoblje aktivnog natjecanja i članstvo u reprezentaciji. Također, od sudionika se tražilo da navedu i najbolje rezultate na domaćem te Europskom i Svjetskom prvenstvu.

2.3. Postupak

Istraživanje je provedeno u sklopu projekta „Mladi, nasilje i sport: usporedba Hrvatske i Slovenije“ 2016. godine. U dogovoru sa Sportskim savezom Grada Zagreba, istraživači su kontaktirali sportaše koji su dobrovoljno pristali sudjelovati u istraživanju. Na početku provedbe istraživanja, sudionicima je pojašnjen cilj i svrha istraživanja, omogućena privatnost te im je dana mogućnost odustajanja od istraživanja u bilo kojem trenutku. Prikupljeni odgovori sudionika anonimni su te se obrađuju samo na grupnoj razini. Kako bi se dodatno osigurala anonimnost sudionika, ne navodi se konkretan sport kojim se bave nego samo kategorije individualnog i ekipnog sporta.

3. REZULTATI

3.1. Deskriptivni rezultati

U Tablici 1 i Tablici 2 prikazane su frekvencije i postotni udjeli sudionika koji su doživjeli verbalno i fizičko nasilje od različitih osoba u svome životu, pri čemu su rezultati prikazani odvojeno za sportaše i sportašice te odvojeno za sportaše koji se bave individualnim i one koji se bave ekipnim sportom.

Tablica 1. Frekvencije i postotni udjeli sportaša i sportašica s obzirom na učestalost doživljavanja verbalnog i fizičkog nasilja od strane različitih osoba

	učestalost	sportaši		sportašice		
		N	%	N	%	
Verbalno nasilje	nikad	17	23,0	28	45,9	
	rijetko	23	31,1	18	29,5	
	od strane trenera	povremeno	15	20,3	9	14,8
	često	11	14,9	4	6,6	
	jako često	8	10,8	2	3,3	
od strane drugih sportaša	nikad	15	20,3	32	53,3	
	rijetko	26	35,1	19	31,7	
	povremeno	21	28,4	7	11,7	
	često	9	12,2	2	3,3	
	jako često	3	4,1	0	0,0	
od strane roditelja	nikad	49	66,2	53	86,9	
	rijetko	15	20,3	3	4,9	
	povremeno	7	9,5	2	3,3	
	često	2	2,7	2	3,3	
	jako često	1	1,4	2	1,6	
od strane sponzora	nikad	68	91,9	57	93,4	
	rijetko	4	5,4	3	4,9	
	povremeno	2	2,7	1	1,6	
	često	0	0,0	0	0,00	
	jako često	0	0,0	0	0,00	
od strane gledatelja	nikad	35	47,3	50	82,0	
	rijetko	17	23,0	8	13,1	
	povremeno	10	13,5	1	1,6	
	često	7	9,5	2	3,3	
	jako često	5	6,8	0	0,0	
Fizičko nasilje	nikad	65	87,8	60	98,4	
	rijetko	6	8,1	1	1,6	
	od strane trenera	povremeno	2	2,7	0	0,00
	često	1	1,4	0	0,00	
	jako često	0	0,0	0	0,00	

od strane drugih sportaša	nikad	51	68,9	58	95,1
	rijetko	16	21,6	3	4,9
	povremeno	5	6,8	0	0,00
	često	1	1,4	0	0,00
	jako često	1	1,4	0	0,00
od strane roditelja	nikad	66	89,2	59	96,7
	rijetko	4	5,4	2	3,3
	povremeno	2	2,7	0	0,00
	često	1	1,4	0	0,00
	jako često	1	1,4	0	0,00
od strane sponzora	nikad	74	100,0	61	100,0
	rijetko	0	0,0	0	0,00
	povremeno	0	0,0	0	0,00
	često	0	0,0	0	0,00
	jako često	0	0,0	0	0,00
od strane gledatelja	nikad	72	97,3	60	98,4
	rijetko	2	2,7	1	1,6
	povremeno	0	0,0	0	0,00
	često	0	0,0	0	0,00
	jako često	0	0,0	0	0,00

Rezultati prikazani u Tablici 1 ukazuju na to da većina sportaša i sportašica nikada nije doživjela verbalno nasilje od strane roditelja i sponzora. Verbalno nasilje od strane trenera rijetko je doživjelo 31,1 % sportaša, 20,3 % povremeno, 14,9 % često i 10,8 % jako često, odnosno 29,5 % sportašica rijetko, 14,8 % povremeno, 6,6 % često i 3,3 % jako često. Više od polovine (53,3 %) sportašica nikada nije doživjelo verbalno nasilje od strane drugih sportaša, 31,7 % to je doživjelo rijetko, 11,7 % povremeno i 3,3 % često, dok je isto rijetko doživjelo 35,1 % sportaša, 28,4 % povremeno, 12,2 % često i 4,1 % jako često. Velika većina (82,0 %) sportašica nikada nije doživjela verbalno nasilje od strane gledatelja, dok je takav oblik nasilja doživjelo 23,0 % sportaša rijetko, 13,5 % povremeno, 9,5 % često i 6,8 % jako često.

Što se tiče fizičkog nasilja, vidljivo je kako većina sportaša i sportašica nikada nije doživjela takvo nasilje od strane trenera, drugih sportaša roditelja,

sponzora i gledatelja. Štoviše, svi sudionici navode kako nikada nisu doživjeli fizičko nasilje od strane sponzora. Fizičko nasilje od strane trenera rijetko je doživjela jedna sportašica, dok ostale nisu nikada to doživjele. Nešto više sportaša doživjelo je fizičko nasilje od strane trenera – 8,1 % doživjelo je rijetko takvo nasilje, 2,7 % povremeno i 1,4 % često. Sve sportašice, osim tri koje su rijetko bile izložene fizičkom nasilju od strane drugih sportaša, nikada nisu bile izložene takvom nasilju. Međutim, njemu je bilo izloženo 21,6 % sportaša rijetko, 6,8 % povremeno te 1,4 % često i jako često. Fizičkom nasilju od strane roditelja rijetko je bilo izloženo 3,3 % sportašica, dok ostale nisu nikada to doživjele. Premda većina sportaša nije doživjela fizičko nasilje od strane roditelja, 5,4 % sportaša je takav oblik nasilja doživjelo rijetko, 2,7 % povremeno te 1,4 % često i jako često.

Tablica 2. Frekvencije i postotni udjeli sportaša individualnih i ekipnih sportova s obzirom na učestalost doživljavanja verbalnog i fizičkog nasilja od strane različitih osoba

	učestalost	individualni		ekipni		
		N	%	N	%	
Verbalno nasilje	nikad	18	29,5	27	36,5	
	rijetko	19	31,1	22	29,7	
	od strane trenera	povremeno	9	14,8	15	20,3
		često	10	16,4	5	6,8
		jako često	5	8,2	5	6,8
		nikad	21	35,0	26	35,1
	od strane drugih sportaša	rijetko	20	33,3	25	33,8
		povremeno	13	21,7	15	20,3
		često	6	10,0	5	6,8
		jako često	0	0,0	3	4,1
nikad		45	73,8	57	77,0	
od strane roditelja	rijetko	10	16,4	8	10,8	
	povremeno	2	3,3	7	9,5	
	često	4	6,6	0	0,0	
	jako često	0	0,0	2	2,7	
	nikad	56	91,8	69	93,2	
od strane sponzora	rijetko	4	6,6	3	4,1	
	povremeno	1	1,6	2	2,7	
	često	0	0,0	0	0,00	
	jako često	0	0,0	0	0,00	
	nikad	39	63,9	46	42,2	
od strane gledatelja	rijetko	13	21,3	12	16,2	
	povremeno	4	6,6	7	9,5	
	često	4	6,6	5	6,8	
	jako često	1	1,6	4	5,4	
Fizičko nasilje	nikad	55	90,2	70	94,6	
	rijetko	4	6,6	3	4,1	
	od strane trenera	povremeno	2	3,3	0	0,0
		često	0	0,0	1	1,4
		jako često	0	0,0	0	0,0

od strane drugih sportaša	nikad	46	75,4	63	85,1
	rijetko	10	16,4	9	12,2
	povremeno	5	8,2	0	0,0
	često	0	0,0	1	1,4
	jako često	0	0,0	1	1,4
od strane roditelja	nikad	54	88,5	71	95,9
	rijetko	4	6,6	2	2,7
	povremeno	2	3,3	0	0,0
	često	1	1,6	0	0,0
	jako često	0	0,0	1	1,4
od strane sponzora	nikad	61	100,0	74	100,0
	rijetko	0	0,0	0	0,0
	povremeno	0	0,0	0	0,0
	često	0	0,0	0	0,0
	jako često	0	0,0	0	0,0
od strane gledatelja	nikad	59	96,7	73	98,6
	rijetko	2	3,3	1	1,4
	povremeno	0	0,0	0	0,0
	često	0	0,0	0	0,0
	jako često	0	0,0	0	0,0

Većina sportaša individualnih i ekipnih sportova nikada nije doživjela verbalno nasilje od strane roditelja, sponzora i gledatelja. Kada se radi o verbalnom nasilju od strane roditelja, vidljivo je kako je takvom nasilju bilo izloženo 31,1 % sportaša individualnih sportova rijetko, 14,8 % povremeno, 16,4 % često i 8,2 % jako često, dok je istome bilo izloženo 29,7 % sportaša ekipnih sportova rijetko, 20,3 % povremeno i 6,8 % često i jako često. Verbalno nasilje od strane drugih sportaša doživjela je trećina sportaša individualnih sportova rijetko, 21,7 % povremeno i 10,0 % često, odnosno 33,8 % sportaša ekipnih sportova rijetko, 20,3 % povremeno, 6,8 % često i 4,1 % jako često.

Velika većina sportaša obiju vrsta sporta nikada nije doživjela fizičko nasilje od strane trenera, drugih sportaša, roditelja, sponzora i gledatelja, pri čemu nitko nije doživio fizičko nasilje od strane sponzora. Međutim, bitno je naglasiti kako je ipak 6,6 % sportaša individualnih sportova rijetko i 3,3 %

povremeno bilo izloženo fizičkom nasilju od strane trenera, a da je istome bilo izloženo 4,1 % sportaša ekipnih sportova rijetko i 1,4 % često. Osim toga, 16,4 % sportaša individualnih sportova rijetko je bilo izloženo fizičkom nasilju od strane drugih sportaša i 8,2 % povremeno, dok je istome bilo izloženo 12,2 % sportaša ekipnih sportova rijetko te 1,4 % često i jako često. Fizičkom nasilju od strane roditelja bilo je izloženo 6,6 % sportaša individualnih sportova, 3,3 % povremeno i 1,6 % često, odnosno 2,7 % sportaša ekipnih sportova rijetko i 1,4 % jako često.

3.2. Razlike u učestalosti doživljavanja verbalnog i fizičkog nasilja s obzirom na spol i tip sporta

Kako bi istražili razlikuju li se sportaši i sportašice, odnosno sportaši koji se bave individualnim sportom i oni koji se bave ekipnim sportom u učestalosti doživljavanja verbalnog i fizičkog nasilja od različitih osoba, proveden je neparametrijski Mann-Whitney U test. Navedeni test korišten je zbog nezadovoljenih pretpostavki za korištenje t-testa, odnosno zbog nenormalnosti raspodjele rezultata i nehomogenih varijanci.

Tablica 3. Mann-Whitney U test razlika između sportaša i sportašica u izloženosti verbalnom i fizičkom nasilju od strane različitih osoba

	sportaš/ sportašica	N	Središnji rang	Suma rangova	Mann- Whitney U test	
Verbalno nasilje	sportaš	74	77,41	5728,5 0		
	od strane trenera	sportašica	61	56,58	3451,5 0	
	ukupno	135			1560,500* *	
	sportaš	74	80,40	5949,5 0		
	od strane drugih sportaša	sportašica	60	51,59	3095,5 0	
	ukupno	134			1265,500* *	
	sportaš	74	73,90	5468,5 0		
	od strane roditelja	sportašica	61	60,84	3711,5 0	
	ukupno	135			1820,500* *	
	sportaš	74	68,49	5068,0 0		
	od strane sponzora	sportašica	61	67,41	4112,0 0	
	ukupno	135			2221,000	
	sportaš	74	79,43	5878,0 0		
	od strane gledatelja	sportašica	61	54,13	3302,0 0	
	ukupno	135			1411,000* *	
Fizičko nasilje	sportaš	74	71,23	5271,0 0		
	od strane trenera	sportašica	61	64,08	3909,0 0	
	ukupno	135			2018,000*	
	sportaš		76,12	5633,0 0		
	od strane drugih sportaša	sportašica	58,15	3547,0 0		
	ukupno				1656,000* *	

	sportaš	74	70,35	5206,0 0	
od strane roditelja	sportašica	61	65,15	3974,0 0	
	ukupno	135			2083,000
	sportaš	74	68,00	5032,0 0	
od strane sponzora	sportašica	61	68,00	4148,0 0	
	ukupno	135			2257,000
	sportaš	74	68,32	5056,0 0	
od strane gledatelja	sportašica	61	67,61	4124,0 0	
	ukupno	135			2233,000

Napomena: $p < ,01^{**}$; $p < ,05^{*}$

Rezultati prikazani u Tablici 3 ukazuju na to kako postoje spolne razlike u učestalosti doživljavanja verbalnog i fizičkog nasilja od strane različitih osoba. Kada se radi o verbalnom nasilju, vidljivo je kako su sportaši, u odnosu na sportašice, u većoj mjeri izloženi verbalnom nasilju od strane trenera ($U=1560,500$, $p < ,01$), drugih sportaša ($U=1265,500$, $p < ,01$), roditelja ($U=1820,500$, $p < ,01$) i gledatelja ($U=1411,000$, $p < ,01$). Za razliku od toga, sportaši i sportašice u jednakoj mjeri doživljavaju verbalno nasilje od strane sponzora ($U=2221,000$, $p > ,05$).

Kada se radi o fizičkom nasilju, vidljivo je da su sportaši i sportašice u jednakoj mjeri izloženi fizičkom nasilju od strane roditelja ($U=2083,000$, $p > ,05$), sponzora ($U=2257,000$, $p > ,05$) i gledatelja ($U=2233,000$, $p > ,05$). Međutim, rezultati ukazuju na to da su, jednako kao i kod verbalnog nasilja, sportaši u većoj mjeri izloženi fizičkom nasilju od strane trenera ($U=2018,000$, $p < ,05$) i drugih sportaša ($U=1656,000$, $p < ,01$).

Tablica 4. Mann-Whitney U test razlika između sportaša individualnog i ekipnog sporta u izloženosti verbalnom i fizičkom nasilju od strane različitih osoba

	individualni/ ekipni	N	Središnji rang	Suma rangova	Mann- Whitney U test	
Verbalno nasilje	individualni	61	71,92	4387,0 0		
	od strane trenera	ekipni	74	64,77	4793,0 0	
	ukupno	135			2018,00 0	
	individualni	60	67,41	4044,5 0		
	od strane drugih sportaša	ekipni	74	67,57	5000,5 0	
	ukupno	134			2214,50 0	
	individualni	61	68,99	4208,5 0		
	od strane roditelja	ekipni	74	67,18	4971,5 0	
	ukupno	135			2196,50 0	
	individualni	61	68,49	4178,0 0		
	od strane sponzora	ekipni	74	67,59	5002,0 0	
	ukupno	135			2227,00 0	
	individualni	61	66,43	4052,0 0		
	od strane gledatelja	ekipni	74	69,30	5128,0 0	
	ukupno	135			2161,00 0	
Fizičko nasilje	individualni	61	69,64	4248,0 0		
	od strane trenera	ekipni	74	66,65	4932,0 0	
	ukupno	135			2157,00 0	
	individualni	61	71,72	4375,0 0		
	od strane drugih sportaša	ekipni	74	64,93	4805,0 0	
	ukupno	135			2030,00 0	

	individualni	61	70,74	4315,0 0	
od strane roditelja	ekipni	74	65,74	4865,0 0	
	ukupno	135			2090,00 0
	individualni	61	68,00	4148,0 0	
od strane sponzora	ekipni	74	68,00	5032,0 0	
	ukupno	135			2257,00 0
	individualni	61	68,71	4191,5 0	
od strane gledatelja	ekipni	74	67,41	4988,5 0	
	ukupno	135			2213,50 0

Napomena: $p < ,01^{**}$; $p < ,05^{*}$

Za razliku od spolnih razlika, razlike između sportaša koji se bave individualnim i ekipnim sportom u doživljavanju verbalnog i fizičkog nasilja od strane različitih osoba nisu se pokazale statistički značajnima. Točnije, sportaši koji se bave individualnim i oni koji se bave ekipnim sportom u jednakoj mjeri doživljavaju verbalno i fizičko nasilje od strane trenera, drugih sportaša, roditelja, sponzora i gledatelja.

4. RASPRAVA

Rezultati istraživanja provedenog na uzorku sportaša Grada Zagreba pružaju važan uvid u zastupljenost verbalnog i fizičkog nasilja kojega sportaši doživljavaju od strane različitih osoba uključenih u sport, poput trenera, drugih igrača, roditelja, sponzora i gledatelja. Osim toga, nudi uvid u potencijalne spolne razlike u zastupljenosti nasilja, kao i razlike s obzirom na vrstu sporta.

Dobiveni rezultati sukladni su prethodnim istraživanjima (Greblo i sur. 2007, 159; Ricijaš i sur. 2016, 39) koja su pokazala kako je velik udio sportaša i sportašica doživio različite oblike verbalnog nasilja od strane svojih trenera i suigrača, dok su u nešto manjoj mjeri doživjeli verbalno nasilje od strane roditelja. Ovo istraživanje ukazalo je na visoku prisutnost verbalnog nasilja

od strane gledatelja koji koriste različite uvrede, prijetnje i psovke kako bi izrazili svoje frustracije pogreškama ili propustima igrača na terenu. Premda je verbalno nasilje zastupljeno u većoj mjeri nego fizičko, nije zanemariv udio sportaša i sportašica koji su doživjeli različite oblike fizičkog nasilja od strane trenera, drugih igrača, roditelja i gledatelja. Prisutnost fizičkog nasilja u sportu ukazuje na nezaštićenost sportaša i na problem normalizacije nasilnog ponašanja u svrhu ostvarivanja visokih rezultata u sportu.

Rezultati istraživanja pokazuju kako su počinitelji verbalnog i fizičkog nasilja nad sportašima i sportašicama najčešće treneri i drugi igrači. Ovakav nalaz sukladan je literaturi koja se po pitanju nasilja nad sportašima u najvećoj mjeri usmjerila na trenere i druge igrače kao počinitelje nasilja. Veća izloženost nasilju od strane trenera i suigrača može se dijelom objasniti većom količinom zajednički provedenog vremena. Naime, suigrači provode veliku količinu vremena zajedno na treninzima, natjecanjima, zajedničkim putovanjima, kada se mogu stvoriti prilike za nasilno ponašanje prema suigraču. Također, u kompetitivnim situacijama sportaši se međusobno mogu vrijeđati, omalovažavati i prijetiti zbog određenih pogrešaka ili propusta u igri. Kao i suigrači, treneri također provode puno vremena sa sportašima u emocionalno intenzivnom sportskom okruženju, ali oni, u odnosu na suigrače, imaju autoritet nad sportašima. Sportaši vjeruju svojim trenerima, žele ispuniti njihova očekivanja pa zbog toga toleriraju različita nasilna ponašanja trenera (Ricijaš i sur. 2016, 43). Važan dio obuke sportaša je i odnos povjerenja koji se razvija između sportaša i trenera. Takav odnos povjerenja, zajedno s nesrazmjernim odnosom moći između trenera i sportaša, može dovesti do iskorištavanja i nasilnog ponašanja prema sportašu (Chroni i sur. 2012, 10). Nije zanemariv udio sportaša i sportašica koji su izloženi verbalnom i fizičkom nasilju od strane svojih roditelja. Takvi rezultati ukazuju na visoki roditeljski pritisak na djecu da ostvare što bolje rezultate, što ponekad dovodi roditelje u situaciju da koriste uvrede, prijetnje, psovke, pa čak i udarce kako bi izrazili svoje nezadovoljstvo lošim rezultatima ili pak motivirali djecu da se više trude. U situacijama kada se uspjeh i rezultat stavlja ispred procesa učenja i stjecanja različitih vještina, znanja i prednosti bavljenja sportom, može doći do korištenja verbalnog i fizičkog nasilja kao načina kažnjavanja i motiviranja djece i mladih u kontekstu sporta. Međutim, premda takva ponašanja možda trenutno natjeraju djecu da naprave ono što se od njih traži,

ona dugoročno ostavljaju negativne posljedice na njihov psihički razvoj.

Kada se radi o spolnim razlikama, vidljivo je kako su, sukladno istraživanju Greblo i suradnika (2007, 159) sportaši u većoj mjeri nego sportašice izloženi verbalnom nasilju od strane trenera, drugih sportaša, roditelja i gledatelja, odnosno fizičkom nasilju od strane trenera i drugih sportaša. Dobiveni rezultati mogu se dijelom objasniti spolnim razlikama u načinu komunikacije i u različitom pristupu trenera i roditelja sportašima i sportašicama. Točnije, postoji mogućnost da se treneri i roditelji ponašaju strože, koriste grublju komunikaciju i imaju previsoka očekivanja od sportaša, nego što to imaju od sportašica, jer smatraju da sportaši mogu podnijeti takav način komunikacije i da ga moraju usvojiti te da oni, u odnosu na sportašice, moraju biti uspješni u sportu. Procesom socijalizacije dječake se uči cijeniti brzinu, snagu, izdržljivost, agresivnost, hrabrost, opasnost te im se i u procesu treniranja nastoje usaditi takve vrijednosti, dok se kod djevojčica ističu estetske značajke (Klomsten, Marsh i Skaalvik 2005, 626). Osim toga, dječaci sami smatraju kako je postignuće u sportu važnije i kako je važnije da su sposobni u sportskim aktivnostima nego što to smatraju djevojčice (Fredricks i Eccles 2002, 519; Klomsten, Skaalvik i Espnes 2004, 119).

Dodatno, rezultati nisu pokazali razlike u zastupljenosti verbalnog i fizičkog nasilja kod sportaša koji se bave individualnim i onih koji se bave ekipnim sportovima. Premda je za očekivati da će sportaši koji se bave ekipnim sportovima u većoj mjeri biti izloženi nasilju drugih sportaša zbog učestalijeg kontakta sa suigračima i međusobne ovisnosti kada se radi o sportskom uspjehu, ovo istraživanje ipak nije potvrdilo takvu hipotezu. Premda sportaši individualnih sportova nemaju vlastite suigrače, i sportaši individualnih i ekipnih sportova imaju svoje suparnike na terenu s kojima mogu ući u sukob. Kako bi bolje ispitali problematiku nasilja među samim sportašima, budućim istraživanjima bilo bi dobro ispitati u kojoj mjeri sportaši doživljavaju nasilje od strane vlastitih suigrača, a koliko od strane igrača protivničke ekipe. S obzirom na to da je izoliranost sportaša od ostalih i provođenje vremena nasamo s trenerom jedan od faktora koji olakšavaju ispoljavanje nasilnog ponašanja (Chroni i sur. 2012, 10), zanimljivo je kako kod sportaša individualnih sportova nije češće zastupljena verbalna, a posebice fizička agresija trenera. Razlike u zastupljenosti verbalnog i fizičkog nasilja s

obzirom na vrstu sporta nisu dovoljno istražene, zbog čega je onemogućena usporedba s drugim istraživanjima. Važnost ovog istraživanja ogleda se u dubljem uvidu problematike nasilja i u ukazivanju na to da je problem nasilja prisutan u svim sportovima, neovisno o tome radi li se o individualnim ili o ekipnim sportovima.

Prilikom interpretacije rezultata ovoga istraživanja, važno je imati na umu da je zbog veličine uzorka mogućnost generalizacije dobivenih rezultata na sve sportaše Grada Zagreba, odnosno Hrvatske, upitna. S obzirom na to da ovim istraživanjem nisu obuhvaćena točna ponašanja koja spadaju u verbalno i fizičko nasilje, nije moguće govoriti o tome kakvim su točno ponašanjima sportaši izloženi i u kojoj mjeri. Budućim istraživanjima bilo bi korisno ispitati kakva ponašanja koja spadaju u domenu verbalnog i fizičkog nasilja su najčešća i tko ih najčešće koristi, ali i u kojim situacijama. Osim toga, pitanja vezana uz bilo kakav oblik nasilja intimna su i neugodna, zbog čega postoji mogućnost da sportaši nisu potpuno iskreno odgovarali na njih, odnosno da su pokušavali predstaviti sebe i svoje bliske osobe u što boljem svjetlu. Također, ponekad sportaši sami nisu svjesni da su određeni postupci njihovih trenera, roditelja, suigrača, sponzora i gledatelja nasilni i kažnjivi pa ih zbog toga doživljavaju kao normalan i uobičajen dio procesa treninga i natjecanja. Kako bi dobili potpuniju sliku problema verbalnog i fizičkog nasilja u sportu u Gradu Zagrebu, bilo bi dobro budućim istraživanjima ispitati i perspektivu trenera, drugih igrača, roditelja, sponzora i gledatelja o tome koliko često se događaju takva ponašanja.

5. ZAKLJUČAK

Verbalno i fizičko nasilje u sportu širok je i složen problem kojemu su izloženi i sportaši Grada Zagreba, a počinitelji takvog nasilja mogu biti treneri, drugi igrači, roditelji, sponzori i gledatelji. Ovo istraživanje ukazuje posebice na problem nasilnog ponašanja trenera prema sportašima, ali i drugih igrača te roditelja. Usportu je prisutan problem normalizacije i opravdavanja određenih nasilnih postupaka trenera i roditelja pod maskom odgojnih i motivacijskih postupaka, a nasilno ponašanje drugih igrača opravdava se dijelom igre. S obzirom na ozbiljne i dugoročne posljedice izloženosti verbalnom i fizičkom nasilje, važno je uspostaviti normu nenasilnog ponašanja i promicati

vrijednosti zajedništva i poštovanja. Sustavnom edukacijom potrebno je uputiti trenere da u radu sa sportašima u manjoj mjeri budu usmjereni na rezultat, nego da vode računa o potrebama i dobrobiti svakog sportaša, a roditelje da pružaju podršku svojoj djeci u ostvarenju osobnog napretka, bez obzira na rezultate. Kako bi se realizirale sve prednosti i beneficije bavljenja sportom, potrebno je stvoriti sigurno okruženje za sportaše u kojemu će se nesmetano moći razvijati na tjelesnom, psihičkom i socijalnom planu.

6. LITERATURA

Antonini, S, J. Pavičić Vukičević, I. Cajner Mraović (2019), Povezanost stavova sportaša s njihovom izloženošću različitim oblicima fizičkog nasilja. *DHS* 2 (8), 249-268.

Babkes, M., M. Weiss (1999), Parental influence on children's cognitive and affective responses to competitive soccer participation. *Pediatric Exercise Science* 11(1), 44-62.

Biddle, S. J., M. Asare (2011), Physical activity and mental health in children and adolescents: a review of reviews. *British Journal of Sports Medicine* 45, 886-895.

Chroni, S., K. Fasting, M. Hartill, N. Knorre, M. Monsterrat, M. Papaefstathiou, D. Rhind, B. Rulofs, J. Toftegaard Stockel, T. Vertommen, J. Zurc (2012), Prevention of sexual and gender harassment and abuse in sports. Initiatives in Europe and beyond. Deutsche Sportjugend, Frankfurt am Main.

Fredricks, J. A., J. S. Eccles (2002), Children's competence and value beliefs from childhood through adolescence: Growth trajectories in two male-sex-typed domains. *Developmental Psychology* 38, 519-533.

Gervis, M., N. Dunn (2004), The emotional abuse of elite child athletes by their coaches. *Child Abuse Review* 13 (3), 215-223.

Greblo, Z., K. Bosnar, F. Prot, G. Sporiš (2007), Iskustvo sportaša adolescentne dobi s nasilnim ponašanjem trenera i drugih sportaša, Kolesarić, V., ur. (2007), *Psihologija i nasilje u suvremenom društvu*, Tiskara i knjigovežnica Filozofskog fakulteta, Osijek.

Holt, N. L., S. Hoar, S. N. Fraser (2006), How does coping change with development? A review of childhood and adolescence sport coping research. *European Journal of Sport Science* 5, 25-39.

Jamieson, L. M., T. J. Orr (2009), *Sport and Violence: Critical Examination of sport*, Routledge, London.

Janssen, I., A. G. Leblanc (2010), Systematic review of the health benefits of physical activity and fitness in school-aged children and youth. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 7 (40), 1-16.

Kassing, J.W., Infante, D.A. (1999), Aggressive Communication in the Coach-Athlete Relationship. *Communication Research Reports*, 16 (2), 110-120.

Kerr, J. H. (2004), *Rethinking violence in sport*, Routledge, London.

Klein-Platat, C., M. Oujaa, A. Wagner, M. C. Haan, D. Arveiler, J. L. Schlienger, C. Simon (2005), Physical activity is inversely related to waist circumference in 12-y-old French adolescents. *International Journal of Obesity* 29, 9-14.

Klomsten, A. T., H. W. Marsh, E. M. Skaalvik (2005), Adolescents' Perceptions of Masculine and Feminine Values in Sport and Physical Education: A Study of Gender Differences. *Sex Roles* 52 (9/10), 625-636.

Klomsten, A. T., E. M. Skaalvik, G. A. Espnes (2004), Physical self-concept and sports: Do gender differences still exist? *Sex Roles* 50, 119-127.

Lang, M. (2010), Intensive Training in Youth Sport: A New Abuse of Power?, Lang, M., Vanhoutte, K., ur. (2010), *Bullying and the Abuse of Power: From the Playground to International Relations*, Inter-Disciplinary Press, Freeland.

Merkel, D. L. (2013), Youth sport: positive and negative impact on young athletes. *Open Access Journal of Sports Medicine* 4, 151-160.

Mountjoy, M., C. Brackenridge, M. Arrington, C. Blauwet, A. Carska-Sheppard, K. Fasting, S. Kirby, T. Leahy, S. Marks, K. Martin, K. Starr, A. Tiivas, R. Budgett (2016), International Olympic Committee consensus statement: harassment and abuse (non-accidental violence) in sport. *British Journal of Sports Medicine* 50 (17), 1019-1029.

Reinboth, M., J. L. Duda, N. Ntoumanis (2004), Dimensions of coaching

behavior, need satisfaction, and the psychological and physical welfare of young athletes. *Motivation and Emotion* 28, 297-313.

Ricijaš, N., Z. Greblo Jurakić, D. Dodig Hundrić, A. Žnidarec Čučković (2016), Zastupljenost nasilja i nesportskog ponašanja u nogometu mladih na području grada Zagreba. Edukacijsko Rehabilitacijski fakultet, Zagreb.

Slutzky, C.B., S. D. Simpkins (2009), The link between children's sport participation and self-esteem: exploring the mediating role of sport self-concept. *Psychology of Sport and Exercise* 10, 381-389.

Yabe, Y., Y. Hagiwara, T. Sekiguchi, H. Momma, M. Tsuchiya, K. Kuroki, K. Kanazawa, M. Koide, N. Itaya, S. Yoshida, Y. Sogi, T. Yano, E. Itoi, R. Nagatomi (2018), The Characteristics of Coaches that Verbally or Physically Abuse Young Athletes. *Tohoku Journal of Experimental Medicine* 244, 297-304.

Verbal and physical violence against athletes: gender differences and differences according to the type of sport

Abstract:

In addition to various benefits for the physical, mental, and social development of a person, sport can also be an environment in which verbal and physical violence against athletes occurs. The aim of this study is to determine the extent to which athletes of the City of Zagreb are exposed to verbal and physical violence by coaches, other players, parents, sponsors, and spectators and whether there are differences in exposure to such violence depending on gender and type of sport. A total of 135 athletes from the City of Zagreb participated in the research, who, by using a questionnaire, evaluated the frequency of verbal and physical violence by coaches, other players, parents, sponsors, and spectators. The results of the research show that athletes from the City of Zagreb are exposed to verbal and physical violence by all surveyed actors. In addition, male athletes are more exposed to verbal violence by coaches, other players, parents and spectators, and to physical violence by coaches and other athletes than female athletes. When it comes to the type of sport, no statistically significant differences in exposure to verbal and physical violence were found in athletes who engage in individual sports and those who engage in team sports. The obtained results indicate the importance of changing the focus in sports from the results to the personal development of the athletes themselves.

Key words: team sports, physical violence, individual sports, gender, sport, verbal violence

DEJAN ŠUMAR, Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

BOJAN MEĐEDOVIĆ / GORAN ĐUKIĆ, TIMS – Fakultet za sport i turizam Novi Sad

pregledni naučni rad

Trening jakosti snage u košarci

Sažetak

Savremenu košarku karakteriše visok intenzitet aktivnosti tokom cijele utakmice što od igrača zahtijeva optimalnu fizičku pripremljenost. Sve veći zahtjevi savremene košarke i neadekvatna fizička priprema rezultiraju i povećanjem broja sportskih povreda. Fizička priprema u vidu treninga jakosti i snage predstavlja dio strategije u prevenciji i smanjenju broja takvih povreda, ali i poboljšanju izvedbe košarkaša u igri. Jakost i snaga imaju direktan uticaj na poboljšanje izvedbe košarkaša, ali i uticaj na poboljšanje drugih motoričkih sposobnosti i karakteristika košarkaša. Kako su koristi treninga jakosti i snage poznati i prihvaćeni, ovaj pregledni rad ima za cilj da ukaže na neke specifičnosti trenažnog procesa u razvoju jakosti i snage košarkaša. Rad ukazuje na važnost postojanja sistematičnosti i progresije u dugoročnom razvoju snage, ali i unutar godišnjeg ciklusa treninga. Osim toga, rad daje neke konkretne smjernice za izvođenje treninga jakosti i snage unutar pojedinih faza pripremnog i takmičarskog perioda s naglaskom na funkcionalnost i specifičnost treninga.

Ključne riječi: trening, jakost, snaga, košarka

1. UVOD

Košarka je kao timska sportska igra vrlo bogata strukturama gibanja i strukturama situacija (Trninić, 1995), i kao takva spada u kompleksne i visoko anaerobne sportove (Karalejić & Jakovljević, 2008). U pogledu motoričkih

aktivnosti današnja košarka je spoj osnovnoga košarkaškog stava (kretanja u istom pravcu i u svim pravcima), eksplozivnog prelaska iz stava u sprint, naglih i stalnih promjena brzine i pravca kretanja, učestalih skokova, naglih kretanja u sprint pri doskoku, te preciznosti pri šutiranju i manipulacije lopte rukama (Sakić & Bijedić, 2010; Granić & Krstić, 2006). Košarka je sport koji po svojoj prirodi traži ponavljajuće brze i eksplozivne akcije (Svilar, 2015), a ono što se nameće kao specifična funkcionalna kvaliteta za timske sportove naziva se *repeated sprint ability*, odnosno sposobnost učinkovitog ponavljanja visoko intenzivnih aktivnosti kroz cijelu utakmicu (Spencer, Bishop, Dawson & Goodman, 2005). Košarka je igra u kojoj vrlo često dolazi do kontakta, s velikim brojem blokova, često se igra jedan na jedan, s agresivnim obranama koje se brzo adaptiraju na napadačke akcije (Pavlović, Knjaz & Krtalić, 2008) što zahtijeva najvišu moguću razinu motoričkih sposobnosti tipa snage i jakosti, brzine, agilnosti, preciznosti, koordinacije, ravnoteže, izdržljivosti, mobilnosti, dinamičke fleksibilnosti i dinamičke snage trupa. Dobra motorička pripremljenost omogućuje održavanje visokoga intenziteta aktivnosti tokom cijele utakmice s različitim intervalima odmora, uz stalno ponavljanje sprinta, intenzivne aktivnosti u fazi obrane i fazi napada, uz stalno ubrzavanje i zaustavljanje i promjenu smjera kretanja (Jukić, Milanović & Dizdar, 1997; Matković, Knjaz & Ćosić, 2003). Analizom takmičarske aktivnosti u košarci utvrđeno je da košarkaši pretrče između 4500 i 7500 m po utakmici, izvedu do 1000 različitih akcija, 105 visoko intenzivnih aktivnosti koje prosječno traju 1.7s, a ponavljaju se svakih 21s (Abdelkrim, El Fazaa & El Ati, 2007). Svaki igrač napravi 50 skokova na utakmici, a 10% svih kretnji otpada na sprinteve od 10m do 20m (Drinkwater, Pyne, McKenna 2008). Maksimalne vrijednosti srčane frekvencije kreću se od 188-195 otkucaja, a prosječne od 169-180 (Schelling & Torres-Ronda, 2013). Iako je jasno da se ovakav obrazac takmičarske aktivnosti ostvaruje aktiviranjem i aerobnog i anaerobnog energetskeg sistema, većina istraživača košarku definira kao dominantno anaerobni sport (Stojanović, Drid, Mikić, Ilić & Ostojić, 2015). Prema Brittenhamu (2005) košarka se kao aktivnost provodi 20% u aerobnom i 80% u anaerobnom režimu rada. Košarkaši koji imaju viši stepen motoričkih sposobnosti imaju značajniju ulogu u igri (Ćeleš, Šumar & Bešić, 2011). U jednačini specifikacije košarke upravo su snaga i brzina dominantne motoričke sposobnosti sa 30% doprinosu u ukupnom rezultatu (izdržljivost

20%, koordinacija 15% i fleksibilnost 5%) (Milanović, 1993).

2. JAKOST I SNAGA – OSNOVNI POJMOVI

Svaki skeletni mišić posjeduje tri temeljne sposobnosti: 1) sposobnost da proizvede maksimalnu silu, 2) sposobnost da silu proizvede brzo, 3) sposobnost da silu proizvodi duži vremenski period. Vršna sila koju proizvedemo tokom maksimalne voljne kontrakcije u definiranim uslovima naziva se jakost (*eng. strength*). S obzirom na tip mišićne kontrakcije razlikujemo izometrijsku jakost koja se ispoljava u statičkom radu i izotoničnu jakost koja se ispoljava u dinamičkom radu. Izotonična može biti koncentrična – pri skraćivanju mišića usljed savladavanja sile vanjskog otpora, i ekscentrična – pri produžavanju mišića usljed popuštanja sili vanjskog otpora. Najveću silu mišić može proizvesti u ekscentričnim uslovima, manju u izometrijskim uslovima a najmanju u koncentričnim uslovima. Sposobnost proizvodnje maksimalne mišićne sile u što kraćem vremenu naziva se snaga (*eng. power*). Najveću snagu mišić može proizvesti u tzv. ekscentrično-koncentričnom ciklusu (*eng. stretch-shortening cycle*) – režimu rada mišića kod kojeg eksplozivnoj koncentričnoj kontrakciji prethodi kratko i brzo predistezanje aktivnog mišića (ekscentrična kontrakcija). Pri naglom velikom vanjskom opterećenju mišići se kontrahiraju ekscentrično-koncentrično pod djelovanjem vanjske sile (Harasin, 2003). Sposobnost mišića da silu generira što je moguće duže naziva se izdržljivost u jakosti ili mišićna izdržljivost. S obzirom na režim rada mišića (statički ili dinamički) razlikujemo statičku i dinamičku mišićnu izdržljivost (Marković, 2009). Vučetić (2010) snagu definiše kao sposobnost izvođenja brzih (eksplozivnih) pokreta uz konstantno opterećenje, na koju ne smije uticati umor, a čiji je cilj svladavanje prostora u što kraćem vremenu (sprint), svladavanje što veće udaljenosti ili visine (skokovi) te izbačaja ili udarca nekog ‘objekta’ što dalje ili što većom brzinom (bacanja, šutevi, udarci).

3. JAKOST I SNAGA U KOŠARCI

Košarka sadrži kretanja koja zavise od jakosti i snage (Fajon, 2008). Kontakt u igri je neizbježan, pa igrači moraju biti dovoljno jaki i snažni za tjelesni kontakt, probijanje blokova, prodor prema košu, šutiranje nakon faula, za osvajanje prostora za skok, tako da se u svrhu postizanja boljih rezultata moralo doći do promjena u građi košarkaša i razini pripremljenosti motoričkih sposobnosti koje karakteriziraju košarku. Motoričke aktivnosti u košarci su brzinsko-snažnog karaktera, a očituju se trajanjem kroz duži period i manifestiraju se varijabilno u stanjima kompenziranog umora („*compensated fatigue*“). Navedene karakteristike košarke određuju i cilj kondicijskog treninga – stvaranje i razvoj brzinsko-snažne izdržljivosti, kao i učinkovite regulacije kretanja na širokoj aerobnoj osnovi (Zhelyazkov & Kolle, 1993) Važno je da kondicijski trener u potpunosti razumije zadatke svakog igrača na određenoj poziciji i da je upoznat s individualnim karakteristikama svakog igrača pojedinačno (Čvorović, 2010). Funkcionalan program razvoja jakosti i snage povezuje rad u teretani sa radom na košarkaškom igralištu. Dobro dizajniran, individualiziran i funkcionalan program za razvoj jakosti i snage u košarci poboljšava izvedbu na terenu i smanjuje mogućnost ozljede i njihovu učestalost (Bradić, Rađo, Pašalić, Bradić, Marković, 2008). Trening s opterećenjem između ostalog povećava mišićnu silu, mišićnu izdržljivost, anaerobnu moć, vertikalni skok, brzinu sprinta, snagu ligamenata i tetiva (Haff & Triplett, 2015). Razvoj snage direktno utiče na poboljšanje agilnosti te eksplozivnih akcija poput sprinta, skoka, dodavanja i šuta (Svilar, 2015). Trening dizanja utega učinkovitiji je u poboljšanju brzine, snage i visine skoka od treninga jakosti koji ne uključuje takve vježbe, što pozitivno utiče na uspješnost u sportovima kao što je košarka (Janz, Dietz & Malone, 2008). Na košarkaškom terenu, jakost, ali posebno snaga, vrlo su važne prilikom ubrzanja, kočenja, promjena smjera kretanja, skokova, blokiranja ili pak borbe za loptu ili poziciju blizu koša (Svilar, 2018). Dobra pokretljivost trupa i snažna miškulatura nogu omogućuje izvođenje uspješnih finti u sportskim igrama, a visoka razina snage tipa skočnosti, sprinta i bacanja utiće na efikasnije izvođenje kretnih struktura bez i sa loptom u sportskim igrama (Milanović, Jukić & Šimek, 2003). Potrebe igrača za snagom su sljedeće: povećanje mišićne mase, maksimalna jakost, izdržljivost u jakosti, eksplozivna snaga i specifična prevencija povreda (disbalansi i deficiti).

Osnova za bilo koji početak rada na poboljšanju motoričkih ili funkcionalnih sposobnosti su analiza posturalnog statusa i optimizacija kretanja sportaša (Mihajlović, 2015). Posebno koristan može biti FMS - *functional movement screen*, metod koji se sastoji od sedam testova pomoću kojih se dijagnosticiraju ograničenja u mobilnosti i stabilnosti ispitanika te različite asimetrije, disbalanse i kompenzacije (npr. između lijeve i desne strane tijela) (Svilar, 2013). Služi za identifikaciju slabih karika u ljudskom tijelu, prevenciju povreda i poboljšanje sportske izvedbe. Mobilnost i stabilnost su osnov za razvoj jakosti i snage, jer u protivnom sportaš razvija loše biomehaničke navike, koje ograničavaju razvoj motoričkih i funkcionalnih sposobnosti i usvajanje motoričkih znanja, a pojavljivanje kompenzacijskih pokreta dodatno povećava šanse za slabiji sportski učinak i povredu (Džeko & Milanović, 2010). Mihajlović (2015) smatra da se optimizacija lokomotornog aparata za osnovna kretanja u košarci odvija kroz pet faza: 1) inhibicija/miofascijalna relaksacija, 2) dinamička fleksibilnost, 3) stabilizacija i ravnoteža, 4) trening jakosti, 5) specifična motorička kretanja. Schelling & Torres-Ronda (2016) navode sljedeću progresiju opterećenja: 1) bazična propriocepcija, ravnoteža, aktivacija i dinamička fleksibilnost uz aktivaciju stabilizatora, 2) detekcija asimetrija i disbalansa, 3) tradicionalni trening s otporom (čučanj, bench press, sklekovi, nožna presa, mrtvo dizanje), 4) eksplozivni trening snage balistički, pliometrijski i olimpijska dizanja, 5) primjena elastičnih traka, prsluka s tegovima i medicinki u uslovima igre. Prevencijski programi usmjereni su na unapređenje svih segmenata lokomotornog aparata radi izbjegavanja povređivanja sportaša te ublažavanja posljedica sportskih povreda. Osnovna usmjerenost treninga uključuje unapređenje mišićnog tkiva, vezivnog tkiva te proprioceptivni trening (Jukić, 2003). Odabiranje, konstrukcija i klasifikacija sredstava za razvoj snage vrši se prema strukturi, karakteru i intenzitetu kretne aktivnosti u pojedinim sportskim aktivnostima. Specifična sredstva za razvoj snage koja direktno utiču na uspjeh u pojedinim sportskim aktivnostima su po strukturi, karakteru i intenzitetu opterećenja veoma bliska aktivnostima koja se izvode na takmičenju, odnosno pokazuju najveću povezanost sa postignutim sportskim učinkom. Bazična sredstva koja indirektno utiču na određeni sportski rezultat su usmjerena na razvoj bazične snage, ali na procese specijalizacije djeluju putem transformacije u specifične sposobnosti, s obzirom da su sa njima u

određenim relacijama. Iz tog razloga, i prilikom odabiranja, konstrukcije i klasifikacije sredstava za razvoj snage koja indirektno utiču na formiranje rezultata u pojedinim sportskim aktivnostima, potrebno je voditi računa da rješavaju zadatke koji imaju srodnost po obliku, usmjerenju i dinamici kretanja. Metode za razvoj snage u sportu se moraju formirati i primjenjivati specifično za svaku sportsku aktivnost, jer su i sredstva i opterećenja različita za svaku strukturu aktivnosti, ali moraju biti i prilagođene antropološkim karakteristikama, uzrastu i nivou pripremljenosti sportaša (Malacko & Rađo, 2004). Potrebno je naglasak staviti na jačanje jezgre tijela (trbušni mišići, prednja loža, „kukovi“, gluteusi, donji leđni mišići) zbog njene temeljne i za sport specifične uloge u očitovanju jakosti i snage, pregibanju, opružanju, rotiranju, stabilizaciji torza i kičmenog stuba, generiranju veće sile u nekoliko funkcionalnih pokreta kao što su trčanje i skakanje, poboljšanju izdržljivosti, te reduciranju rizika od povreda. Ostale regije tijela podražuju se tek poslije središnjeg dijela tijela (Brungardt, 2005; Boyle, 2004). Koncept progresivnog opterećenja treba da predstavlja temelj svakog treninga snage ili hipertrofije (Brittenham, 2005). Broj ponavljanja se određuje na osnovu oblika snage koji se trenira i procenta inteziteta opterećenja. Zatsiorsky & Kraemer (2009) predlažu da se vježbe jakosti i snage izvode u odmornom stanju, da se rade prvo glavne vježbe a zatim pomoćne, te da se velike mišićne grupe vježbaju prije malih mišićnih grupa. Njaradi (2008) navodi sljedeće principe u razvoju snage: od manjih ka većim težinama, od statičkih ka dinamičkim vježbama, od bilateralnih preko split vježbi do unilateralnih, od izometrijskih preko koncentričnih ka ekscentričnim te od potpune stabilnosti do stanja poremećene ravnoteže. Da bismo zadržali fleksibilnost zglobova i mišića potrebno je trenirati sa optimalnim opsegom pokreta, u protivnom možemo očekivati smanjen opseg pokreta a u nekim slučajevima može voditi i povrijeđivanju. Kada je u pitanju odmor između serija, dobre generalne smjernice za oporavak su 30 sekundi do 2 minute za treninge nižeg intenziteta i manjim težinama, a 3–5 minuta za treninge višeg intenziteta i sa većim težinama. Pri razvoju npr. maksimalne jakosti intenzitet može varirati od 80 do 100% 1RM, radi se s relativno malim brojem serija (3 do 4) i malim brojem ponavljanja u seriji (5 do 1) uz dužu pauzu (3 do 5 minuta) i visok i maksimalni tempo izvođenja vježbe (Milanović, Šalaj & Gregov, 2012). Korištenje fenomena bilateralnog deficita (sila koju mišići mogu proizvesti u bilateralnim

mišićnim kontrakcijama manja je od zbroja sila lijeve i desne unilateralne mišićne kontrakcije) moguće je u poticanju hipertrofije izvođenjem unilateralnih vježbi prije bilateralnih. Unilateralne vježbe snage su osnov za razvoj agilnosti. Disbalans snage utiče na to da sportaš ima „dominantnu“ stranu kretanja. Vježbe koje se izvode sa slobodnim utezima obično su kompleksnije, te zahtijevaju veću angažiranost CNS i mišića, pa ih je potrebno izvoditi prije onih koje se izvode na trenažerima. Totalne tjelesne vježbe u kojima se u rad uključuje cijelo tijelo su također zahtjevnije za sve sisteme, pa je potrebno i njih izvoditi prije višezglobnih i jednozglobnih vježbi (Lukenda, Tus & Harasin, 2003). Kod ekscentričnog tipa vježbi dolazi do mikrotrauma mišića, i oporavljajući se, u mišiću se povećava gustoća sarkomera. Veći broj sarkomera znači snažnije naprezanje i bržu kontrakciju. Sa aspekta korištenja slobodnih utega i trenažera, kao prednost korištenja slobodnih utega navodi se mogućnost uključivanja velikog broja mišićnih grupa u rad, posebno kod višezglobnih vježbi, dok kod vježbi na trenažerima izostaje rad dinamičkih i statičkih stabilizatora i neutralizatora. Osim toga vježbe sa slobodnim utezima najrealnije simuliraju dizanje iz stvarnog života i najvjerodostojnije oponašaju i traženo gibanje u sportu. Kod treniranja na trenažerima izostaje mogućnost da se određene mišiće (npr. biceps femoris i rotatori trupa) izoluje i „prisili“ na rad, što je posebno bitno sa aspekta prevencije i rehabilitacije (Lukenda, Tus & Harasin, 2002). Brzina ponavljanja bi u treningu snage košarkaša trebala simulirati brzinu nervno-mišićnog naprezanja u košarci, pa se savjetuje da se pokreti izvode relativno brzo (čak i u fazi hipertrofije), osim u fazi anatomske adaptacije i jakosne izdržljivosti kada bi se vježbe trebale izvoditi sporo do srednjom brzinom. Eksplozivna olimpijska dizanja, pokreti su koji se trebaju izvoditi što je moguće brže koristeći pravilnu tehniku (Foran & Pound, 2007). Olimpijsko dizanje utega treba trenirati sa brzinama od 1 metra u sekundi ili brže (Radman, 2003). Snaga predstavlja važan faktor u onim aktivnostima u kojima je potrebno dati veliko ubrzanje masi tijela, masi pojedinih dijelova tijela ili vanjskom objektu. U košarci se snaga manifestira u sve tri spomenute aktivnosti (Rupčić, Knjaz & Matković, 2011). Eksplozivne radnje u odbrani i napadu očituju se kroz skokove, sprinteve, brze reakcije u svim smjerovima te na bacanja i dodavanja lopte, i to je najvažniji oblik očitovanja snage u košarci (Castagna, Rampinini, Chaouachi, Chamari & Impellizzeri, 2009). Kod treninga snage ekstenzitet vježbanja je

često proporcionalan trajanju akcija u košarci, što još više upućuje na situacijski izbor vježbi s kojima ćemo trening približiti takmičarskim uslovima (Pavlović, Knjaz & Krtalić, 2008). Nivo opterećenja u razvoju snage kreće se od 50–85% maksimalne izometrijske sile. Najefikasnija metoda za razvoj snage je pliometrijska metoda rada. Pliometrijski trening se mora provoditi uz maksimalnu koncentraciju sportaša i s dobrom kondicijskom i funkcionalnom bazom (Sakić & Bijedić, 2010). Birkić (2003) navodi da je minimalan uslov za provođenje pliometrijskog treninga za donje ekstremitete mogućnost sportaša izvede čučanj sa minimalno 1,5 puta njegove tjelesne mase, dok se za gornji dio tijela uzima mogućnost izvođenja 5 uzastopnih sklekova sa pljeskom rukama ili da dvoručnim utegom iz ležanja podigne svoju tjelesnu težinu. Obično se izvode 2 pliometrijska treninga u jednom mikrociklusu. Oporavak za dubinske skokove može se sastojati od 5–10 sekundi pauze između ponavljanja i 2–3 minute između serija. Između treninga treba postojati odgovarajuća pauza (2–4 dana, ovisno o sportu i periodu unutar godišnjeg ciklusa treninga), u suprotnom može doći do iscrpljenosti i povreda. Program treba uzeti u obzir strukturu sporta kojim se sportaš bavi. Preporučena visina za dubinski skok je od 0,4 do 1,1 m, pri čemu je od 0,75 do 0,8 m norma. Dubinski skokovi za sportaše sa većom tjelesnom masom (>90 kg) trebali bi se izvoditi sa visine 0,5 do 0,75 m. Broj skokova po treningu za početnike iznosi 80–100, za sportaše srednje kondicijske pripremljenosti 100–120, a za vrhunske sportaše 120–140 (Birkić, 2003).

4. FUNKCIONALNI TRENING U RAZVOJU JAKOSTI I SNAGE U KOŠARCI

Tijelo nije skup odvojenih dijelova tijela i oni kao takvi ne funkcioniraju odvojeno, nego su povezani u nerazdvojiv kinetički lanac te samo na taj način funkcioniraju savršeno. Funkcionalnim treningom vježbamo cijelo tijelo jer se izolacijske vježbe gotovo i ne rade, a smanjuje se i bilo kakva upotreba sprava. Pokušava se aktivirati što više mišićnih grupa u isto vrijeme, te objediniti dvije osnovne radnje sa tijelom: potisci (čučanj, sklekovi...) i povlačenja (zgibovi, mrtvo dizanje...). To je višezglobna aktivnost u više pravaca, koja uključuje usporavanje, ubrzavanje i stabilizaciju uz kontroliranu nestabilnost. Trening se zasniva na prirodnom pokretu, i uključuje ravnotežu i propriocepciju (Mlinarić, 2012). Izolirajuće tehnologije za razvoj motoričkih sposobnosti

u sportu bi trebale biti najmanje zastupljene jer imaju limitiran uticaj na lokomotorni sistem i nemaju ni približno takvu učinkovitost kao funkcionalne vježbe, ali mogu imati svoju učinkovitost i prednosti npr. u rehabilitaciji ili bodybuildingu. Vježbe na sajlama imaju uticaj na specifičnu aktivaciju mišića trupa, koji su u velikoj mjeri zastupljeni pri različitim kretnjama sportaša (start, promjena smjera, skokovi itd.) (Blažinčić, 2010). U funkcionalnom treningu, snaga se razvija sa namjerom poboljšanja sportskih vještina, a ne samo radi više snage ili estetike. Košarkašu snaga vrijedi samo u mjeri u kojoj je može realizirati na igralištu. Funkcionalni trening se zbog toga naziva i još „sport specifičan“, što znači da su određeni pokreti specifični za određeni sport. Treniranje mišića u sjedećoj poziciji nije funkcionalno za većinu sportova. Prednosti vježbanja sa slobodnim utezima su mogućnost vježbanja cijelog tijela i simulacija aktivnosti iz svakodnevnog života (Haff & Triplett, 2015). Trening na spravama možda može rezultirati manjim brojem povreda na treningu, ali nedostatak propriocepcije i stabilnosti će najvjerojatnije voditi do većeg broja povreda tokom takmičenja. Funkcionalni trening se pokušava bazirati na višezglobne pokrete što je više moguće, jer se sportske vještine ne izvode sa jednozglobnim izolacijskim pokretima. Funkcionalni trening karakterišu vježbe koje se izvode sa stopalima u kontaktu s podlogom i bez dodatka sprava. Funkcionalni trening uči sportaša kako da kontroliše vlastitu tjelesnu težinu. Mogućnost ispoljavanja snage u uslovima nestabilnosti je ustvari najviši oblik ispoljavanja snage, zbog čega se u funkcionalni trening planirano inkorporiraju vježbe balansa i propriocepcije. Kombinacija olimpijskih dizanja, pliometrije i vježbi bacanja medicinki je najbolji način za razvoj snage. Funkcionalne vježbe za gornji dio tijela primarno su podijeljene na guranje i vučenje, a kada su u pitanju vježbe za donje ekstremitete, fokus treba da bude na jednonožnim vježbama (Boyle, 2004). Gotovo u svim sportovima postoji potreba za izvođenje čučnjeva na jednoj nozi zbog pozitivnog uticaja na očitovanje sile u uslovima specifičnima za kretnu strukturu konkretnog sporta (Harasin, 2003). U sportu pojedinac najčešće mora generirati neku silu u nestabilnim, potencijalno ugrožavajućim uslovima, stoga stručnjaci sugeriraju da u treningu treba oponašati nestabilno stanje kako bi se izazvala prilagodba koja će omogućiti pojedincu da bude bolji kad se nađe u takvoj situaciji. Nestabilnost možemo postići raznim trenažnim pomagalicama kao što su npr. medicinke, pilates lopte, balans ploče, bosu lopte,

spužve i suspenzijske trake. Suspenzijske trake značajno utiču na unapređenje aktivacije, stabilnosti i jakosti trupa, odnosno jezgre tijela i tako osiguravaju postizanje najvažnijih zadataka kondicijske pripreme kao što su prevencija povreda i bolja izvedba na sportskom terenu. Većina pokreta u sportu zahtijeva učinkovit prenos sila trupom te kvaliteta sportske izvedbe ovisi o stabilnosti i jakosti mišića trupa, a suspenzijski trening omogućuje više zahtjeve upravo po pitanju stabilnosti i jakosti (Mandarić & Kontić, 2015). Vježbe s pločama utega najčešće se koriste u zagrijavanju, a svoju važnu primjenu mogu naći u prevenciji i rehabilitaciji te u treningu mišićne izdržljivosti i snage. Ploče zbog svoje veličine i oblika omogućuju unilateralne i bilateralne pokrete i to u više ravnina, vježbe mogu biti jednozglobne ili višezglobne, mogu aktivirati veći ili manji broj mišićnih grupa. Treningom s pločama utega izvrsno se aktiviraju stabilizatori trupa, npr. što je ploča udaljenija od tijela, veća je potreba za aktivacijom mišića koji osiguravaju posturu trupa (Milanović & Njaradi, 2008). Provođenje biomehanički specifičnog treninga jakosti i snage treba temeljiti na izvedbi višezglobnih vježbi koje potiču komunikaciju i saradnju većeg broja mišića (međumišićna koordinacija) i u kojima se pokreti odvijaju u sve tri ravnine: frontalnoj (lijevo-desno), sagitalnoj (naprijed-nazad) i transverzalnoj (gore-dole). To su složene vježbe koje zahtijevaju konstantnu stabilizaciju trupa i zglobova, kao i neprestano uspostavljanje ravnoteže, a izvode se slobodnim utezima, gumama, medicinskim loptama i vlastitom masom tijela. Općenito, odabir vježbi prema pokretu, a ne prema mišiću koji radi predstavlja važan princip u treningu jakosti i snage. Vježbe na trenažerima ne zadovoljavaju gore navedene kriterije i u treningu jakosti košarkaša trebaju imati samo pomoćnu ulogu. Specifični podražaj se odnosi na košarkaške kretnje dok bazični podražaj mora biti izazvan kondicijskim vježbama koje prvenstveno poboljšavaju izvedbu bazičnog čovjekovog pokreta (čućanj, mrtvo dizanje, rotacije trupa, potisci i vučenja). Važan dio postizanja učinaka treninga snage košarkaša može predstavljati i odabir trenažernih pomagala kao što su teški konopi, bugarske vreće, cijev napunjena vodom ili pijeskom, indijske palice i slično, koja na efikasan način pomažu u postizanju specifičnosti vježbi te pridonose lakšem transferu bazičnih sposobnosti u takmičarsku kvalitetu (Milanović & Bradić, 2012). Medicinska lopta se koristi kod vježbi jakosti gornjeg dijela tijela (ruku i trupa) i donjeg dijela tijela, ali i kao rekvizit u pliometrijskom treningu (dodavanja i bacanja).

Velika prednost rada s medicinskom loptom leži u tome što putem nje možemo imitirati pokret iz bilo kojeg sporta ili čak i intenzitet iz pojedinog sporta (Bašić, 2005). Sajko (2010) navodi nekoliko prednosti treninga sa TRX suspenzijskim trakama: izvođenje vježbi u stojećoj poziciji i aktivaciju jezgre tijela, izvođenje višezglobnih vježbi u svim tjelesnim ravnima (sagitalna, frontalna, transverzalna), specifičnost treninga i mogućnost unilateralnog rada. Mišićna aktivacija znatno je veća prilikom izvođenja sklekova sa suspenzionim trakama nego kod tradicionalnih sklekova na stabilnoj podlozi (Haff & Triplett, 2015). Kroz prizmu sportova, slične su i prednosti treninga s girjama: 1) unilateralni trening je funkcionalniji za sport - girje prvo pogađaju mišiće na specifičan način najbliže potrebama funkcionalnog kretanja u sportu, 2) trenira se upravo onako kako je sportašima potrebno, u stojećem položaju, 3) primjena olimpijskih dizanja omogućuje izvođenje sport-specifičnih vježbi (npr. sličnost neuro-muskularne sekvence izbačaja ili nabačaja s trzajem u usporedbi s košarkaškim šutom) (Kudrna, Kudrna & Bašić, 2009). Vježbe jakosti s elastičnim trakama, mogu poslužiti kao jedno od sredstava za razvoj mišićne jakosti, najčešće u pripremnom i prelaznom periodu te u programima za prevenciju sportskih povreda lumbalnog dijela leđa, mišića primicača i odmicača natkoljenice, mišića pregibača i opružaća potkoljenice i natkoljenice te za prevenciju povreda ramenog, koljenog i skočnog zgloba (Šarčević, 2011).

5. PERIODIZACIJA TRENINGA JAKOSTI I SNAGE U KOŠARCI

Program razvoja snage se individualizira, prilagođava specifičnim potrebama igrača tako da se u obzir uzimaju dinamičke varijable poput povreda, vremena provedenog u igri, trajanja i dijela sezone te tempa i stila igre kako bi se maksimalno potaknula adaptacija i spriječila pojava pretreniranosti. Stefanović, Jakovljević & Janković (2010) razlikuju 4 faze treninga snage u košarci tokom pripremnog perioda: 1) faza anatomske adaptacije, 2) faza hipertrofije mišića, 3) faza razvoja maksimalne jakosti, 4) faza pretvaranja maksimalne jakosti u specifičnu. Pripremni period bi trebao početi fazom anatomske adaptacije, iako većina igrača zbog reprezentativnih obaveza i kasnog priključivanja pripremanja kluba započinje radom na hipertrofiji ili čak maksimalnoj jakosti. U fazi anatomske adaptacije dolazi do postupnog

podizanja radnog kapaciteta na temelju umjereno brze i dugotrajne izvedbe vježbi snage (jakosna izdržljivost). U fazi hipertrofije dolazi do postepenog poboljšanja opšte jakosti i snage na temelju povećanja mišićne mase, koja nam je potrebna za kasniju konverziju, pretvorbu u jakost i snagu. Također se obrađuje i eventualni mišićni disbalans, koji predstavlja visokrizika za nastanak povrede. Kada se ispune ti zadaci, započinje se i s radom maksimalnim opterećivanjem sportaša, što rezultira razvojem maksimalne jakosti. U fazi maksimalne jakosti, volumen i ekstenzitet treninga počinje se smanjivati kako raste intenzitet košarkaški sve specifičnijih vježbi s manje ponavljanja. Visoka razina maksimalne jakosti osnovni je preduslov za razvoj eksplozivne snage (Njaradi, 2008). Nakon toga, cilj je pretvoriti povećanu jakost u brzinu i funkcionalnu, za košarkaše specifičnu, eksplozivnu snagu. Volumen treninga se smanjuje s usporednim odgovarajućim povećanjem intenziteta. Intenzitet treninga s utezima kreće se oko 80-90 % od igračeva maksimuma RM-1. Vertikalni skok i dodavanje lopte mogu se jako poboljšati trenažnim programom koji obuhvata skokove, skokove s dohvatom obruča i dubinske skokove te vježbe s medicinkama za gornji dio tijela, ali sportaš mora imati dobro razvijenu bazičnu jakost jer će, samo u tom slučaju, zglobovi i mišići moći prenositi silu optimalno (Brungardt, 2008). Sportaši i sportski timovi visokog stepena sportskog majstorstva već u pripremnom periodu usmjeravaju trenažnu pažnju dominantno na svojstva koja su u najužoj vezi s uspjehom u nekom sportu, a u kompleksnim sportovima upravo je eksplozivna snaga jedna od najbitnijih kondicijskih sposobnosti za ostvarenje visokih sportskih rezultata. (Jukić, Milanović & Gregov, 2008). Trajanje faze pretvaranja obično nije duže od četiri sedmice, a glavni cilj je maksimalno aktiviranje brzih mišićnih vlakana. Pri pretvaranju maksimalne jakosti u brzinsku dominantno se koristi brzinsko-snažni i balistički metod, dok se za poboljšanje sile mišića u eksplozivnim kretnjama koristi pliometrijski metod treninga. U fazi konverzije dostignutog nivoa snage u specifičnu košarkaši koriste rekvizite kao što su medicinska lopta, vijače, sanduci, pojasevi različitih težina i sl. ali i tehnike olimpijskog dizanja tegova kao što su nabačaj i trzaj. U sezoni, intenzitet treninga snage je visok, a fokus rada je na olimpijskim dizanjima. Kada raspored treninga i utakmica to dopušta, provode se dva dizanja za cijelo tijelo sedmično. Tokom ove faze sportisti moraju održavati određeni stepen maksimalne snage jer bi snaga na kraju takmičarske sezone mogla opasti.

U pripremnom dijelu broj vježbi u toku treninga je obično veći (9-12) a broj serija manji, dok je u takmičarskom periodu manji broj vježbi (3-5) a veći broj serija. Za većinu igrača cilj takmičarskog razdoblja je održavanje razine sposobnosti, iako je sa mladim igračima i tokom sezone moguće razvijati snagu (Brungardt, 2005). Količinu treninga s vanjskim opterećenjem treba smanjivati kako se približava doigravanje, u početku doigravanja izvoditi 1 do 2 serije od 6 do 10 ponavljanja za glavne mišićne grupe dok se u završnici doigravanja prekida trening s opterećenjem (Trninić, 2006). Maksimalan period trajanja adaptibilnih sposobnosti organizma na trenažne nadražaje traje oko 22 sedmice treninga, pa je nakon ovog vremenskog perioda poželjno obnoviti adaptabilnu sposobnost (Ahmetović, 2013). U prelaznom periodu nakon sezone (fazi održavanja), preporučuje se niskointenzivni rad s teretom za čitavo tijelo.

Tabela 1. Primjer sedmičnog programa treninga jakosti i snage za organizatore igre i bekove šutere u pripremnom periodu

PONEDJELJAK	UTORAK	ČETVRTAK	PETAK
letenje bučicama	čučanj	povlačenje na lat mašini	nožna presa
potisak na ravnoj klupi	nožni pregib	rameni potisak	mrtvo dizanje na ravne noge
prevlačenje zglobi	iskorak u hodu	visoko veslanje	step up
lateralna podizanja	adukcija kukovi	potisak na kosoj klupi	abdukcija kukovi
rameni potisak	ekstenzija trupa	sjedeće veslanje	izdržaj u čučnju
letenje u pretklonu	podizanje na prste	potisak na ravnoj klupi	podizanje na prste
sjedeće veslanje	trbušnjaci	nisko veslanje	trbušnjaci
opružanje u laktu		kontra-kosi potisak	
pregibanje u laktu		uspravno veslanje	
		sklekovi na razboju	

*1-2 serije po vježbi, pauze između vježbi 1-2 minute, dostizanje mišićnog zamora od 8-12 ponavljanja. (Izvor: www.usab.com)

6. DUGOROČNI RAZVOJ JAKOSTI I SNAGE U KOŠARCI

Nivo snage kod dječaka raste kontinuirano od 7-18 godina, a kod djevojčica je to slučaj do 14 godina (Ahmetović, 2013). Gamble (2009) ukazuje na potrebu za razvojem osnovnih kretnih sposobnosti koje predstavljaju bazu za razvoj specifičnih sposobnosti u sportu. Na početnom nivou razvoja mladog sportiste bi trebalo da se radi na razvoju pokretljivosti i dinamičke stabilnosti tijela. Pokretljivost je aktivni opseg pokreta, a stabilnost je sposobnost održavanja normalnog posturalnog položaja i ravnoteže tokom sportskih pokreta. Sljedeći nivo predstavlja razvoj i učenje funkcionalnih pokreta, među koje spadaju čučanj, podizanje tereta, guranje, vučenje, doskoci, trčanje, i rotacije (McGill, 2004). Posljednji nivo predstavlja razvoj specifičnih kretnji u određenom sportu, odnosno sposobnosti sportiste da izvodi funkcionalne pokrete koji su uobičajeni u sportu. Bilo bi pogrešno izlagati mladog sportistu specifičnom treningu u sportu ukoliko je tehnika ili sposobnosti izvođenja funkcionalnih pokreta narušena ili pogrešna. Bompaa (2000) smatra da vježbe koje primjenjujemo u razvoju jakosti i snage trebaju ići određenim redoslijedom: 1) staze s preprekama, penjanje, vis, vučenje užeta, 2) penjanje, vertikalni izdržaji, vis, 3) vježbe koje uključuju svladavanje otpora vlastitog tijela, vježbe s dodatnim teretom (medicinke), 4) horizontalni izdržaji, zgibovi, 5) vježbe s partnerom, na trenažerima, jednoručnim utegom, dvoručnim utegom; prednost dati jednoručnim utezima jer je opterećenje jednako na obje ruke, paziti da kičma bude ravna tokom vježbanja, 6) čučnjevi na jednoj nozi, nagaz (step up), izbjegavati stražnji čučanj zbog velikog opterećenja na kičmu. Radman (2003) razvoj jakosti dijeli na 3 faze: 1) 10-14 godina - razvoj nervno-mišićne koordinacije, 2) 15-16 godina - razvoj obima mišićne mase i 3) 16-18 godina - razvoj maksimalne jakosti. Iako rad sa slobodnim utezima pruža najbolju priliku sportašima da postignu mišićne adaptacije koje mogu unaprijediti sportsko postignuće kroz poboljšanu stabilizaciju trupa i ravnotežu, rad sa otporom vlastitog tijela i na trenažerima može biti koristan kada je nadzor ograničen (Myer & Wall, 2006). Program treninga snage u pretpubertetu i pubertetu ima svrhu da potpomogne prilagođavanje mišića, tetiva i zglobova za stresni trening vrhunske izvedbe u kasnijim godinama (Nožinović, 2001) Trening s opterećenjem rijetko se preporučuje djeci i mladim sportašima do ulaska u pubertet i u ranom pubertetu jer može biti štetan za igrače male košarke

(Buceta, Mondoni, Avakumović & Killik, 2000). Nedovoljna razina prirodnih anaboličkih hormona u organizmu djece u pretpubertetu i nedovršen i/ili izrazito buran razvoj lokomotornog (posebno koštano-zglobnog) sistema djece u pubertetu predstavljaju glavne limitirajuće faktore u primjeni treninga s opterećenjem (Sekulić, 2007). Razvoj snage u ovoj dobi ne smije se odvijati parcijalno, već u kombinaciji sa drugim motoričkim sposobnostima (koordinacija, ravnoteža, brzina, fleksibilnost, preciznost). Osim toga ne smije se zanemariti ni emotivna komponenta, dob sportaša i njegova potreba za igrom. Pogodne aktivnosti, odnosno vježbe za fizičku pripremu sportaša ove dobi su prirodni oblici kretanja: poskoci, preskoci, sklekovi, zgibovi, podizanja iz polučučnja, različiti upori, sprinterska trčanja, dizanja trupa i nogu iz ležanja na leđima, odnosno na trbuhu (Krtalić, Knjaz & Krošnjarić, 2004) ili elementi borilačkih sportova (judo i hrvanje prvenstveno) (Sekulić, 2007). Treninge treba usmjeriti na smanjivanje neravnoteže između mišićnih grupa i razvoj jakosti trupa, stopala i vratnog dijela kičmenog stuba koji su temeljni preduslovi posturalne stabilnosti. Osnovni cilj je učenje pravilne tehnike izvođenja vježbi i priprema lokomotornog aparata na veće trenažno opterećenje. Razvoj fleksibilnosti, snage trupa i vezivnog tkiva treba prethoditi razvoju gornjih i donjih ekstremiteta. U pretpubertetu i pubertetu trening treba usmjeriti na: razvoj posturalne stabilnosti, poticanje funkcionalne stabilizacije trupa i kontrolu središnjeg dijela tijela. Konačni cilj je postići kod košarkaša brzinu i čvrstoću u rotacijskim pokretima u kontaktu s protivnikom. Programi treninga trebaju sadržavati vježbe koje sprečavaju nastanak nepravilnog tjelesnog držanja, a moraju se primjenjivati već u pretpubertetskoj dobi i biti potpuno usvojeni i usavršeni u pubertetskoj dobi. Fokus pažnje potrebno je posebno usmjeriti na razvoj fleksibilnosti kukova i gležnjeva, jer posredno utiču na realizaciju drugih motoričkih sposobnosti. Posebno koristiti proprioceptivne programe treninga kao zdravstvenu preventivu na različitim balans pločama i velikim loptama koji potiču razvoj ravnoteže i zglobne stabilizacije. Sadržaji treba da su usmjereni na: stabilizaciju trupa i skočnih zglobova, koordinaciju nogu, učenje tehnike unilateralnih i bilateralnih skokova i poskoka te usavršavanje tehnika sprinta, promjene smjera kretanja i izvođenja okreta u odbrambenom i napadačkom stavu. U pretpubertetskom periodu razvija se primjenom različitih pomagala (npr. balans ploče) refleksna stabilizacija zglobova, kontrola položaja tijela i

ravnoteža. Dinamična i statična posturalna stabilnost postiže se razvijanjem funkcija stopala, središnjeg dijela tijela i vratnog dijela kičmenog stuba. Prije razvoja snage nogu treba razvijati snagu trupa, zdjeličnog pojasa i struka, te jačati koštano-zglobni i ligamentarno-tetivni sistem. Potrebno je djecu poučiti pravilnom izvođenju vježbi (olimpijska dizanja s drvenim palicama i tehnike čučnja na jednoj i obje noge bez vanjskog opterećenja), jer tek nakon toga možemo uvesti vježbe sa vanjskim opterećenjem. Djeca ne smiju izvoditi vježbe sa podizanjem vanjskog opterećenja iznad glave jer može negativno djelovati na kičmu, posebno u lumbalno-sakralnom dijelu. U treningu jakosti i snage treba naročito izbjegavati situacije potencijalno opasne za povređivanje „slabih tačaka“ lokomotornog sistema, posebno lumbalnog dijela kičmenog stuba i zglobova donjih ekstremiteta. Prednost moraju imati dinamičke vježbe, a vježbe prvenstveno trebaju zahvatiti velike mišićne grupe. U dobi do 7 godina djeca bi trebala da razvijaju snagu kroz prirodne oblike kretanja bez dodanog opterećenja. U dobi od 8-10 godina dolazi do postepene progresije opterećenja (12-15 ponavljanja) i dalje uz primjenu prirodnih oblika kretanja uz postupke svladavanja osnovnih vježbi pomoću laganih rekvizita. Nervno-mišićni trening potrebno je sprovoditi u periodu prije puberteta jer može da utiče na razvoj pokretljivosti i dinamičke stabilnosti tijela (Myer, Ford, Brent, & Hewett, 2006). Takav trening najčešće podrazumijeva razvoj dinamičke ravnoteže cijelog tijela i posturalnu stabilnost, utiče na ispravan položaj tijela i sigurnu mehaniku prilikom izvođenja aktivnosti skokova, doskoka, čučnjeva i promjene smijera kretanja. Uspješno se sprovodi kroz aktivnosti dinamičke ravnoteže, vježbama stabilizacije, ispravnom položaju zglobova, i kontrolom pokreta, učenje osnova mehanike trčanja, usporavanja i promjene smijera kretanja. Osim toga, razvija kinestetički osećaj i propiocepciju i čini mladog sportistu sposobnijim u održavanju ravnoteže tokom sportskih pokreta. U pubertetu nastavlja se sa jačanjem mišića okolo zglobova primjenom propioceptivnog treninga na balans pločama. U dobi 13-14 godina kod dječaka dolazi do naglog skoka u razvoju snage zbog lučenja testosterona (Šimić, 2007). Počinje se učiti tehnika izvođenja osnovnih i izolirajućih vježbi. Vježbači u pubertetu trebaju dizati ona vanjska opterećenja koja mogu savladati relativno lagano u 10 ili više ponavljanja i pritom ne narušiti pravilno držanje tijela i pravilnu tehniku. Treninzi se u pravilu provode 3 puta sedmično, a obrađuju se sve

mišićne grupe (1 do 2 vježbe po mišićnoj grupi u 2 do 3 seta). Započinje se vježbama za velike mišićne grupe a zatim se prelazi na vježbe za manje mišićne grupe. Trening bi trebao trajati maksimalno 45 minuta jer duže trajanje dovodi do opadanja razine testosterona i hormona rasta a raste razina kortizola. Pojačano lučenje testosterona i hormona rasta je preduslov za razvoj hipertrofije, a povećanje i održavanje aktivne mišićne mase i gustoće kostiju je morfološki preduslov za sigurnost i dominaciju u kontaktnoj igri. U dobi od 11-13 godina naglasak je na učenju i pravilnom izvođenju osnovnih tehnika vježbanja i postupnom uključivanju dodanog tereta. U vrijeme naglog pubertetskog rasta posebno treba biti oprezan u radu s vanjskim opterećenjima iznad glave, a isto tako je važno izbjegavati duga statička opterećenja. Potrebno je uticati na razvoj repetativne snage, primjenom dinamičkih vježbi (Milanović, Jukić, Nakić & Čustonja, 2003). U periodu puberteta naglasak je na tehnici izvođenja vježbi, potrebno je dozirati opterećenje (posebno za lumbalni dio i ako se utvrde eventualne asimetrije između dominantne i nedominantne strane tijela). U postpubertetu rad je obično usmjeren na različite mišićne grupe unutar mikrociklusa. Npr. ponedjeljkom i četvrtkom cilj treninga može biti razvoj snage nogu, leđa i opružaća podlaktice, a utorkom i petkom razvoj snage prsa, ramena i pregibača podlaktice. Broj serija po vježbi se kreće od 4 do 5, a broj ponavljanja kreće se u rasponu od 6 do 12, sa odmorima koji traju od 30 do 90 sekundi. Potrebno je izbjegavati maksimalna opterećenja u kojima sportaš izvodi opterećenja od 1 RM, izvode se vježbe submaksimalnog opterećenja. Pavlović (2007) u dobi od 14-16 godina ne preporučuje opterećenja preko 50% od RM-1, a u dobi od 16-18 godina opterećenja do 60% od RM-1 a ponekad i više jer se košarkaši ovog doba sa antropološkog stajališta u mnogim aspektima približavaju košarkašima seniorske dobi. Dinamične vježbe s povećanim vanjskim opterećenjem (vježbe s teretom i medicinkama) treba početi izvoditi tek nakon završetka puberteta. To je dob kad se intenzivno radi na razvoju snage (Trninić, 2006). U dobi od 14-15 godina uključuju se minimalna vanjska opterećenja optimalne težine kao što su bučice, prsluci, medicinke, vreće i dvoručni utezi. U dobi od 16 godina izvode se aktivnosti koje su prema motoričkim zahtjevima slične ili iste zahtjevima u konkretnoj sportskoj grani. Pokreti se uče u situacijskim uslovima i razvijaju se one mišićne grupe koje dominantno utiču na uspješnost u aktualnoj sportskoj grani (Ahmetović,

Ostojić & Međedović, 2008; Knjaz, Matković, Rupčić, 2008). Iako pliometrijski trening ne treba provoditi sa mlađim dobnim uzrastima (Radcliffe & Farentinos, 2003) rezultati različitih istraživanja (Brown, Mayhew & Boleach, 1986; Matavulj, Kukulj, Ugarković, Tihanyi & Jarić, 2001) su pokazala pozitivan uticaj pliometrijskog treninga na razvoj skočnosti kod košarkaša starijih dobnih uzrasta (od juniora nadalje). U periodu nakon puberteta mogu se koristiti pliometrijske vježbe, dodavanje opterećenja vježbama za razvoj ravnoteže i stabilizacije, te prelazak na kompleksne i sport specifične vježbe snage ako je do tada adekvatno sproveden trening bazične snage te ne postoje deficiti ili disbalansi (Međedović & Romanov, 2017). Za igrače mlađe od 16 godina sportski ciljevi trebaju biti sekundarni, a primarni prevencija povreda (Schelling & Torres-Ronda, 2016). U dobi od 14 do 16 godina potrebno je primjenjivati vježbe s vlastitom težinom i otporom partnera, ali i postupno povećavati opterećenje u vježbama s utezima. Frekvencija sedmičnih treninga snage povećavati će se vrlo oprezno jer je mladim sportašima potrebno duže vrijeme za oporavak nego odraslima. U dobi od 16 do 18 godina tijelo mladog sportaša je spremno za daljnje povećanje opterećenja, te postupno približavanje zahtjevima treninga odraslih. (Milanović, Flego & Lukenda, 2007).

7. ZAKLJUČAK

Odabiranje, konstrukciju i klasifikaciju sredstava za razvoj snage potrebno je da vršimo prema strukturi, karakteru i intenzitetu kretne aktivnosti u konkretnim sportskim aktivnostima. Dobro dizajniran, individualiziran i funkcionalan program za razvoj jakosti i snage u košarci poboljšava izvedbu na terenu i smanjuje mogućnost povrede i njihovu učestalost. Važno je da kondicijski trener u potpunosti razumije zadatke svakog igrača na određenoj poziciji i da je upoznat s individualnim karakteristikama svakog igrača pojedinačno. Funkcionalan program razvoja snage mora biti povezan sa radom na košarkaškom igralištu. Osnova za bilo koji početak rada na poboljšanju motoričkih ili funkcionalnih sposobnosti su analiza posturalnog statusa i optimizacija kretanja sportaša. Osim toga potrebno je naglasak staviti na jačanje jezgre tijela, poboljšanje stabilnosti i mobilnosti te otklanjanje eventualnih asimetrija i disbalansa. Posebno oprezni moramo

biti pri dizajniranju treninga za mlade košarkaše. U prepubertetskoj dobi obično se sprovodi kroz upotrebu prirodnih oblika kretanja i bez vanjskog opterećenja, a ulaskom u pubertet uči se tehnika izvođenja vježbi bez opterećenja i postupno dodavanje opterećenja. Pripremni period razvoja jakosti i snage u košarci obično se odvija kroz četiri karakteristične faze. Prva faza je najčešće faza anatomske adaptacije, poslije koje slijedi faza razvoja hipertrofije. Nakon toga slijedi faza razvoja maksimalne jakosti a zatim pretvorba za košarku u sport-specifičnu snagu. Sportaši i sportski timovi visokog stepena sportskog majstorstva već u pripremnom periodu usmjeravaju trenažnu pažnju dominantno na svojstva koja su u najužoj vezi s uspjehom u nekom sportu, a u kompleksnim sportovima upravo je snaga jedna od najbitnijih kondicijskih sposobnosti za ostvarenje visokih sportskih rezultata. Sa biomehaničkog aspekta, kombinacija olimpijskih dizanja, pliometrije i vježbi bacanja medicinki je najbolji način za razvoj snage u košarci. Time maksimalno uvažavamo princip funkcionalnosti i specifičnosti treninga, jer košarkašu snaga vrijedi samo u mjeri u kojoj je može realizirati na igralištu.

LITERATURA

Abdelkrim, N.B., El Fazaa, S., El Ati, J. (2007). Time-motion analysis and physiological data of elite under-19-year old basketball players during competition. *British Journal of Sports Medicine*, 41(2): 69-75.

Ahmetović, Z. (2013). *Osnove sportskog treninga*. Fakultet za sport i turizam, Novi Sad.

Ahmetović, Z., Ostojić, S., Međedović, B. (2008). Trening snage kod djece – izazovi i kontroverze. U *Zbornik radova 6. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (311-314). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Buceta, J. M., Mondoni, M., Avakumović A., Killik, L. (2000). *Basketball for Young Players* (Guidelines for Coaches). Federation International de Basketball.

Bašić, D. (2005). Primjena medicinske lopte u kondicijskoj pripremi sportaša. U *Zbornik radova 14. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske* (268-271). Hrvatski kineziološki savez, Zagreb.

Birkić, Ž. (2003). Neke odrednice u planiranju pliometrijskog treninga. U Zbornik radova Međunarodnog znanstveno-stručnog skupa „Kondicijska priprema sportaša“ (215-219). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Blažinčić, I. (2010). Trening funkcionalne jakosti za razvoj brzinskih svojstava. U Zbornik radova 8. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“ (284-291). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Bompa, T. (2000). Cjelokupni trening za mlade pobjednike. Gopal, Zagreb.

Boyle, M. (2004). Functional training for sports. Human Kinetics.

Bradić, A., Rađo, I., Pašalić, E., Bradić, J., Marković, G. (2008). Trening jakosti u natjecateljskom razdoblju: praktični primjeri iz individualnih i timskih sportova. U Zbornik radova 6. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“ (59-61). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Brittenham, G. (2005). Košarka – kompletan kondicijski program. Gopal, Zagreb.

Brown, M.E., Mayhew, J.L., Boleach, L.W. (1986). Effect of plyometric training on vertical jump performance in high school basketball players. *Journal of sports medicine and physical fitness*. (26/1), 1-4.

Brungardt, M. (2005). Trenirati poput Spursa. *Kondicijski trening*, (3/1), 44-49.

Brungardt, M. (2008). Program treninga snage KK San Antonio Spurs. U Zbornik radova 6. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“ (37-39). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Castagna, C., Chaouachi, A., Rampinini, E., Chamari, K., Impellizzeri, F. (2009). Aerobic and explosive power performance of elite italian regional-level basketball players. *The Journal of Strength and Conditioning Research*, (23/7), 1982-1987.

Ćeleš, N., Šumar, D., Bešić, Đ. (2011). Efekti nastave košarke na poboljšanje preciznosti kod studenata prve godine Odsjeka za tjelesni odgoj i sport Pedagoškog fakulteta u Bihaću. U Zbornik radova II međunarodnog simpozija „Sport, turizam i zdravlje 2011.“ (194-197). Bihać, Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću.

Čvorović, A. (2010). Trening brzine, agilnosti i eksplozivnosti u košarci –

osnovne smjernice. U *Zbornik radova 8. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (311-314). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Drinkwater, E.J., Pyne, D.B., McKenna, M.J. (2008). *Sports med*, 38(7), 565-78

Džeko, D., Milanović, L. (2010). Funkcionalna procjena pokreta. *Kondicijski trening*, (8/2), 23-27.

Fajon, M. (2008). Specifičnosti treninga snage slovenske košarkaške reprezentacije za ep 2007. U *Zbornik radova 6. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (126-129). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Foran, B., Pound, R. (2007). *Complete conditioning for basketball*. National Basketball Conditioning Coaches Association.

Gamble, P. (2009). *Strength and conditioning for team sport*. Oxford: Routledge.

Granić, I., Krstić, T. (2006). Razlike u nekim antropometrijskim, motoričkim i funkcionalnim varijablama između mladih košarkaša i učenika osmih razreda. U *Zbornik radova 15. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske* (107-114). Hrvatski kineziološki savez, Zagreb.

Haff, G., Triplett, T. (2015). *Essentials of strength training and conditioning*. National strength and conditioning association.

Harasin, D. (2003). Čučanj. *Kondicijski trening*, (1/1), 22-27.

Harasin, D. (2003). Sila, jakost, snaga? U *Zbornik radova Međunarodnog znanstveno-stručnog skupa „Kondicijska priprema sportaša“* (176-180). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Janz, J., Dietz, C., Malone, M. (2008). Treniranje eksplozivnosti: dizanje utega i ostale metode. *Kondicijski trening*, (6/2), 14-24.

Jukić, I. (2003). Osnove kondicijskog treninga. *Kondicijski trening*, (1/1), 4-8.

Jukić, I., Milanović, D., Dizdar, D., (1997). Razlika u rezultatima motoričkih testova između kadeta i juniora košarkaša. U: Milanović D. i Heimer S (ur). *Dijagnostika treniranosti sportaša, Zbornik radova 6. zagrebačkog sajma sporta*. Zagreb 112-116.

Jukić, I., Milanović, L., Gregov, C. (2008). Periodizacija treninga snage –

parcijalni i integrativni pristup. U *Zbornik radova 6. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (23-36). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Karalejić, M., Jakovljević, S. (2008). *Teorija i metodika košarke*. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.

Knjaz, D., Matković, B., Rupčić, T. (2008). Osvrt na razvoj jakosti košarkaša kroz senzitivna razdoblja. U *Zbornik radova 6. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (315-318). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Krtalić, S., Knjaz, D., Krošnjar, N. (2004). Karakteristike fizičke pripreme košarkaša uključenih u program mini košarke (6-10 godina). U *Zbornik radova 13. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske* (81). Hrvatski kineziološki savez, Zagreb.

Kudrna, D., Kudrna, M, Bašić, M. (2009). Primjena girja u kondicijskoj pripremi sportaša i rekreativaca. *Kondicijski trening*, (7/1), 19-29.

Lukenda, Ž., Tus, J., Harasin, D. (2002). Slobodni utezi ili trenažeri. U *Zbornik radova 11. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske*, (340-341). Hrvatski kineziološki savez, Zagreb.

Lukenda, Ž., Tus, J., Harasin, D. (2003). Principi u izboru i redoslijedu izvođenja vježbi s otporom. U *Zbornik radova 12. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske*, (242-244). Hrvatski kineziološki savez, Zagreb.

Malacko, J., Rađo, I. (2004). *Tehnologija sporta i sportskog treninga*. Fakultet sporta i tjelesnog odgoja, Sarajevo.

Mandarić, M., Kontić, G (2015). Suspenzijski trening. *Kondicijski trening*, (13/2), 33-49.

Marković, G. (2009). Razlikujmo jakost i snagu u sportu. *Kondicijski trening*, (7/2), 9-11.

Matavulj, D., Kukolj, M., Ugarković, D., Tihanyi, J., Jarić, S. (2001). Effects of plyometric training on jumping performance in junior basketball players. *The Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*. (41/2), 159-164.

Matković, B., Knjaz, D., Ćosić, B. (2003). Smjernice fizičke pripreme u košarci.

U Zbornik radova Međunarodnog znanstveno–stručnog skupa „Kondicijska priprema sportaša“ (390–394). Kineziološki fakultet, Zagreb.

McGill, S.M. (2004). *Ultimate Back Fitness and Performance*. Waterloo: Waubuno Publisher.

Međedović, B., Romanov, R. (2017). Nove tendencije u dizajniranju trenažnog procesa mladih. *TIMS Acta* 11, 65–73.

Mihajlović, M. (2015). Program optimizacije lokomotornog aparata za osnovna kretanja u košarci. *Kondicijski trening*, (13/2), 50–58.

Mikić, B., Hadžić, S. (2000). *Osnovi bodibildinga*. Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.

Milanović, D. (1993). *Osnove teorije treninga*. U D. Milanović i I. Jukić(ur.), Priručnik za sportske trenere. Zagreb: Fakultet za fizičku kulturu.

Milanović, D., Jukić, I., Šimek, S. (2003). Metode trenažnog rada u području sporta. U *Zbornik radova 12. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske*, (25–36). Hrvatski kineziološki savez, Zagreb.

Milanović, D., Jukić, I., Šimek, S. (2003). Integrativni pristup u modeliranju kondicijske, tehničke i taktičke pripreme sportaša. U *Zbornik radova Međunarodnog znanstveno–stručnog skupa „Kondicijska priprema sportaša“* (46–53). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Milanović, D., Šalaj, S., Gregov, C. (2012). Intenzifikacija radnog opterećenja u sportu. U *Zbornik radova 21. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske*, (33–44). Hrvatski kineziološki savez, Zagreb.

Milanović, L., Bradić, A. (2012). Specifična kondicijska priprema košarkaša. U *Zbornik radova 10. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (104–108). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Milanović, L., Flego, N., Lukenda, Ž. (2007). Kondicijski trening mladih sportaša u dobi od 15 do 18 godina. U *Zbornik radova 16. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske*, (460–463). Hrvatski kineziološki savez, Zagreb.

Milanović, L., Jukić, I., Nakić, J., Čustonja, Z. (2003). Kondicijski trening mlađih dobnih skupina. U *Zbornik radova Međunarodnog znanstveno–stručnog*

skupa „Kondicijska priprema sportaša“ (54-61). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Milanović, L., Njaradi, N. (2008). Primjena ploča utega u kondicijskom treningu. *Kondicijski trening*, (6/2), 33-38.

Mlinarić, M. (2012). Funkcionalni trening. U *Zbornik radova 10. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (80-82). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Myer, G.D., Ford, K.R., Brent, J.L., & Hewett, T.E. (2006). The Effect of plyometric vs dynamic stabilization and balance training on power, balance and landing force in female athletes. *Journal of Strength and Conditioning Research*, 20, 345-358.

Myer, D.G., Wall, J.E. (2006). Resistance Training in the Young Athlete. *Operative Techniques in Sports Medicine*, Elsevier Inc. 14: 218-230.

Nožinović, F. (2001). *Košarka – teorija igre*. Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.

Njaradi, N. (2008). Snaga i agilnost. U *Zbornik radova 6. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (62-70). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Pavlović, D (2007). Specifičnosti razvoja snage i brzine mlađih košarkaša. U *Zbornik radova 5. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (160-163). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Pavlović, D., Knjaz, D., Krtalić, S. (2008). Prilog programiranju treninga eksplozivne snage beka šutera kroz natjecateljski period u košarci. U *Zbornik radova 6. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (290-293). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Radcliffe, J.C., Farentinos, R.C. (2003). *Pliometrija*. Zagreb: Gopal.

Radman, L. (2003). Metodika treninga snage i jakosti. Kondicijski trening mlađih dobnih skupina. U *Zbornik radova Međunarodnog znanstveno-stručnog skupa „Kondicijska priprema sportaša“* (196-201). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Rupčić, T., Knjaz, D., Matković, B. (2011). Analiza efekata treninga za razvoj agilnosti i eksplozivne snage kod košarkaša. U *Zbornik radova 9. godišnje*

međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“ (424-430). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Sajko, G. (2010). Mogućnosti upotrebe TRX-a u razvoju eksplozivne snage. U *Zbornik radova 8. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (307-310). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Schelling, X., Torres-Ronda, L. (2013). Conditioning for Basketball: Quality and Quantity of Training. *Strength and Conditioning Journal* (35/6). 89-94. National Strength and Conditioning Association.

Schelling, X., Torres-Ronda, L. (2016). An Integrative Approach to Strength and Neuromuscular Power Training for Basketball. *Strength and Conditioning Journal* (38/3). 72-80. National Strength and Conditioning Association.

Sekulić, D. (2007). Trening s teretima kod djece i mladih sportaša: Zašto da, a zašto ne? U *Zbornik radova 5. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (50-55). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Spencer, M., Bishop, D., Dawson, B., Goodman, D. (2005). Physiological and Metabolic Responses of Repeated-Sprint Activities. *Sports Medicine*, 35 (12):1025-1044.

Svilar, L. (2013). Procjena čučnja funkcionalnom analizom pokreta – prikaz u košarkaškoj U-18 reprezentaciji Hrvatske. U *Zbornik radova 11. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (172-176). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Svilar, L. (2015). Primjena tri-faznog programiranja u razvoju jakosti i snage vrhunskog košarkaša. *Kondicijski trening*, (13/1), 10-13.

Svilar, L. (2018). Trening jakosti i snage – individualni pristup u vrhunskoj košarci. U *Zbornik radova 16. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (41). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Stojanović, M., Drid, P., Mikić, M., Ilić, B., Ostojić, S. (2015). Suvremeni modeli razvoja dinamičke snage elitnih košarkaša – „Francuska kontrastna metoda“. *Kondicijski trening*, (13/2), 20-27.

Stefanović, Đ., Jakovljević, S., Janković, N. (2010). *Tehnologija priprema sportista*. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.

Šarčević, I. (2011). Primjena elastične trake za razvoj mišićne jakosti. *Kondicijski trening*, (9/1), 25-33.

Šimić, L. (2007). Razvoj snage kod mlađih dobnih kategorija u košarci. U *Zbornik radova 5. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (164-166). Kineziološki fakultet, Zagreb.

The Definitive 6-Week Guard Workout (06.05.2015.) Colorado Springs, CO 80903: USA Basketball. Postavljeno 18.03.2020. sa Website-a: <https://www.usab.com/youth/news/2012/06/the-definitive-6-week-guard-workout.aspx>

Trninić, S. (1995). *Strukturalna analiza znanja u košarkaškoj igri*. Doktorska disertacija. Zagreb: Fakultet za fizičku kulturu.

Trninić, S. (2006). *Selekcija, priprema i vođenje košarkaša i momčadi*. Vikta – Marko d.o.o. : Zagreb.

Vučetić, V. (2010). Dijagnostički postupci za procjenu razine treniranosti brzine, agilnosti i eksplozivnosti. U *Zbornik radova 8. godišnje međunarodne konferencije „Kondicijska priprema sportaša“* (27-35). Kineziološki fakultet, Zagreb.

Zatsiorsky, V.M., Kraemer, W.J. (2009). *Nauka i praksa u treningu snage*. Beograd: Data Status i subcom.

Zhelyazkov, T., Kolle, V. (1993). A study of the Specific, Functional Load of Elite Basketball Players. *Sport and Science*, No. 7, Sofia.

Strength and power training in basketball

Abstract

Modern basketball is characterized by a high intensity activity throughout the game, which requires optimal physical condition for the players. The increasing demands of modern basketball and inadequate physical preparation also result in an increased number of sports-related injuries. Physical preparation in the form of strength and power training is part of the strategy in preventing and reducing such injuries, but also in improving the performance of basketball players in the game. Strength and power have a direct impact on improving the performance of basketball players, but also influence on improving other motor skills and characteristics of basketball players. As the benefits of the strength and power training are known and recognised, this review paper aims to point out some specifics of the training process in the development of strength and power of basketball players. The paper points to the importance of being systematic and progressive in the long-term development of power , but also within the annual cycle of training. In addition, the paper provides some specific guidelines for conducting strength and power training within the various stages of the preparation and competition periods, with an emphasis on the functionality and specificity of the training.

Keywords: training, strength, power, basketball

Husnija Topić - Gazi djevojka

DANIELA MATIĆ
KATARINA LASIĆ

Sveučilište Hercegovina, Fakultet društvenih znanosti

pregledni naučni rad

Učinkovitost rada u skupinama u nastavnoj praksi

Sažetak

Današnja organizacija nastavnog sata i oblici rada nisu se mnogo promijenili kroz povijest. Promjene koje su se dogodile sporo prodiru u obrazovni sustav. Nova bi rješenja i obrazovna organizacija trebala biti pomno isplanirana kako bi poboljšala učinkovitost obrazovanja. Ovo istraživanje za cilj ima istražiti prednosti i nedostatke različitih praksi, evaluirati učinkovitost rada u skupinama i usporediti je s drugim oblicima rada. Rad u skupinama, iznjedriviši se iz tradicija razvojne i socijalne psihologije, potvrđuje važnost interakcije u učionicama. Osnovni cilj ovog istraživanja je bio proučiti učinke ovakvog rada na uspjehe učenika, njihove stavove prema školovanju i socijalnu klimu unutar učionica, saznati je li rad u skupinama doveo do porasta u učenju i motivaciji te dati daljnje preporuke.

Ključne riječi: *interakcija, obrazovanje, oblici rada, učenici.*

UVOD

Još od Sokrata i Seneke govori se o suradnji u učenju. Srednji vijek, reformacija, Bell-Lancasterova metoda u Engleskoj, Girardov sustav u Francuskoj, preko Deweyevih inovativnih ideja, Projekt plana, Dalton i Winettka plana, kroz povijest bilježimo razvoj i primjenu suradničkog učenja. Dvadeseto stoljeće popularizira rad u skupinama, no u našim učionicama on uistinu ne zaživljuje, sve do nedavno, iako i sada podliježe predrasudama. Učitelji nerijetko

propituju učinkovitost ovog oblika rada, a sama realizacija ovisi i o uvjetima, sadržajima rada i nastavnom predmetu. Stručna literatura (Poljak 1957, Švajcer 1964, Havelka, 1988.) navodi prednosti i nedostatke rada u skupinama i uglavnom preporuča upotrebu kombiniranja različitih oblika rada i protivi se isključivoj upotrebi jednoga. Nas je zanimalo mišljenje učenika, jer i škola bi kao odgojno-obrazovna institucija, trebala biti emancipirana i poštivati stavove učenika: "samoproizvodnja učenika kao orijentiranih članova društva sposobnih da djeluju ne može se ostvariti bez sporazumijevanja s njima o zadatku" (ur. Gudjons i sur. 1994, 39). Da bi škola mogla organizirati svoju djelatnost na sustavnim osnovama, potrebno je koncipirati osnovni sustav praćenja, mjerenja i vrednovanja rada učenika i svih ostalih sudionika odgojno-obrazovnog procesa. Svaki mladi čovjek doprinosi razvoju svojega društva u okviru kojega se teži afirmirati kao slobodni i kreativni stvaratelj. „Nastava je jedinstveni odgojno-obrazovni proces koji se odvija planski i sustavno pod vodstvom učitelja, nastavnika s jednom relevantnom skupinom učenika (studenata) i u suglasju s odgojnim ciljem. Svrha joj je da svim studentima, učenicima pruži solidnu opću obrazovnu i opće-kulturnu osnovu za život u ljudskoj zajednici te da im osigura prijeko potrebnu profesionalnu pripremu za odabrana zanimanja (Vukasović 2001,243).“ Koncepti nastave razvijaju temeljne povezanosti odlučivanja o odabiru ciljeva, sadržaja, nastavnih oblika i metoda. Promišljanje o svakodnevnoj nastavi i njezinim nedostacima rezultira prijedlozima i pokušajima poticanja novih nastavnih situacija gdje će nastava poticati učenika na doživljaje, iskustva, osjećaj, maštu, nastavu u kojoj će učenici biti otvoreni i spremni za dijalog. Današnji cilj nastave nije samo omogućiti učenicima parcijalno usvajanje znanstvenih činjenica i generalizacije, već je njezin osnovni cilj osigurati povezivanje činjenica, i kreiranje sustava u kojem će učenici ovladati svojim znanjem i sposobnostima. Primjena nastavnog rada u nastavi ovisi od pristupa nastavnika, uzrasnih mogućnosti, sastava i vrste nastavne građe za što je neophodan primjeren izbor metoda i oblika rada u nastavi. Ovo istraživanje ispituje stavove učenika koji su radili frontalnim, individualnim, skupnim i radom u paru. Zato se kratko osvrćemo na svaki oblik.

OBLICI RADA U NASTAVI

Frontalni rad je u školsku nastavu uveo Komenský u 17.stoljeću. Prije toga je dominirala individualna nastava u kojoj je jedan učitelj radio s jednim učenicom. Ovaj oblik rada podrazumijeva jednog učitelja s cijelim odjelom. Nedostaci ovog oblika rada su zapostavljanje učenikovih individualnih interesa, vještina i potreba. Zbog toga učitelj nastoji što je moguće razumnije prikazati sadržaj koji izlaže. U literaturi se nalazi mnoštvo osvrta na ovaj oblik rada: „Način na koji učitelj počinje svoj rad je da najprije upozna učenike s nastavnom radnjom koju će oni obavljati, zatim ih mora motivirati za rad, podijeliti u radne skupine i dati im upute za rad. To vrijedi i za završni rad skupina, odnosno sjedinjavanje rezultata rada u kojem slijede izvješće, zaključak i vrednovanje rada skupine na razini razrednog odjela (Jurčić 2012, 46).“ Prednosti frontalnog oblika rada su višebrojne, poput: unošenja mira i kontinuiteta u proces poučavanja i učenja, ekonomičnost (istodobno poučavanje cijelog razrednog odjela), izbjegavanje temeljnih praznina u znanju i pogrešnih veza, neposrednim povratnim informacijama učitelj doznaje koliko su učenici razumjeli novi sadržaj (Bognar Matijević 2002). Poljak za frontalni oblik rada kaže: „Primjenom ovog sistema rada u pojedinim etapama nastavnog procesa nastavnik će direktno pripremiti učenika za nastavu, pod njegovim vodstvom obrađivati će se novi nastavni sadržaj, podukom će nastavnik direktno upoznati učenike s radnjom koju će oni uvježbavati, a na isti način provoditi će ponavljanje i usmeno provjeravanje s ocjenjivanjem" (Poljak 1985, 156). Selimović piše: „Učenici posredstvom nastavnikove direktne pomoći, odnosno posredstvom njegovog poučavanja usvajaju sadržaje. Budući da nastavnik direktno pomaže učenicima u usvajanju nastavnih sadržaja, takav sistem nastave naziva se sistem direktnog poučavanja i to tim prije što je poučavanje direktna pomoć učenicima u učenju" (Selimović 2015, 118). Frontalni oblik rada ima svoje prednosti, no ograničava direktnu komunikaciju između učenika jer to remeti rad, daje male mogućnosti za praktičnu primjenu stečenih znanja pa se ta znanja lako i zaboravljaju. Svakako je važno istaknuti da su učenici pasivniji pri ovakvom radu zbog velike aktivnosti nastavnika, gdje se rijetko ostvaruje interakcija nastavnika s učenicom, a učenicima se serviraju gotova znanja.

Individualizirani oblik rada. Kao reakcija na nedostatak klasične nastave,

koja je imala potrebu za diferencijalizacijom sadržaja, javlja se potreba za uvođenjem individualnog rada koji će omogućiti i za cilj imati maksimalno zadovoljavanje individualnih sposobnosti svakog učenika. Iako, početkom 20. stoljeća, mnoga istraživanja pokazuju potrebu za uvođenjem individualizirane nastave, na te potrebe su neki ukazivali još mnogo ranije pa čak i u vrijeme uvođenja razredno-satnog sustava. 1969. Lindvalt i Cox (Lindvalt i Cox 1969, 156) su dali strukturu programa moderne individualizirane nastave sa sljedećim elementima:

- sekvence nastavnih zadataka koje osiguravaju da se jasno definira nastavni program,
- nastavni materijal za uspješno realiziranje svakog predviđenog zadatka nastavnog programa,
- tehnike i instrumente za određivanje polazne osnove od koje će u svom radu početi svaki učenik svladavajući sadržaje nastavnog programa svojim tempom,
- plan razvoja individualiziranog programa učenja,
- procedure, tehnike i instrumente vrednovanja i utvrđivanje individualnog progressa kojeg učenik ostvaruje u procesu svog rada.

Sve je više škola i nastavnika koji ovu vrstu nastave stvaralački primjenjuju i kombiniraju s ostalim vrstama i oblicima nastave. Pomoću ovakvog tipa nastave nastavnici se uspješno osposobljavaju za kritičku analizu materijala iz kojih se uči, korištenje različitih izvora znanja, osposobljavanje za klasifikaciju i generalizaciju činjenica, svakodnevno korištenje dostupnih praktičnih djelatnosti i sl., "Zadatak je nastavnika da pripremi zadatke za individualni rad, da motivira učenika za njihovo rješavanje, da organizira ovakav rad u odgovarajućoj etapi nastavnog procesa, da prati pojedinačni rad učenika (...) više doprinosi aktivizaciji svakog učenika, potiče samoinicijativnost i samostalnost" (Branković Ilić 2011, 142). Mandić (1988, 52) navodi da individualizirana nastava sadrži takvo planiranje, organizaciju i realizaciju nastavnog programa svakodnevnih lekcija i cjelokupne odgojno-obrazovne djelatnosti koje uvažava zanimanja, potrebe i mogućnosti svakog učenika, maksimalno razvijanje njihove snage i sposobnosti te osiguravanje uvjeta za stvaralačko uključivanje u nastavne procese. Individualizirani rad je rad koji je

prilagođen svakom učeniku pojedinačno, ovisno o njegovim sposobnostima, potrebama, mogućnostima. „Učenici su postavljeni u direktan odnos prema određenim zadacima nastavnog sadržaja i zahtjeva se maksimalna aktivnost svakog pojedinca" (Selimović 2015, 128). Fleksibilan pristup je jedan od važnijih zadataka ovog tipa nastave jer dovodi učenika do neposrednog odnosa s nastavnim sadržajem. Ovakav način rada je od velikog značaja za rad s djecom s posebnim potrebama. Sam pojam individualizirane nastave primjereno je okarakterizirao švicarski pedagog Dotran: „individualizirani rad ne sastoji se u tome da svi individualno rade isti posao, već da se za svakoga bira poseban rad koji mu odgovara. Jedino individualizirana nastava može voditi računa o razlikama i inteligenciji djece u jednom istom razredu, o sposobnostima pojedinaca, o njegovom ritmu i varijaciji u radu, o njegovim varijacijama, o premorenosti i svim osobnim čimbenicima koji utječu na njegovu efektivnost i na njegovo ponašanje u školi" (Dotran 1962, 26). Pedagošku vrijednost svakako ima individualni rad koji je zasnovan na pojedinačnoj komunikaciji nastavnika i učenika. Vilotijević (1999) govori o tri vrste individualnog rada s učenicima: 1. nastavnikov rad s pojedincom; 2. svi učenici rade na istom zadatku; 3. rad učenika na različitim zadacima.

Rad u paru. Bitna karakteristika rada u paru je da je to socijalni oblik nastave koji znatno utječe na radnu razrednu disciplinu – učeničko međusobno „brbljanje“ se pretvara u koristan razgovor i aktivan rad. U ovom obliku nastavnog rada učenici dobiveni zadatak izvršavaju zajedno. Nastavnik prije podjele zadataka sve učenike podjeli u parove i potom im dijeli zadatke, koje treba izvršavati. „Nastavnik može na duži vremenski period učenike raspoređivati u isti tandem ili po potrebi mijenjati, kako bi učenici bili u prilici da izvršavaju različite zadatke uvijek s drugim članom para ili tandema " (Krneta 2016, 37). Rad u parovima je proces koji se može modelirati u nekoliko didaktičkih varijanti. Prema Stevanoviću (Stevanović 1990, 137) najpoznatiji modeli rada u paru su:

- instruktivni rad,
- zajedničko (kooperativo) učenje,
- individualno učenje u paru,
- zajedničko stvaralački rad u paru,

- međusobno vrednovanje,
- zajedničko vrednovanje,
- istraživanje u tandemu i dr.

Suradnja u paru pomaže povučenim i izoliranim učenicima aktivnije se uključiti u odgojno- obrazovni rad pa im se na takav način povećava motivacija za rad: „Rad u parovima se može kombinirati s masovnim oblikom rada. Nastavnik daje pitanja ili zadatke parovima, a učenici ih rješavaju gledajući u tandemu nastavni film, video-kasetu, televizijsku emisiju, radio-emisiju i druge vidove masovnog informiranja i obrazovanja" (Branković Ilić 2011, 146). Ovakav rad je najprikladniji za stariji osnovnoškolski uzrast. Rad u paru obuhvaća i raznovrsnost, nastava je na taj način humanija i privlačnija za sve učenike. Samim time je i nastavnik zadovoljniji jer se postiže veća ekonomičnost u korištenju vremena i nastavnih sredstava. Prednosti koje ima rad u paru obuhvaćaju lakše sporazumijevanje i suradnju među učenicima, učenici udružuju svoja znanja te svakako zajednički rješavaju određeni problem. Rad učenika je dinamičniji, zanimljiviji, podrazumijeva stvaralačku aktivnost svih učenika. Naravno, kao i svaki oblik nastave i ovaj ima svoje nedostatke koje možemo okarakterizirati kao otežano praćenje rada, pojava suparništva te ograničenost suradnje na dva učenika. Prigovara se radu u paru zbog toga što se jedan član može izvlačiti na račun drugoga, „...istraživanja su pokazala da učenik visokog stupnja inteligencije postiže bolji uspjeh kad je u paru sa slabijim učenikom, nego kad radi individualno" (Selimović 2015, 124). Za uspješan rad je neophodno osigurati učenicima, odnosno parovima, raznovrsna sredstva (medije) koja su im prijeko potrebna za stjecanje znanja, uvježbavanje, ponavljanje i sistematiziranje. Učenicima trebaju biti jasni ciljevi, zadaci kao i rezultati koji se od njih očekuju. „Kada s pedagoškog stajališta promatramo rad u paru jasno je da on omogućava prihvaćanje pozitivnog uzora, upoznavanje efikasnijih metoda i tehnika učenja, razvijanje navika za rad u dvoje, korištenje pomoći drugoga, unapređivanje postignuća rada, itd" (Stevanović 1990, 136). Prema Lustenbergeru rad u paru nosi sa sobom dvije podjednake opasnosti – može doći do potpunog jedinstva u mišljenjima ili do potpunog neslaganja.

Rad u skupinama. Iako je, prethodno smo istaknuli, odavno poznat, rad u

skupinama ubraja se u inovirajuće oblike odgojno-obrazovnog rada i razni grupni oblici dobivaju sve širu primjenu u našim školama (Cooperative Learning). Bit grupnog rada je „da se unutar učeničkog kolektiva povremeno formiraju manje skupine učenika koje samostalno rade na određenim zadacima i s rezultatima svoga rada upoznaju nastavnika, odnosno cijeli kolektiv" (Poljak 1985, 159). Grupni rad je takav oblik rada u kome se odjel dijeli na grupe koje, svaka za sebe, ostvaruju postavljene nastavne zadatke i o rezultatu svog rada obavještavaju kolektiv. „Nastavnik je aktivan u prvoj fazi sata kada se raspodjeljuju zadatci i daju uputstva, a zatim diskretno usmjerava rad i pomaže grupama ako je potrebno" (Vilotijević 2001, 165).“ Nastavnik upoznaje svoje učenike s unaprijed pripremljenim programom rada. Svakako će ih upoznati s tehnikama rada, uputit će ih na izvore koje trebaju koristiti, a nakon toga će formirati grupe koje će imati konkretne zadatke. Još su prije, primjerice prema Mandiću, za rad u skupinama korištena tada najsuvremenija nastavna pomagala: „mediji koji su potrebni za grupni rad su televizor (dozvoljava većem auditoriju da sudjeluje u „živom događaju“), 16-mm film (...film ima veliku perspektivu u nastavnom radu), grafoskop (nastavniku je data izvanredno velika raznolikost kontrole nivoa i formi simulirane prezentacije) i responder daje podatke o grupi koja je ‚primila poruke‘ (Mandić 1988, 38). Kriterij formiranja grupe mogu biti: ocjene školskog uspjeha, u određenom predmetu, dobrovoljnost, sposobnost i sklonost, mjesto sjedenja, radne mogućnosti: „...dobro sastavljena grupa važan je preduslov za uspješnu suradnju među njenim članovima (Branković Ilić 2011, 138).“ Sustav *pomagača* u Ben-Lankasterovoj metodi zasnivao se na grupnom obliku rada, jer su: „ ... bolji učenici pomagali slabijima, a onda su se kod utvrđivanja gradiva stvarale manje grupe. Uloga pomagača bila je da organiziraju rad po grupama u toku dana uz nadgledanje učitelja (Selimović 2015, 119).“ Članovi grupe se bolje slažu ako su formirane manje grupe. Nastavnik je taj koji bira kriterije za formiranje grupe gdje bi svakako poželjno bilo istaknuti mijenjanje uloga među učenicima tako da svaki učenik prođe sve uloge. Grupni oblik rada osigurava reguliranje tempa rada kod učenika. „Kroz ovaj oblik uspješno se razvija grupna solidarnost, a učenici međusobno dobro surađuju. Obzirom da svaki član grupe ima neku obavezu, osigurava se veća aktivnost svakog pojedinca. Motivacija je dobra jer uspješniji učenici potiču one manje uspješne članove grupe (Vilotijević 2001,

181). “Suradnja u grupi ima socijalnu i pedagošku vrijednost. Ovakav način rada pomaže da nastavnik bolje upozna svoje učenike obilazeći ih i pomažući im. Svakako je bitno naglasiti da grupa obuhvaća nadarene, prosječne i slabije učenike gdje se svi obvezuju biti aktivni. Učenici se također kroz grupni rad bolje upoznaju gdje se stvaraju veze i poslije nastave kojima se daje veći smisao u ispunjavanju školskih zadataka. Obzirom da se učenike priprema za suradnju i timski rad kroz njihove životne pozive logično je da se rad u skupinama očekuje i posebno primjenjuje u osnovnoškolskim učionicama. Ovo istraživanje ispitalo je stavove učenika, koji su kroz nastavnu 2016/2017. godinu imali prilike sudjelovati u svim navedenim oblicima rada, ponajprije o radu u skupinama.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je saznati u čemu su prednosti nastavnog rada u skupinama prema procjenama učenika s kojima nastavnici rade tijekom izvođenja nastave na ovaj način. Iz postavljenog cilja proizilaze zadaci istraživanja i oni su:

- uživaju li učenici u radu u skupinama ili ne;
- koji su razlozi zbog kojih uživaju, a koji zbog kojih ne uživaju u radu u skupinama;
- smatraju li ovaj oblik rada vrijednim, odnosno vrjednijim ili manje vrijednim u odnosu na druge;
- razlikuju li se njihovi stavovi obzirom na spol.

Hipoteza od koje se polazi u ovom istraživanju odnosi se na pretpostavku da rad u skupinama ima velike prednosti u odnosu na ostale oblike nastavnog rada u nastavi, da zbog tih prednosti učenici na satima nastave na kojoj je zastupljen ovaj oblik rada uživaju i da ga smatraju vrjednijim od drugih oblika nastavnog rada. Isto tako, pošlo se od pretpostavke da se odgovori dječaka i djevojčica po ovim pitanjima statistički značajno ne razlikuju.

Uzorak istraživanja činilo je 140 učenika uzrasta od 12 do 14 godina, od čega 70 djevojčica i 70 dječaka, učenika od 6. do 8. razreda osnovne škole s područja Hercegovačko-neretvanske županije, kako je vidljivo u sljedećoj tablici.

Tablica 1. Broj obuhvaćenih učenika prema mjestu škole i spolu.

Uzorak	Djevojčica=70	Dječaka=70	Ukupno:140
Dobna skupina	12. – 14. godina (6. – 8.) razred osnovne škole		
Istraživanje provedeno	Osnovna škola HNŽ		

Od metoda u radu su korištene metoda teorijske analize i survey istraživačka metoda. Za potrebe ovog istraživanja konstruirali smo anketni upitnik koji je bio polazište da prikupimo podatke koje smo željeli. Upitnik se sastojao od 15 tvrdnji u vidu Likertove skale od pet stupnjeva za potrebe ovog istraživanja, na koga su učenici odgovarali. Uz svaku tvrdnju ponuđena je skala Likertova tipa sa stupnjevima od 1 do 5 gdje brojevi imaju sljedeće značenje: 1) uopće se ne slažem, 2) uglavnom se ne slažem, 3) niti se slažem, niti se ne slažem, 4) uglavnom se slažem i 5) uvijek se slažem.

Istraživanje je provedeno u svibnju 2017. godine postupkom javnog anketiranja. Podaci su prikupljeni u jednoj osnovnoj školi u HNŽ-u. Učenici su individualno popunjavali anketni upitnik u trajanju od 25 minuta. Zatim smo prikupili anketne upitnike, grupirali ih, tabelirali i obrađivali pomoću deskriptivne statistike. U toku provođenja istraživanja poštovan je etički kodeks istraživanja s djecom i mladima, a tražena je prethodna saglasnost uprave škole za provođenje istraživanja.

Za sve podatke izračunate su mjere osnovne deskriptivne statistike (postotci, srednje vrijednosti, standardne devijacije), a za testiranje značajnosti razlika između aritmetičkih sredina primijenjen je X^2 test. Rezultate smo predstavili tablično uz detaljna obrazloženja.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U tablici 2 koja slijedi u nastavku predstavili smo odgovore ispitanika na tvrdnje ponuđene u upitniku (na svih 15 varijabli), a koje je sadržavao upitnik, odnosno, kako učenici procjenjuju nastavni rad u skupinama, u čemu vide prednosti i slabosti ovog oblika nastavnog rada, uživaju li radeći oblikom rada u skupinama, i razlikuju li se odgovori između djevojčica i dječaka po pitanju odgovora.

Tablica 2.Odgovori ispitanika

Tvrđnja Rad u skupinama Ž=70 M=70	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Niti se slažem, niti se ne slažem	Uglavnom se slažem	U potpunosti se slažem	Arit. sredina	Stand. devijacija
1...kod učenika razvija aktivniji pristup nastavi.	Ž 0% M 4,28%	Ž 1,43% M 5,71%	Ž 5,71% M 10%	Ž 11,43% M 20%	Ž 81,43% M 60%	Ž 4,73 M 4,06	Ž 6,89 M 5,39
$X^2=8,03, df=4$, gr. Vrij. $X^2(9,49)$, koeficijent kontigencije $C=0,23287$ (umjerena)							
2. ...potiče pozitivno ozračje u učionici.	Ž 0% M 2,86%	Ž 11,43% M 4,28%	Ž 17,14% M 2,86%	Ž 12,86% M 12,86%	Ž 58,57% M 77,14%	Ž 4,21% M 4,57%	Ž 5,30% M 6,56%
$X^2=12,19$ $C=0,283063$ (umjerena)							
3. ...čini nastavu dinamičnijom.	Ž 0% M 2,86%	Ž 2,86% M 10%	Ž 7,14% M 2,86%	Ž 34,28% M 18,57	Ž 55,71% M 65,71%	Ž 4,43 M 4,34	Ž 5,51 M- 5,78
$X^2=8,91$ $C=0,244615$ (umjerena)							
4. ...me više motivira nego drugi oblici rada.	Ž 2,86% M 2,86	Ž 8,57% M 1,43%	Ž 7,14% M 8,57%	Ž 21,43% M 11,43%	Ž 60% M 75,71%	Ž 4,27 M 4,56	Ž 5,42 M 6,45
$X^2=7,04$ $C=0,219202$ (umjerena)							
5. ...me potiče na aktivniju komunikaciju.	Ž 0% M 8,57%	Ž 4,28% M 12,86%	Ž 2,86% M 7,14%	Ž 17,14% M 11,43%	Ž 75,71% M 60%	Ž 4,64 M 4,01	Ž 6,51 M 5,30
$X^2=9,36$ $C=0,250327$ (umjerena)							
6. ...omogućava mi bolje usvajanje sadržaja	Ž 8,57% M 3,28%	Ž 10% M 3,28%	Ž 8,57% M 11,43%	Ž 17,14% M 34,28%	Ž 55,71% M 45,71%	Ž 4,01 M 4,12	Ž 5,05 M 4,90
$X^2=7,58$ $C=0,226573$ (umjerena)							
7. ... omogućava mi bolji uspjeh.	Ž 0% M 3,28%	Ž 2,86% M 1,43%	Ž 2,86% M 2,86%	Ž 12,86% M 7,14%	Ž 81,43% M 84,28%	Ž 4,73 M 4,66	Ž 6,90 M 7,09
$X^2=3,01$ $C=0,145093$ (neznatna)							
8. ...nastavu mi čini zanimljivijom	Ž 0% M 2,86%	Ž 1,43% M 0%	Ž 2,86% M 1,43%	Ž 5,71% M 10%	Ž 90% M 85,71%	Ž 4,84 M 4,76	Ž 7,55 M 7,22
$X^2=2,72$ $C=0,138168$ (neznatna)							
9. ...nas čini bliskijima.	Ž 0% M 1,43%	Ž 0% M 1,43%	Ž 2,86% M 5,71%	Ž 2,86% M 1,43%	Ž 94,28% M 90%	Ž 4,91 M 4,77	Ž 7,89 M 7,54
$X^2=2,07$ $Df=4$ Gr. Vrij. $X^2(9,49)$ na 4 stupnju slobode $C=0,120701$ (neznatna)							

10. ...neki učenici koriste za nerad i prepisivanje.	Ž 45,71% M 38,57%	Ž 11,43% M 2,86%	Ž 7,14% M 2,86%	Ž 10% M 18,57%	Ž 25,71% M 37,14%	Ž 2,58 M 3,13	Ž 4,75 M 4,75
$X^2=8,56$ Df=4, Gr.vrij. (9,49) C= 0,240094, umjerena korelacija							
11. ...nas čini ravnopravnima.	Ž 4,28% M 1,43%	Ž 17,14% M 2,86%	Ž 2,86% M 2,86%	Ž 68,57% M 12,85%	Ž 7,14% M 80%	Ž 3,57 M 4,67	Ž 5,96 M 6,79
$X^2=38,73$ Df=4, Gr. Vrij. (9,49), C= 0,465521 (značajna)							
12. ...bi trebalo prakticirati samo ponekad (ovisno o sadržaju rada).	Ž 7,14% M 4,28%	Ž 10% M 0%	Ž 30% M 40%	Ž 21,43% M 4,28%	Ž 31,43% M 51,43%	Ž 3,6 M 3,98	Ž 4,18 M 5,47
$X^2=16,38$ Df=4 Gr.vr.(9,49), C= (0,32366637), umjerena korelacija							
13...mi nije zanimljiv	Ž 80% M 61,43%	Ž 11,43% M 10%	Ž 2,86% M 5,71%	Ž 4,28% M 2,86%	Ž 1,43% M 20%	Ž 1,36 M 2,1	Ž 6,77 M 5,49
$X^2=13,91$ df=4 (9,49), C= (0,3006), umjerena korelacija							
14. ...mi je najdraži oblik rada.	Ž 1,43% M 4,28%	Ž 2,86% M 0%	Ž 2,86% M 4,28%	Ž 5,71% M 1,43%	Ž 87,14% M 90%	Ž 4,74 M 4,73	Ž 7,31 M 7,54
$X^2=4,03$, df=4, Gr.vr. Hi kvadrata na 4 stupnju slobode iznosi (9,49) C= (0,167319), korelacija je neznatna							
15. ...je bolji u kombinaciji s drugim oblicima rada	Ž 4,28% M 5,71%	Ž 10% M 4,28%	Ž 5,71% M 25,71%	Ž 34,28% M 34,28%	Ž 45,71% M 30%	Ž 4,07 M 3,78	Ž 4,89 M 4,42
$X^2=12,93$, Df=4, (9,49) C= (0,290823), umjerena korelacija							

Iz tablice se može uočiti da su srednje vrijednosti odgovora ispitanika veoma visoke i kreću se u rasponu od $X=4,91$ na varijabli 9 (skupni oblik rada čini nas bliskijim) odgovori djevojčica do $X=1,36$ na varijabli 13 (nije im zanimljiv), također, odgovori dječaka. Srednje vrijednosti odgovora dječaka na ponuđenim varijablama se kreću u rasponu od $X=4,77$, na varijabli 9 (skupni oblik rada čini nas bliskijim) do $X= 2,1$ na varijabli 13 (skupni oblik rada nije mi zanimljiv).

Većina ispitanika se izjasnila da se slaže s tvrdnjom da skupni oblik rada razvija aktivniji pristup nastavi, gdje se u potpunosti s ponuđenom tvrdnjom slaže 81,43% djevojčica i 60% ispitanika dječaka. Srednje vrijednosti odgovora su: $X(\check{Z})= 4,73$ dok su srednje vrijednosti odgovora dječaka $X(M)= 4,06$. Izračunata vrijednost X^2 za varijablu 1 iznosi 8,03. Granična vrijednost X^2 očitana na četvrtom stupnju slobode na razini značajnosti 0,05 (9,488). S obzirom da je dobiveni X^2 ispod granične vrijednosti na razini značajnosti 0,05, a i 0,01, možemo zaključiti da ne postoje statistički značajne razlike u odgovorima između djevojčica i dječaka po pitanju ove tvrdnje, odnosno, dječaci i djevojčice su stava da odgojni rad u skupinama rezultira aktivnijim odnosom učenika prema učenju i nastavi. Koeficijent kontigencije ($C= 0,23287$) ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Ispitanici su većinom stava da skupni oblik rada potiče pozitivno ozračje u razredu (varijabla 2). Na ovo ukazuju visoke srednje vrijednosti odgovora ispitanika, gdje $X(\check{Z}) = 4,21$, a $X(M) = 4,57$. Odgovori dječaka ukazuju na jače pozitivnije stavove po ovom pitanju, jer se 77,14% dječaka izjasnilo da se uvijek slažu s ovom tvrdnjom dok se 58,57% djevojčica izjasnilo da se uvijek slaže sa ovom tvrdnjom. Izračunata vrijednost X^2 za varijablu 2 iznosi 12,19. Granična vrijednost X^2 očitana na 4 stupnju slobode na razini značajnosti 0,05 (9,488). Obzirom da je dobiveni x^2 iznad granične vrijednosti na 4 stupnju slobode može se zaključiti da je statistički značajan. Koeficijent kontigencije ($C= 0.283063$) ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Većina ispitanika oba spola je stava da skupni oblik rada čini nastavu dinamičnijom. Na ovo ukazuju srednje vrijednosti odgovora gdje $X(\check{Z})= 4,43$; a $X(M)= 4,34$. Izračunata vrijednost $X^2=8,91$. Obzirom da je dobiveni X^2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode 0,05(9,488), možemo zaključiti

da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju ne razlikuju. Na to ukazuje i visok koeficijent kontigencije ($C=0,244615$), koji ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Odgovori ispitanika na četvrtu tvrdnju „Skupni oblik rada me više motivirane go drugi oblici rada“ ukazuju također na pozitivne stavove ispitanika i muškog i ženskog spola. Srednje vrijednosti su $X(\check{Z})=4,27$, a $X(M)=4,56$. Izračunata vrijednost $X^2=7,04$. Obzirom da je dobiveni X^2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode $0,05(9,488)$, možemo zaključiti da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju ne razlikuju. Na to ukazuje i visok koeficijent kontigencije ($C=0,219202$), koji ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Odgovori ispitanika na 5. tvrdnju „Skupni oblik rada me potiče na aktivniju komunikaciju“ ukazuju također na visoko pozitivne stavove ispitanika i ženskog i muškog spola po ovom pitanju. Srednja vrijednost odgovora djevojčica je $X(\check{Z})=4,64$ dok je srednja vrijednost odgovora dječaka $X(M)=4,01$. Izračunata vrijednost $X^2=9,36$. Obzirom da je dobiveni X^2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode $0,05(9,488)$, možemo zaključiti da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju ne razlikuju. Na to ukazuje i visok koeficijent kontigencije ($C=0,250327$), koji ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Odgovori ispitanika na tvrdnju 6 „Skupni oblik rada omogućava mi bolje usvajanje sadržaja“ ukazuju također na pozitivan stav ispitanika po ovoj tvrdnji. Srednje vrijednosti odgovora ispitanika su $X(\check{Z})=4,01$ dok su srednje vrijednosti odgovora dječaka $X(M)=4,12$. Izračunata je vrijednost $X^2=7,58$. Obzirom da je dobiveni X^2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode $0,05(9,488)$, možemo zaključiti da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju ne razlikuju. Na to ukazuje i visok koeficijent kontigencije ($C=0,226573$), koji ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Odgovori ispitanika na 7. tvrdnju „Skupni oblik rada omogućava mi bolji uspjeh“ ukazuju na visoko pozitivne stavove. Srednje vrijednosti odgovora

djevojčica iznose $X(\check{Z})=4,73$ dok su srednje vrijednosti odgovora dječaka $X(M)=4,66$. Izračunata vrijednost $X_2=3,01$. Obzirom da je dobiveni X_2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode $0,05(9,488)$ možemo zaključiti da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju ne razlikuju. Koeficijent kontigencije ($C=0,145093$) ukazuje na neznatnu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Osma tvrdnja glasila je: „ Skupni oblik rada nastavu mi čini zanimljivijom.“. Ispitanici i po ovom pitanju imaju visoko pozitivne stavove. Srednje vrijednosti odgovora za djevojčice iznose $X(\check{Z})=4,84$, dok su srednje vrijednosti odgovora za dječake $X(M)=4,76$. Izračunata je vrijednost $X_2=2,72$. Obzirom da je dobiveni X_2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode $0,05(9,488)$, možemo zaključiti da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju ne razlikuju. Koeficijent kontigencije ($C=0,138168$) ukazuje na neznatnu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Deveta tvrdnja glasila je: „ Skupni oblik rada nas čini bliskijima“ . Srednje vrijednosti odgovora ukazuju na visoko pozitivne stavove ispitanika na ovu tvrdnju: $X(\check{Z})= 4,91$ i $X(M)=4,77$. Izračunata vrijednost $X_2=2,02$. Obzirom da je dobiveni X_2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode $0,05(9,488)$ možemo zaključiti da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju ne razlikuju. Koeficijent kontigencije ($C=0,120701$) ukazuje na neznatnu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Odgovori ispitanika na 10. tvrdnju „Neki učenici skupni oblik rada koriste za nerad i prepisivanje“ ukazuje na visok stupanj pozitivnih stavova. Srednje vrijednosti odgovora za djevojčice iznose $X(\check{Z})=4,75$, a za dječake $X(M)=4,75$. Izračunata je vrijednost $X_2=8,56$. Obzirom da je dobiveni X_2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode $0,05(9,488)$ možemo zaključiti da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju ne razlikuju. Koeficijent kontigencije ($C=0,240094$) ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Jedanaesta tvrdnja glasila je: „Skupni oblik rada čini nas ravnopravnima“, a srednje vrijednosti odgovora iznose $X(\check{Z})=3,57$ dok je srednja vrijednost odgovora za dječake $X(M)=4,67$. Izračunata vrijednost X_2 za varijablu 11 iznosi 38,73. Granična vrijednost X_2 očitana na 4 stupnju slobode na

razini značajnosti 0,05 (9,488). Obzirom da je dobiveni χ^2 iznad granične vrijednosti na 4 stupnju slobode može se zaključiti da je statistički značajan. Koeficijent kontingencije ($C= 0,465521$) ukazuje na značajnu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Odgovori ispitanika na 12. tvrdnju koja je glasila: „Skupni oblik rada treba prakticirati samo ponekad ovisno o sadržaju“ ukazuju također na visoko pozitivne stavove po ovom pitanju. $X(\check{Z})=4,18$ dok je $X(M)=4,47$. Izračunata vrijednost χ^2 za varijablu 12 iznosi 16,38. Granična vrijednost χ^2 očitana na 4 stupnju slobode na razini značajnosti 0,05 (9,488). Obzirom da je dobiveni χ^2 iznad granične vrijednosti na 4 stupnju slobode može se zaključiti da je statistički značajan. Koeficijent kontingencije ($C= 0,323667$) ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Trinaesta tvrdnja glasila je: „Skupni oblik rada nije mi zanimljiv“ i ukazuje na vrlo niske srednje vrijednosti odgovora ispitanika: $X(\check{Z})=1,36$ i $X(M)=2,1$. Izračunati χ^2 iznosi 13,91 i statistički je značajan kad su u pitanju dječaci i djevojčice. Koeficijent kontingencije je ($C= 0,3006$).

Odgovori ispitanika na 14. tvrdnju koja je glasila: “Skupni oblik rada mi je najdraži oblik rada“ ukazuju na visoke srednje vrijednosti odgovora, odnosno visoko pozitivne stavove o ovom pitanju. Srednja vrijednost odgovora $X(\check{Z})=4,74$ dok je srednja vrijednost odgovora dječaka $X(M)=4,73$. Izračunata je vrijednost $\chi^2=4,03$. Obzirom da je dobiveni χ^2 ispod granične vrijednosti na 4 stupnju slobode 0,05(9,488) možemo zaključiti da nije statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom pitanju statistički značajno ne razlikuju. Koeficijent kontingencije ($C=0,167319$) ukazuje na neznatnu povezanost među ispitivanim distribucijama.

Posljednja, 15. Tvrdnja glasila je: „Skupni oblik rada je bolji u kombinaciji sa drugim oblicima rada“ dok su srednje vrijednosti odgovora djevojčica nešto više od srednjih vrijednosti odgovora dječaka, što upućuje na njihove pozitivnije stavove po ovom pitanju. $X(\check{Z})=4,07$, dok su srednje vrijednosti odgovora dječaka $X(M)= 3,78$.

Izračunata vrijednost $\chi^2=12,93$. S obzirom da je dobiveni χ^2 iznad granične vrijednosti na 4 stupnju slobode 0,05(9,488), možemo zaključiti da je statistički značajan i da se odgovori između dječaka i djevojčica po ovom

pitanju statistički značajno razlikuju, odnosno djevojčice imaju nešto pozitivnije stavove po ovome pitanju. Koeficijent kontigencije ($C=0,290823$), ukazuje na umjerenu povezanost među ispitivanim distribucijama.

ZAKLJUČAK

Izbor i primjena oblika nastavnog rada te njihova kombinacija ovise od složenosti nastavnih sadržaja, njihove pogodnosti za pojedine oblike nastavnog rada, od razine i strukture učeničkih znanja, njihovih afiniteta i potreba. Tomu svakako treba pridodati i didaktičko-metodičku osposobljenost učitelja. Škola, kao „živo biće“ mora biti osjetljiva na promjene, prepoznavati aktualne potrebe i neprestano raditi na svom unapređenju i razvoju kvalitete, uz suradnju svih radi kojih škola postoji i koji u njoj sudjeluju. Dakle, ni razvoj škole nije moguć bez ravnopravnog i aktivnog sudjelovanja učenika. Obzirom na prezentirane rezultate ovog istraživanja možemo zaključiti da su sve postavljene hipoteze potvrđene.

Stav je učenika da rad u skupinama ima prednosti u odnosu na ostale oblike nastavnog rada u nastavi, da zbog tih prednosti učenici na satima nastave na kojoj je zastupljen ovaj oblik rada uživaju i da ga smatraju vrijednijim od drugih oblika nastavnog rada. Isto tako, pošlo se od pretpostavke da se odgovori dječaka i djevojčica po ovim pitanjima statistički značajno ne razlikuju. To je također potvrđeno. Istraživanje, koliko god ograničeno uvjetima istraživanja, svakako ukazuje na potrebu kontinuiranog i intenzivnijeg praćenja i vrednovanja razvoja metodičko-didaktičkih nastavnih rješenja i oblika rada. Stavovi učenika uvijek su korisna smjernica za razvoj nastave u svrhu usavršavanja vještina, znanja i vrednota učenika i učitelja. Sustavni pristup organizaciji odgojno-obrazovnog rada, pored povezivanja više različitih tehnoloških elemenata, pretpostavlja pronalaženje rješenja kojima će se nadici dosadašnja praksa te inovacijama poboljšati rad u budućnosti. U okviru inovativne škole javili su se razni nastavni sustavi temeljeni na socijalizaciji i individualizaciji nastave.

Osnovni ciljevi i zadatci škole danas više nisu samo u tome da se osigura stjecanje što većeg opsega znanja, jer je ono, zahvaljujući razvoju tehnologija, lako dostupno, već je potrebno osigurati uvjete u kojima će mladi svestrano

sudjelovati i angažirati se i na taj način, istražujući i kritički promišljajući znanja, slobodno razvijati svoje sposobnosti, usavršavati vještine, kreativne snage te izgrađivati bolji pogled na svijet i bolji svijet, a to je nemoguće bez suradnje. Tako je suradničko učenje, rad u skupinama kolijevka učenja života, prepuna mogućnosti i još uvijek nedovoljno iskorištena u našim učionicama.

LITERATURA

Bognar, L., Matijević, M. (2002), *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.

Branković, D., Ilić, M. (2011), *Uvod u pedagogiju i didaktiku*. Banja Luka: Comesgrafika.

Dotran, R. (1962), *Individualna nastava*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Gudjons, H. i sur. (1994), *Pedagogija. Temeljna znanja*. Zagreb: Educa.

Havelka, N. (1988), *Psihološke osnove grupnog rada u vaspitanju i obrazovanju*. Beograd: Naučna knjiga.

Jurčić, M. (2012), *Pedagoške kompetencije suvremenog učitelja*. Zagreb: Recedo.

Krneta, D. (2016), *Metodičke osnove nastavnog rada*. Banja Luka: GrafD.

Lindvalt, C.M., Cox, R.C. (1969), *The roll of evaluation in programs for individualized instuction*. Chicago.

Mandić, P. (1988), *Inovacije u nastavi - izabrana djela*. Suvremeni jugoslavenski pedagozi. Osijek.

Poljak, V. (1957), *Međusobniodnosfrontalnog, grupnogi individualnog oblikarada u nastavi*. Zagreb: Pedagoški rad, br. 1-2.

Poljak, V. (1985), *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.

Selimović, H. (2015), *Didaktika*. Travnik: Univerzitet u Travniku, Edukacijski fakultet.

Stevanović, M. (1998), *Didaktika*. Tuzla: R&S.

Švajcer, V. (1964), *Grupa kao subjekt obrazovanja (problemi socijalizacije nastave)*. Zagreb: Matica Hrvatska, Pedagoška knjižnica.

Vilotijević, M. (2001), *Didaktika 3: Organizacija nastave*. Sarajevo: BH most.

Vukasović, A. (2001), *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor MI.

Adresa

Daniela Matić, Katarina Lasić

Sveučilište Hercegovina, Fakultet društvenih znanosti dr. Milenka Brkića

Kraljice mira 3A, 88266, Bijakovići, Međugorje

daniela.matic@hercegovina.edu.ba; katarina.lasic@hercegovina.edu.ba

The effectiveness of group work in teaching practice

Abstract

Today's class organisation and types of work have not changed much through history. The changes that have occurred penetrate slowly into educational systems. New solutions and educational organisation should be carefully planned in order to improve the effectiveness of education. This research aimed to investigate the advantages and disadvantages of different practices, to evaluate the effects of group work and compare it to other types of work. Group work, emanating from developmental and social psychological traditions, confirms the importance of interaction in classrooms. The main aim of this research was to study its effects on pupils' achievement, attitudes to schooling and social climate within classrooms, to find out whether group work led to learning and motivational increase and to give further recommendation.

Key words: interaction, education, pupils, types of work.

Husnija Topić - Iz ciklusa Emina

Husnija Topić - Nemir

Husnija Topić

(1965) je priznati bosanskohercegovački likovni umjetnik, član ULUBiH, živi i radi u Cazinu gdje i stvara svoja umjetnička djela koja izlaže u državi i inostranstvu. Autor je dva spomen obilježja i poštanske markice. Predani je istraživač epsko-lirske tematike kroz jedinstven, unikatan likovni izraz. Sa svojim djelima zastupljen je u različitim publikacijama. Mnoge slike mu se nalaze kod kolekcionara diljem svijeta, od daleke Malezije, SAD-a, Francuske, Grčke, Njemačke, Španije te država našeg regiona. Zaposlen je u osnovnoj

školi "Cazin II" gdje predaje likovnu kulturu od 1990. godine.

O njegovim radovima pisane su mnoge recenzije od Vojislava Vujanovića do Indire Kučuk Soraguč, a o njegovoj tehnici pisao je Atif Kujundžić:

”(...) U tom složenom procesu, slikar Husnija Topić, dijelom se ponaša kao kolektivni umjetnik – tj. kao sam narod koji je te likove stvarao u epskoj pjesmi. Taj odnos je dijelom, autističan. Husnija Topić kao tvorac koristi tzv. tvoračko svjetlo koje obasjava i tako: izolira – samo ono što on kao slikar vidi. Razumije se, odsustvo svjetla je u istoj funkciji: ono što se ne vidi to je duboka tmica, to su patina, memla i plijesan koje napadaju papir, čas žuto-smeđe, čas zelene boje, papir je pogužvan i tek ovlaš ispravljen, kao hrapavim dlanom na koljenu, pismo se na tom papiru više ne vidi, a možda je upravo to parče bilo ispod ruke i pera Mustajbega Ličkog koji od Hrnjica traži pomoć! No, izgužvanost papira je tekstura slike koja podsjeća na reljef Bosne, na njezine staze i bogaze, brda i planine, klisure i proplanke... To su stvari koje je Husnija Topić rješava slikarski izvanredno, uspješno i kvalitetno”. (Časopis Most, 2005).

Poznatiji ciklusi:

- Odiseja, ulja na platnu, ciklus slika 1985/1986.
- Epski mit, ulja na platnu, ciklus slika 1987/1988.
- U pejzažu bosanskom, ulja na platnu, ciklus slika 1991.
- Hasan - aga Pečki, ulja na platnu, ciklus slika 1994/1996.
- Epska pjesma, ulja na platnu, ciklus slika 1997/1999.
- Emina, ulja na platnu, ciklus slika 1999/2000.
- Krajiška lirika i epika, ulja na platnu, ciklus slika 2002/2003.
- Budalina Tale i braća Hrnjice sa Mustaj begom - ličkim, ulja na platnu, ciklus slika 2008/2010.
- Počiteljska priča, ulja na platnu, ciklus slika 2012/2013.
- Zelena rijeka, ulja na platnu, ciklus slika 2014.
- Zelenom rijekom Japodi žive, ulja na platnu, ciklus slika 2015.
- Barjaci i bajraktari Bosnom prodoše kroz stoljeća, ulja na platnu, ciklus slika, 2016.

Jean
17x